

A személyiség építőkövei

Típus-, vonás- és biológiai elméletek

Mirnic Zsuzsanna

A SZEMÉLYISÉG ÉPÍTŐKÖVEI

Típus-, vonás- és biológiai elméletek

Mirnic Zsuzsanna

2006

**BÖLCSÉSZ
KONZORCIUM**

„Ha fejleszteni tudod az erényeidet, ha megvéded magad a gyengeségeiddel szemben, és ha tisztelsz másokat azért, mert olyanok, amilyenek – életed szórakoztatóvá és érdekessé válik. Ez a nagy kaland sokkal izgalmasabb, mint ha mindannyian egyformák lennének.”

(Myers Briggs, 1995)

„Ahogy a tovarohanó hullám taraján képződő hab buborékjai fel- és letűnnek, maradandó lényegiség nélkül, úgy a személyiségünket alkotó elemek is. Csak tudatlanságból és elvakultságból keresünk folyton valami állandót és el nem múltót a létben, maradandó önmagunkat, öröklétű lelket.”

(Küng Bechert, 1997)

Családom női generációjának: Édesanyámnak, aki személyiségében számomra megfejthetetlen túlélőcsomagot hordoz, és Napsugárnak, annak reményében, hogy mindig őrizni fogja eredendő empátiás készségét, asszertivitását és szociális intelligenciáját.

Tartalom

Előszó	9
1. A típus- és vonáselméletekről	11
2. Történeti áttekintés	15
2.1. Típustanok az ókorban és a pszichológia kezdetén	15
2.2. Egy egyedülálló analitikus típustan: Jung elmélete	21
2.3. Korai és klasszikus biológiai modellek: az orvostudománytól a pszichológiáig	24
2.4. A személyiségmérés története	27
3. Közismert vonás- és biológiai elméletek	31
3.1. Gordon W. Allport munkássága: A vonáselméletek kezdete	31
3.2. Raymond Cattell empirikus személyiségmodellje	38
3.3. Hans J. Eysenck vonás-típus elmélete	45
3.4. A Big Five keletkezése és fejlődése	57
3.5. Jeffrey A. Gray biológiai elmélete	66
3.6. Robert C. Cloninger temperamentum- és karakterelmélete	73
4. Szűk tartományú személyiségelméletek	81
5. Magyar szerzők vonáselméleti kutatásai	91
6. A vonáselméletek általános kritikája; távlatok	95
7. A vonás- és típuselméletek mérőeszközei	100
7.1. Allport mérési módjai és a modern fejlesztések	100
7.2. Az Eysenck-tesztek	104
7.3. A 16 PF	107
7.4. A Big Five-tesztek	114
7.4.1. A NEO-PI® és a NEO-FFI	114
7.4.2. A BFQ-teszt	119
7.4.3. Rövid Big Five mérőeszközök	122
7.4.4. Az IPIP mint szakmai lehetőség	123
7.5. Fontosabb kutatási területek: vizsgálatok a Big Five-tesztekkel	125
7.6. Az MBTI-modell (Társszerzők: Bólya Attila, Nick Szabolcs, Sztankovjánszky Szilvia)	131
7.7. A GWPQ és az SPSRQ	138
7.8. A TCI	141
Függelék	145
Áttekintő sémák	147
Fogalomtár	164
Felhasznált irodalom	169

Előszó

Könyvet írni olyan, mint gyermeket vállalni. Küzdelmes, hosszadalmas, a garantált siker nélkül. És mégis, könyvet írni szép; olyan, mint egy mindig meg-megújuló, lebilincselő rejtvényt fejteni. Mint egy bölcs baráthoz fordulni, valakihez, aki meghallgat, valakihez, aki vár. S talán ennél is több: az életet betöltő természetesség, a gondolatok közelsége, a szakma, mint szövetség.

Kéziratom sok éjszakán, küzdelemben, fáradtságban, betegségben is velem volt. A sorokban mindig megtaláltam az öröm perceit, az őszinte rácsodálkozást. Most, hogy átadom másoknak, hallgatóimnak, kollégáimnak és az érdeklődőknek, remélem, az Olvasó is megtalálja majd benne az elmulyságot.

Bizonyos értelemben hiánypótló munkáról van szó. A tények azt mutatják, hogy a személyiség alkotóelemeinek felfogásait s a vonás- és típuselméleteket összegző munka Magyarországon az 1980-as évek óta nem született, és külföldön is ritkaság. (Részben ezen elméletek folyamatos „fejlődőképessége”, korszerűsége miatt van így.) A tények magukért beszélnek. Én pedig belevágtam egy nagy kalandba, a magam öröme és talán – reményeim szerint – a szakmabeliek és érdeklődők tájékozódását szolgálva. Örölnék neki, ha vállalkozásom sikerülne.

A könyv a személyiség alkotóelemeiről szól – ahogyan a szakma nagyjai látták őket. Kérdeztek, válaszoltak, remélték, hogy az emberi személyiség megismerése együttérzésre és együttélésre, toleranciára, elfogadásra taníthat. Miközben olvastam soraikat, tanultam gondolataikból, egy kicsit a személyiségükből is át- és megéreztem. Könyvem részben az ő tiszteletüket és példájukat is közvetíti azok a fiatalok számára, akiknek életében nagyon sokat jelent egy-egy szakmai „szülő”, ötletes modell, újszerű gondolat.

Az értő olvasónak, remélem, lesznek elgondolkodtató, kellemes és nehéz percei is. Talán bonyolult lesz néha kibontani egy-egy gondolat szövevényét, áthaladni a sok tényen, szakirodalmi adaton, tapasztalaton. Munkámat mindazonáltal nem azoknak szántam, akik könnyen akarnak boldogulni. Azok, akik vállalják a személyiségmodellel való „találkozást”, inkább elgondolkozhatnak itt, miként én tettem. Követhetik a személyiség felépítésének – és sok esetben, működésének – felfogását az ókortól kezdve a 20. század klasszikus pszichológus-szerzőin át az egészen aktuális, az elmúlt egy-két éven belül zajlott szakirodalmi vitákig. Azzal a céllal idéztem fel a távoli és közelmúltat egyaránt, hogy a pszichológusok és a pszichológushallgatók látókörébe olyan aktuális szakirodalmi kérdéseket hozzak, amelyek ismeretében több megértésre juthatnak a saját – gyakorlati vagy kutatási – szakterületükön. Stílusomban is ehhez próbáltam alkalmazkodni.

A vonás- és típuselméletek gyakorlati alkalmazását, alkalmazhatóságát sok esetben kiemelt kérdésként kezelem. Ez nagy téma, melynek lehetőségeit én is nap mint nap törekszem birtokba venni. Miközben a külföldi kutatási beszámolókat kiterjedt mintákkal, számos újszerű teszteljárással dolgoznak, Magyarországra mindmáig kevés modern személyiségvizsgáló eljárás került. Az elmúlt évtizedekben meghonosodott hagyományos tesztek használhatóságának javítására, fejlesztésére mutatkozó igény még nem alakult ki kellőképpen, az újonnan behozott mérőeszközök még „keresik a helyüket”, miközben a kiváló pszichometriai háttérű (pl. munkalélektani) tesztekért a magyar jövedelmi

viszonyokhoz nehezen igazítható pénzüsszegeket kell fizetni. Az elméletekhez tartozó mérőeszközök bemutatásával érzékeltetem azokat a lehetőségeket, amelyek a külföldön élők számára már sok éve nyitva állnak, és melyek tanulságai, legalábbis részben, a magyar gyakorlatba is átültethetők. Ez a folyamat, mint munkám is érzékelteti, még csak kezdeteit éli.

Az érdeklődő a könyvben szereplő fontosabb kérdéskörökről, szakmai témákról bővebb olvasnivalót is találhat weboldalamon, a www.webcreator.hu/mirnic címen: elméleti és szemléltető anyagokat, kutatási beszámolók kivonatait, népszerűsítő írásokat.

Ezt a könyvet még évekig lehet és kell is írni, mert nem kerülhetett bele minden. Esetleges hiányosságai egyszerűen csak szakmai, személyes és élethelyzeti lehetőségeimből adódnak. Ha kiállja az első megmérettetést, még újabb évekig fejleszteni fogom a magam örömeire és mások hasznára.

Köszönöm mindazok hozzájárulását, akik munkámhoz segítséget nyújtottak, elsősorban a HEFOP tananyag-fejlesztési pályázat keretében és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítványtól kapott anyagi segítséget. Köszönöm munkahelyi vezetőmnek, Prof. Dr. Bagdy Emőkének megerősítő pártfogását; szűkebb családomnak a toleranciát. Köszönöm mindazon kollégák és hallgatók (elsősorban a Károli Gáspár Református Egyetem Pszichológiai Intézet 2006-ban harmad- és negyedéves hallgatóinak) munkáját, akik szakirodalmi anyagok feldolgozásával és összegyűjtésével járultak hozzá könyvem létrejöttéhez – weboldalamon őket név szerint is feltüntettem, illetve az MBTI-ről szóló részben társszerzőkként utalok néhányukra.

Budapest, 2006. április 27.

MIRNICS Zsuzsanna

1. A típus- és vonáselméletekről

A vonáselméletek ma a személyiségkutatás vezető irányát képviselik. Sajátos jellegüket részben az is adja, hogy sok olyan különböző szemléletű, képzettségű, világképű pszichológuskutató sorolja magát ehhez az irányhoz, aki más teoretikus elkötelezettsége mellett (pl. humanisztikus, kognitív nézőpont) kutatásaiban fontosnak tartja a személyiség alkotóelemeit és a mérést. Ebben az értelemben a vonáselmélet nem önálló pszichológiai paradigma, s mégis a személyiségpszichológián belül az egyik legfontosabb irány.

Az az elképzelés, hogy az emberek személyiségének állandósága van, tulajdonságaik pedig különböző időben és körülmények közt egyaránt megnyilvánulnak, a régmúltból, az ókorból, vagy még korábról származik (1. a 2. fejezetet a történeti áttekintésről. A pszichológia születése előtti és azal azonos időszakba eső típusok nyomán, a 20. századi kutatók kezdték a személyiségjellemzőket tudományos alapon, a vonás terminus mentén megközelíteni.

A két fogalom közti fő különbség, hogy a **típust** merev határokkal rendelkező, nem folytonos tag-sági kategóriának, a **vonást** pedig folytonos, dimenzionális személyiségjegyek tekintjük. Mind a típus-, mind pedig a vonáselméletek feltételezik, hogy az embereknek olyan általános predispozícióik vannak, amelyek befolyásolják tetteiket, gondolataikat és érzelmeiket, helyzettől és időtől függetlenül.

Az ókori görögök és a pszichoanalitikusok a típusokat a jellemzők egyedüli konstellációiként értették, nem használtak fokozati differenciálást. A vonásokat mérő pszichológusok viszont úgy találták, hogy a vonások normál eloszlást követnek, a legtöbb személy értéke „átlagos”, középre esik, és igen kevés szélsőség fordul elő. A besorolás folytonos, az emberek vagy az átlag egyik felén vannak (pl. inkább extravertáltak), vagy a másikon (inkább introvertáltak). A vonás és a típus fogalom „összebecézhetőségét” mutatja, ha átgondoljuk Zuckerman azon állítását, mely szerint a szociális viselkedés átlagos értékeinél a viselkedés jóval kevésbé jelezhető előre, mint a szélső értékeknél. A szélsőséges személyek, mondhatni, inkább egy típusba sorolhatók, feltéve, hogy alapvető személyiségjegy szerint szeretnénk őket kategorizálni.

Akár típus-, akár vonáselméletben gondolkodunk, feltételezzük: nincs két hasonló ember, a diszpozicionális minőségek intenzitásának kombinációja még két esetben sem lehet azonos. (Ez adja a személyiség lényegét és egyediségét.) A vonásfogalom bizonyos mértékű **konzisztenciát** feltételez; ám még a legkiválóbb szakemberek közt sincs egyetértés ennek a pontos mértékéről. A kutatók hangsúlyozzák, hogy adott tulajdonságok, minőségek a személyekhez tartoznak, valamiképpen részüket képezik, ez a stabilitás lényege – ugyanakkor nyitva marad a kérdés, hogy mennyit változtatnak a viselkedésen a helyzet, a körülmények. Ha stabilitásról van szó, akkor a viselkedésünk is előre jelezhető, bejósolható; az élet folyamán extrém mértékű személyiségváltozás sem valószínű. Ha a személyiség mégis fejlődne egy bizonyos irányban, akkor is komoly esély van rá, hogy idővel visszaalakuljon a korábbi önmagává – tehát egy bizonyos kötött mederben halad.

Vegyük most sorra a vonáselméleti megközelítés alaptételeit. Mint már említettük, mindenekelőtt **következetes eltéréseket feltételez az emberek viselkedésében**, amelyek időben és különböző

helyzetekben stabilan megnyilvánulnak. Legtöbben úgy vélik – bár ez a téma még vitatott –, elsősorban a viselkedés mutatja meg közvetlenül, hogy ki milyen. Akár a legegyszerűbb gesztusnak, mondatnak is jelentést adhatunk, egy vonás kibontakozásaként láthatjuk. Másodszor is, a személyiség rétegződik, **hierarchiával rendelkezik**. A különböző átfogó személyiségjegyekhez apróbb, konkrét helyzetekben megfigyelhető mozzanatok tartoznak, így az udvariassághoz az ajtónál való előreengedés, a felelősségtudathoz a pontosan érkezés, a határidőre való elkészülés. A hierarchia valamennyi szintje kutatható, így meg lehet figyelni egy-egy egyén specifikus reakcióit, önbecslő módon vagy társbecsléssel lehet vizsgálni a vonásait, a legfontosabb és leginkább globális alapfaktorokhoz pedig sok adat alapján nyert faktoranalitikus számítás vezet el.

A személyiség vonásszemléletének kettőssége szintén fontos szempont. Noha az alaptételek egyike leszögezi a személyiség hierarchikusságát, ebből további kérdés származik: mindenkinél hasonló-e a hierarchia és egyáltalán a személyiség struktúrája? A **nomotetikus** szemlélet szerint erre a kérdésre igenlő választ adhatunk, ebbe a perspektívába sorolhatjuk a legtöbb vonáselméletet (és a biológiai elképzeléseket is). A Big Five irányzat szerint például minden ember esetében öt alapvető, átfogó, közös személyiségvonás jelenik meg, kultúrától függetlenül. Allport **idiografikus** szemlélete viszont azt sugallja, a tulajdonságoknak minden embernél részint egyedi konfigurációja van, részint akár egy-egy embernek egyedi vonásai, tulajdonságmintázatai is lehetnek.

Bár sok személyiségelméletben nem tesznek róla említést, a szakirodalmi összefoglalók alapján egyértelmű vonáselméleti elem **az abnormalitás kontinuum felfogása**, amelynek lényege, hogy a dimenzióértékek tekintetében extrém személyek valamilyen szempontból patológiásak, míg az átlagos, illetve átlag körüli értékek nem járnak beilleszkedési nehézséggel. (Például a NEO-PI® teszt alapján a felelősségtudat hiányával rendelkező egyén antiszociális, az érzelmileg kevésbé stabil egyén neurotikus stb.)

Valamennyi vonáselméletre és a legtöbb típuselméletre is igaz, hogy – erősen vagy mérsékelten – **genetikai és biológiai szemléletű**, kisebb szerepet tulajdonít a környezetnek. Elfogadják ugyan, hogy az öröklődés nem teljesen határozza meg a személyiséget, de foglalkoznak a gének hatásával, adott esetben az öröklődés mértékének számszerűsítésével (pl. Cattell), a személyiségvonások biológiai mechanizmusaival (pl. Eysenck) vagy evolúciós vonatkozásaival (pl. Big Five csoport). Jelen munkában ebből az okból rendeződik egy közös sorba a diszpozicionális perspektíva három közismert alkotója, Allport, Cattell és Eysenck mellé valamennyi olyan szerző modern elmélete, amely a biológiai háttérből kiindulva keresi a személyiség „összetételét” (pl. Cloninger és Gray).

Az előbbi sajátosságokat tömören a következőkben foglalhatjuk össze:

- a személyiség relatív konzisztenciája;
- viszonylagos stabilitás;
- mérhetőség;
- hierarchikus elrendezés;
- „az átlagosság adaptív értéke”.

A vonáselméletekben okkal merül fel a kérdés: mi is számítson az emberi személyiség alapdimenziójának? Sok kritériumnak kell teljesülnie, hogy egy-egy tulajdonságot felismerjünk, megjelöljünk; például annak, hogy a különböző mérési módszerek, nemek, korok és kultúrák hatása nélkül, stabilan létező jegyről legyen szó. Pszichobiológiai elméletalkotók (Eysenck, Gray, Zuckerman és mások) úgy gondolják, hogy a személyiség alapdimenziói az evolúció során alakultak ki, ezért négy alapvető kritériumot lehet figyelembe venni: 1. egyszerű, „állati” viselkedési mintákhoz való hasonlítás; 2. örökölhetőség; 3. biológiai markerek; 4. idegrendszeri háttér. Egyes szerzők sok, mások néhány fontosabb, és megint mások egy-egy, a személyiség szűkebb területét érintő vonást ragadnak ki, vizsgálnak.

A vonáselméleti perspektíva sok más kérdést is megközelít. Mérlegeli a tulajdonságok fejlődését és kialakulását, felveti azt a kérdést is, hogy a vonások hogyan és milyen mértékben lépnek kölcsönhatásba a szituációval, és ezáltal hogyan is alakul a viselkedés. Ezekon keresztül próbálja megragadni a személyiségtényezők időbeli, korcsoportok, nemek, élethelyzetek szerinti stabilitásának mibenlétét, miközben az egyéni különbségek gondolata foglalkoztatja. Mivel a személyiséget többnyire jól mérhetőnek tartja, az eltérések számszerűsítését is próbálja elérni, s ez gyakorlati alkalmazásra is széles körű lehetőségeket ad.

A vonás mérése többféle módon történhet. Megbízható skálákat dolgozhatunk ki egy bizonyos specifikus reakció mérésére, vagy akár az ennél általánosabb személyiségszint, a tulajdonságok vagy tulajdonságcsoporthoz megragadására. Egy konkrét példával élve, mérhetjük a kígyóktól, a sötétségtől vagy a magasságtól való félelmet, vagy használhatjuk az átfogóbb „fóbiás félelmek” skálát, vagy a még átfogóbb félelem skálát, illetve ezen belül különböző dimenziókat. A lehetőségek a vonás definíciójának sokrétűségét jelzik. A szűkebb vonásskálák, amelyek behatárolják a mért jelenségek tartományát, releváns szituációkban általában – de nem minden esetben – jobban be tudják jósolni a viselkedést. Irányelvként kezelhetjük azonban, hogy érdemes változatos helyzeteket előre jelezni a mérés útján.

A diszpozicionális elméletek keretében a személyiség mérése elsősorban önbecslő és hozzátartozók általi becslésre szolgáló **személyiségleltárak** útján lehetséges. A világban használatos személyiségtesztek száma több százra tehető, Magyarországon – a nem standard eljárásokat is beleértve – optimista becslések szerint sincs ötvennél több mérési lehetőség. A külföldön legismertebb tesztek közt tartjuk számon a NEO-tesztcsoporthoz és más Big Five-teszteket, továbbá a kutatásban széleskörűen használt TCI-t és EPQ-t, és a gyakorlati céllal sokrétűen alkalmazott MBTI-t, több más olyan mérőeszközzel együtt, melyek Magyarországra gyakorlatilag nem kerültek el.

A személyiségleltárak önbecslést vagy társak általi becslést tesznek lehetővé, dichotóm vagy többfokozatú besorolás mentén, állításokat vagy mellékneveket használva tételekként. Kitöltésüknél a személynek önmagát (vagy partnerét, családtagját) kell leírnia. A fejlesztés elméleti és empirikus kiindulási ponttól haladhat. Az első vonulathoz tartozik például Gray tesztje, amely szorosan az RST-teória szerint mér. Az empirikus alapú tesztek esetében viszont nagyszámú item redukálása útján alakul ki a végső battéria, amely alapos statisztikai munka eredménye (*kritériumra alapozott fejlesztés*).

Egy-egy korszerű személyiségmérési mód a kutatókat és a gyakorlati szakembereket egyaránt pótolhatatlanul értékes információkhoz juttathatja. Sokrétűen megismerhetünk nemcsak egy-egy konkrét esetben vizsgálandó egyént, de általános értelemben az egyes személyiségjegyek összefüggéseit, hétköznapi jelentőségét is, becsléseket tehetünk a hétköznapi magatartásra, a munkapreferenciákra, az álláspiacon való helytállásra, a vezetői kapacitásra, a családi együttélés és a szexualitás jellegére, az egészségmegőrzésre, az interperszonális viselkedésre, sőt akár egyes biológiai paraméterekre is.

2. Történeti áttekintés

2.1. Típusok az ókorban és a pszichológia kezdetén

Ha minden egyes jelenséget egyedinek tekintenénk, ha nem tennénk különbséget bolygók, kémiai elemek, fényjelenségek, ásványok, lelki tulajdonságok stb. között, képtelenek volnánk világunk megértésére. A tudósok átfogó osztályozási rendszereket állítanak fel, és ez nincs másként a személyiség esetében sem.

Az ember jellemzésének gyakorlati igénye jóval a pszichológia előtti idősakra nyúlik vissza. Már az ősemberek is alkalmaztak bizonyos primitív személyiségfelosztást a lakhelyükhöz közeledő személy szándékának meghatározására (pl. a lépések zöreijére alapozva). A történelem során több informális eljárás (pl. asztrológia, tenyérjósítás) terjedt el. Ez az archaikus örökség meghatározta a korai tipológiák kifejlődését, melyeket ma már inkább csak érdekességként tartunk számon.

Szanszkrit íráások szerint már az ókori ind orvosok is besorolták a különböző személyiségeket: gazella, szarvastehén és elefánttehén típust alkottak a nőknél, a férfiaknál pedig nyúl, csődör és bika típust. Az elmélet megalapozása a testfelépítés alapján történt, melyekhez lélektani jellemzők rendelődtek.

Az indiai **ajurvédikus** típusokat szintén az ókorban, időszámításunk előtt 3000 évvel állították fel, az indiai orvoslás napjainkig használja őket.

Ajurvédikus típusok	Jellem	Testfelépítés, betegségek
Vata	A cselekvés és a hangulat változékonysága, képzeletgazdag, impulzív személyiség, kezdeményezőkézség (de kitartás hiánya), fluktuáló energia.	Karcsú test markáns testrészekkel (csuklók, vénák). Hűvös, száraz bőr. Evés- és alvászavarok valószínűek. Szorongás, álmatlanság, premenstruális szindróma, konstipáció veszélye.
Pita	Kiszámítható viselkedés. Gyors, határozott viselkedés, kritikus, szenvedélyes időszakokkal. Kirobbanó temperamentum. Rendszeres életvitel, mértékletesség.	Átlagos testfelépítés, erő és kitartás. Arányos test, stabil súly. Vörös vagy szőke haj, pirosposzsgás arccal. Izzadékonny, magas testhőmérséklet, sokat iszik. Betegségei: pattanás, fekély, aranyér.
Kapha	Nyugodt típus. Ritkán dühös, lassan eszik, lassan cselekszik, sokat alszik. Csökönnyös, halogat, késlekedik.	Túlsúlyos és lassú. Lassan emészt, zsíros hajú, sápadt arcú. Betegségei: allergia, arcüregproblémák, szívbetegség.

Tudományos vizsgálóeljárások és világszemlélet híján az ókori bölcsek a személyiségképet mai szemmel ezoterikusnak-misztikusnak ható keretben látták. Az őselemek megértésére való törekvés több görög bölcset is arra ösztönzött, hogy az emberi jellemzőket ezekkel hozza kapcsolatba. **Thalész** (kb. i. e. 620–546) a világ minden dolgának eredetét a vízre vezette vissza, **Anaximenész** (kb. i. e. 585–525) a levegőre, **Hérakleitosz** (kb. i. e. 535–475) a tűzre, **Empedoklész** (kb. i. e. 490–430) pedig mind a négy elem együttesére. **Archélaosz** (kb. i. e. 5. sz.) szerint a tűz-víz arány mind a testi különbségeket, mind pedig a lelki eltéréseket magyarázza. Művében leírja: akinél a tüzelem dominál, gyors felfogású, de a tudása megbízhatatlan, akinél pedig a víz, ott a felfogóképesség lassú, és megbízható a tudás.

A görög birodalom idején vált ismertté egy, napjaink pszichológiájának köszönhetően (is) nagy hangsúlyt kapott tipológia. **Hippokratész** (kb. i. e. 460–377) és tanítványai abból a személyes megfigyelésből indultak ki, hogy egyes betegségeknek a szervezet bizonyos testnedveket választ ki: gyulladásos folyamatoknál nyálkát, gyomor- és bélhurutnál sárga, valamint fekete epét. Az egyes megbetegedéseket – más lehetőségek hiányában – e nedvek túlsúlyával magyarázták. Kezdetben a kóros folyamatokra koncentráltak, a későbbiekben viszont a természetes testműködést is próbálták elemezni, taglalva, hogy milyen nedveknél milyen betegségi hajlamra lehet számítani. Mi több, Hippokratész a világ egyes vidékeit is elkülönítette abból a szempontból, hogy milyen nedvrendszerű emberek élnek az adott környezeti feltételek közt.

„Az emberek egész alkata, testi és lelki minősége (...) ugyancsak a széljárásnak megfelelően különül el. Ahol meleg szelek fújnak, ott a lakosok teste nedves, nyálkás, egészében gyenge erővel és ellenállóképességgel, míg ott, ahol a hideg szelek az uralkodóak, a flegma helyett chole szokott túltengeni, az emberek száraz testűek, erős szervezetűek, inkább vad, mint szelíd lelkülettel.” (Id. Halász és Marton, 1978)

Galenus¹ (kb. i. sz. 130–200) római orvos – félezer évvel később – továbbfejlesztette Hippokratész típusát. Úgy vélte, a négy típus pszichés eltéréseit az őselemek okozzák. A szangvinikusoknál a melegség és a levegő, a kolerikusoknál a szárazság és a tűz, a melankolikusoknál a nedvesség és a föld, a flegmatikusoknál pedig a hidegség és a víz a meghatározó. Feltételezte, hogy a vér és az idegek a már említett őselemeket tartalmazzák, és innen származik a vérmérséklet, azaz a *temperamentum* elnevezés.

A két modell összekapcsolása útján tehát kialakult a négy típus képe.

- A **szangvinikus** személy életvidám. Arcszíne és megjelenése egészséges benyomást kelt, gyors felfogású és mozgású. Könnyen dühbe gurul, de hamar le is csillapodik, szalmaláng-természetű. Társaságban szeret beszélni, barátságos.

- A **kolerikus** személy igen tetterős, arcszíne sárgás (epés), határozott benyomást kelt, testtartása is ezt sugallja. Érzelmi reakciói igen gyorsak, és sokáig fenn is maradnak, ezért nagy indulatokkal, sértődékenyen viszonyulhat másokhoz.

- A **melankolikus** arckifejezése gondterhelt, külseje törékeny, mozdulatai inkább lassúak. Nehezen lehet benne érzelmeket ébreszteni, és nehezen szánja rá magát a döntésekre. Ha érzelmeket él át, azok negatívak és tartósak.

- A **flegmatikus** személynek mind a megjelenése, mind a kommunikációja egykedvű és jellegetlen. Lomha mozgású, lassú érzelmei vannak, higgadt és közönyös, nehezen hozható ki a sodrából.

¹ Nevét sokan Galénoszként ismerik, de római származása okán az általam használt megnevezést helyesebbnek vélem, ezzel is hangsúlyozva, hogy a Hippokratész-féle elmélet jóval előbb született, mint a Galenus-féle.

Az egyes típusok fő jellemzői és a befolyásoló őselemek a következők:

TÍPUS	TESTNEDV	ŐSELEM	JELLEMZŐK
Szangvinikus	vér	levegő (melegség)	vidámság, gyorsaság, közlékenység, barátságosság
Kolerikus	sárga epe	tűz	tetterősség, gyors reakciók, indulatosság
Melankolikus	fekete epe	föld (nedvesség)	gondterheltség, nehézkes cselekvés, negatív érzelmek, vagy érzelemmentesség
Flegmatikus	nyál	víz (hidegség)	nemtörődömség, higgadtság, egykedvűség

A két nagy gondolkodótól fennmaradt feljegyzésekben megfigyelhető az alkati típustanok egyik fő elgondolása: ugyanazok az élettani sajátosságok határozzák meg a vérmérsékletet és a lelki tulajdonságokat, mint a test felépítését. S mivel a klasszikus filozófiai olvasmányok több gondolkodót is inspiráltak, a későbbi évszázadok során e meglátások tovább éltek, és újabb megfigyelésekhez kapcsolódtak.

A Hippokratész–Galenus-féle típustant Wundt idézte fel pszichológiai keretek közt. Wilhelm Max **Wundt** (1832–1920) a rendszert elsőként alakította át dimenzionális jellegűvé, megkülönböztetve az emocionális vs. nem emocionális, valamint a változékonny/extravertált vs. változatlan/introvertált dimenziót. Az emocionális személy szorongó, aggodalmas, ingerlékeny, míg a nem-emocionális egyén nyugodt, elégedett, kitartó és reményteljes. Előbbi csoportba tartozik a melankolikus és kolerikus típus, utóbbiba pedig a flegmatikusok és a szangvinikusok. A kifelé fordulást társaságkedvelő, szórakozásra vágyó, impulzív jegyekkel írta le, az introvertált egyént pedig reflektív, megbízható viselkedéssel jellemezte.

Johann Caspar **Lavater** (1741–1801) német fiziológus és misztikus az egyes vérmérsékleti típusok fiziognómiájával foglalkozott. Úgy vélte, összefüggés van a testmagasság és a személyiségvonások között; csak az erős, ép testben lakozhat kiegyensúlyozott személyiség. A fizikailag erős, energikus ember rendszerint magas, izmos, tömör csontú, élete pedig nyugodt, és kellő lelkiereje is van. A gyenge személyiségek viszont fizikailag is kisebb, soványabb alkatúak, gyenge csontozatúak, satnya izomzatúak.

A 18–19. század orvostudományában számos szakmai vitát, de egyúttal a kutatások számára fontos inspirációt jelentett Johannes **Gall** (1758–1828) **frenológiai** elképzelése. A tudós a koponyaalak és a személyiség közti összefüggést vizsgálta az ő korában még modernnek számító módszerekkel: rajzolásos mérési eljárással (kranioszkópiával), koponyadudorok letapogatásával, a fej kopogtatásával, a koponyasérültek megfigyelésével. Tette mindezt abból az okból, mert meggyőződése volt: az arc és a koponya egy meghatározott vonásához vagy területéhez speciális lelki sajátosságok vannak hozzárendelve. S noha Gall elméletében ma már furcsán és nevetségesen ható tulajdonságok is „lokalizálódtak” (pl. gondoskodás, lopás), az agy-személyiség összefüggés-vizsgálat kezdeményezőjeként mindenképpen fontos szerepe van a pszichológia történetében.

Az orvosi alkatkutatás történeti előzményei közé tartozik az Egyesült Államokban Orson S. **Fowler** (1809–1889) elképzelése is, aki megkülönböztetett gömbölyded testű, kerekded arcú, élél-

mes, gyakorlatias és elégedett embertípust, illetve cselekvő, erős izmú-csontú, szívós, tetterős (mellkasi) és hegyes állú, nagy fejű, kifejező vonású és szellemi téren kivételesen érzékeny (feji) típust.

Európában Friedrich E. **Beneke** (1798–1854) német orvos érdeklődését keltette fel az alkattan, aki megkülönböztetett sovány, gyenge izmú és csontú (aszténiás), illetve erős csontú, zsírpárnás (apoplektikus) típust. Az ő munkáját elsősorban az inspirálta, hogy az akkori orvosok a testalkatot sok esetben felelőssé tették az egyes betegségekért. Joseph A. **Sigaud** (1730–1810) francia fizikus, kémikus és sebész négy szervrendszer működése szerint tipizált. Az izomrendszer túlsúlya esetén muszkuláris, légzőrendszeri túlsúly esetén reszpiratorikus, központi idegrendszeri túlsúly esetén cerebrális, az emésztőrendszer túlsúlya esetén pedig digestív típusról beszélt, leírva ezek korai lélektani jellemzését.

A típustanok egykori népszerűségének egyik fő oka az volt, hogy azok könnyen érthető, a gyakorlatban jól használható eszköznek tűntek, amely segítségével még egy avatatlan laikus is könnyen meg tudta ítélni, milyen személyiséggel áll szemben. Az értelmiség körében mutatkozó közkedveltség azonban nem bizonyult tartósnak. A „klasszikus” típustanok visszaidézésénél mai szerzők többnyire két fontosabb alkotót emelnek ki: egy német és egy amerikai orvost: Kretschmert és Sheldont.

Ernst **Kretschmer** (1888–1964) német orvos, pszichiáter tudományos munkásságának közép-pontjában a testfelépítés és a személyiségjegyek, valamint a lelki zavarok kapcsolata állt. Kretschmer Tübingenben egy neurológiai klinikán dolgozott, és a mániás-depresszív kórképeket, valamint az első világháború hatására kialakult poszttraumás (korabeli megfogalmazásban: hisztériás) kórképeket tanulmányozta. Az első világháború után jelentette meg pszichológiai elméletét a testfelépítés és a személyiség kapcsolatáról (*Körperbau und Charakter*), melyben leírta, hogy bizonyos testalkati típusoknál nagyobb gyakorisággal jelentkeznek egyes lelki betegségek. 1923-tól a Marburgi Egyetem (Marburg Universität) professzoraként alkot, de foglalkozik a pszichoterápiás és hipnoterápiás kezelés egykor korszerű módjaival és a zsenialitás kérdéskörével is. A második világháború alatt Németországban marad, de lemond egyetemi pozíciójáról; a háború után pedig, 1959-ig ismét a tübingeni egyetemen (Tübingen Universität) oktat.

Munkássága során azon megfigyeléséből indult ki, hogy egyes meghatározott pszichiátriai kórképek és a testfelépítés közt összefüggés van. A **cirkuláris pszichózisnál kerek, piknikus** alkat látható, a szkizofrének inkább **leptoszom**, szikár testűek; egyik alcsoportjuk, a katatón csoport viszont inkább **atletikus**, izmos és magas. (A későbbiekben egy „kevert” típust is kidolgozott.) Alkati tipológiája felállítását a korabeli mércékhez képest empirikus igényességgel végezte. Az egyes típusokba való besorolás képességét gyakorláshoz („a gyakorló klinikus szemmértékéhez”) köti, típusainak igazolása, illetve további feltárása, megismerése érdekében kísérleteket, módszeres vizsgálatokat végzett.

Az egyes típusok – nézete szerint – bizonyos kontinuum mentén helyezhetők el, melynek végpontjain a súlyosan érintettek, szélső tartományaiban a betegség és egészségi állapot közt ingadozó „határesetek”, mérsékelt értékeinél pedig az egészséges, de adott esetben különböző kórképek megjelenésére hajlamos személyek találhatók. Művében fellelhető a személyiségjegyek és ezzel együtt a lelki betegségek kontinuumként való szemlélése.

A következő két táblázatban a „határesetek” és az egészséges személyek típusait összegezzük. Megfigyelhető, hogy az egyes tulajdonságok eltérő intenzitása a patológia–egészség állapot különbségeivel jár együtt (Pléh, 2000 nyomán).

„Egészséges” típus	Jellemzők
Ciklotim	Barátságos, jószívű, alkalmazkodó típus. Szívesen teremt kapcsolatot, nem manipulatív. Gondolkodása realiztikus, a helyzethez illő, példákban gazdag, képszerű. Ezzel együtt kevés logikai érzéke van, idegenkedik a rendszerszemléletű gondolkodástól (Luther, humoristák).
Szkizotim	Barátságtalan ember, kevés kapcsolata van, a „hasonszőrűekkel” barátkozik. Gondolkodása absztrakt, különbségeket hangsúlyozó, érzéke van a szisztematikus gondolkodáshoz, a formális logikához (Schiller, Kant, Robespierre).
Viszkózus	Passzív, erősen ragaszkodó típus, nem szívesen alkalmazkodik másokhoz, konkrét gondolkodású, fantáziátlan.

„Határeseti” típus	Jellemzők
Cikloid	Barátságos, jólelkű személyek, „jól ki lehet velük jönni”. Értik a tréfát, az életet a maga valóságában fogadják; természetes, nyílt viselkedésűek. Könnyen barátkoznak. Lány, „meleg” temperamentumtípus. Mániás állapot veszélye.
Szkizoid	Gyanakvó, érzékeny különcök, pedáns, tapintatlan, rideg „stréberek”. Esetenként paranoid, túlságosan félénk, „nebáncsvirág” típusok, de sokszor illik rájuk a „fanatikus”, „bigott”, „hóbortos” jelző is.
Epileptoid	Lassú, nehézkes és ingerlékeny típus. Erős, tartós kapcsolatokkal rendelkezik, jellemzi a csökönyösség és állhatatosság az életcélok követésénél. Pedantéria, túlidealizálás veszélye áll fenn.

A szerző tisztában volt azzal, hogy súlyos lelki betegek testalkata alapján nem lehet általános következtetésekre jutni – annak ellenére sem, hogy maga a tipológia pontosan az extrém példák alapján született. Tudományos önkritikával hangsúlyozta azt is, hogy nem minden beteg jelleme felel meg annak a testalkati kategóriának, amelybe belekerül – csak valószínűségi, gyakorisági alapon lehet állítani, hogy a piknikus jellemű személyek inkább köpcösök, a szkizofrének pedig inkább szikarak.

Kretschmer korabeli kísérleteiben, például szín- és formalátás vizsgálataiban is próbálta érzékelteni az egyes típusok biológiai szintű eltérését. Eredményei azt mutatták, hogy színes figurák megkeresése közben a ciklotim személyeknél inkább a színek, míg a szkizotim személyiségeknél a formák ragadják meg az észlelést. Egy „izolálási” kísérletben a vizsgálati személyek színes négyzeteket számoltak, majd a vizsgálat vezetőjének leírták, amit láttak – itt a leptoszom testalkatúak (szkizotimek) teljesítettek a legjobban. Végül, perszeverációs jellegű kísérleteknél (pl. tachisztozkópos vizsgálatban) a korábbi ingernél való megtapadás erősen jellemző volt a szkizofrén zavar által érintett személyekre. A kísérleteket később megismételve, az eredményeket nem sikerült reprodukálni.

Kretschmer intuitív, leíró módszerrel dolgozott, s bár indíttatást érzett a korrekt statisztikák elvégzésére és a módszertanilag tiszta elrendezések létrehozására, a korabeli lehetőségek és e téren nem túlságosan képzett tanítványainak közreműködése kérdésessé tették eredményeinek hitelességét. Az eredmények értelmezésénél nem vett továbbá tekintetbe egy alapvető szempontot: a pszichiátriai betegségek megjelenése rendszerint adott életszakaszhoz kötött, és az életkor változása (a betegségtől függetlenül) mindenképpen befolyásolja a testalkat alakulását: a „nyurga” serdülőkorban gyakrabban jelentkezik szkizofrénia, a „köpcös” idősebb korosztálynál pedig mániás betegség. (Kretschmer véleménye az volt, hogy az életkornak nincs hatása.)

William **Sheldon** (1898–1977) amerikai pszichológust sokan nevezik hazájában a szakma méltánytalanul elfelejtett óriásának. A New Islandben a családi barát William James hatása alatt nevelkedett, kutató doktorátusának megszerzése után Chicagóban, a wisconsini egyetemen és a Harvardon tanított. Európai utazásai során megismerkedett Kretschmer és Freud munkásságával, valamint személyesen is találkozott híres kollégáival. Ezen inspirációk hatására az Egyesült Államokban széles körben folytatott alkattani vizsgálódásokat, például a deviancia témaköréhez kapcsolódóan. Főműve az *Atlas of Men*, melyben a legfontosabb szomatotípusok képeit mutatja be.

Kutatásaiban általában egészséges személyeket vizsgált. Főiskolai és egyetemi hallgatók ezreiről készített fényképet minden irányból: előlről, hátulról, oldalról. A képeket több megítélő segítségével csoportokba soroltatta, hasonlóság szerint; a megítélők alakították ki az osztályozási szempontokat is. Egymást kizáró, minden személyre alkalmazható, valamint több megítélő számára egyértelmű kategóriákkal dolgoztak, ezekből bontakoztak ki a későbbiekben kialakított alkattípusok és a hozzájuk kapcsolódó alkati és temperamentumskálák. Méréseinek eredményeit kigyűjtve 650 tulajdonságból álló listát készített az emberi személyiség jellemzésére, melyek közül harminc jegy esetében azok időbeli stabilitását is vizsgálta és igazolta megfigyelés útján.

Sheldon megkülönböztetett **ektomorf**, **endomorf** és **mezomorf** alkatot. Az elnevezések a külső, középső és belső csíralemezre utalnak. A 20. század elején ugyanis már ismert volt az orvosok számára, hogy a külső, középső és belső csíralemezből különböző testrészek fejlődnek ki az egyedfejlődés során, de fejlődésük nem azonos ütemű. A szerző szerint a fő alkati jellemzőket a domináns csíralemez határozza meg, az endodermből alakul ki a bél- és emésztőrendszer, a mezodermből az izomrendszer, az inak és a támasztószövetek, az ektodermből az idegrendszer, a hámszövet, valamint az érzékszervek. Fejlődésük üteme hatással lesz ezáltal a személyiségre és a testalkatra is.

Sheldon módszere szerint a domináns csíralemezt több mutató együttállásából állapítják meg. Ennek módja az egyes tulajdonságok skálázása, intenzitásuk értékelése. A három típusra három indexet lehet megadni, a legmagasabb jelzi, hogy az egyén hová, melyik csoportba fog sorolódni. Elméletileg 343 (7×7×7) kombináció létezik, de empirikusan 76 kombinációt sikerült igazolni.

Szomatotípus	Jellemzők	Csíralemez-eredet	Testalak	Prototípus	
Endomorf (viszceroton)	barátságos, társaságkedvelő, kényelemszerető, békés természetű	endoderma	kerekded, puha, fejlett viszcerális rendszer	„körte alkatú” 7-1-1	
Mezomor (szomatoton)	aktív, kockázatvállaló, harcias, „asszertív”	mezoderma	szögletes, izmos, csontos	„örző-védő” típus 1-7-1	
Ektomorf (cerebroton)	csendes, magának való, tartózkodó, érzékeny	ektoderma	törékeny, vékony csontú, satnya izomzatú, lapos mellkasú	„kosárlabdázó” típus 1-1-7	

A szerző fontos érdeme, hogy a viselkedés leírására újszerű módszereket használt, pl. személyiség-, viselkedés- és alkatabecslő skálákat. Ezzel együtt számos módszertani probléma merült fel. A ma már elavult szemléletű biológiai háttérmechanizmusok feltételezésén túl, egyik legfontosabb kritikai szempont a vizsgálataiban szereplő megítélők függetlenségének hiánya volt, amely nyilvánvalóan befolyásolhatta a kutatási adatoknak az egyes típusok felé való konvergálását. Mindazonáltal, vizsgálatainak értékét egyértelművé teszi, hogy Child (1950) hasonló adatforrások által sikerrel tudta reprodukálni a három típust.

Sheldon munkásságával körülbelül egy időben, a német kutató, Erich **Jaensch** (1883–1940), basedowoid és tetanoid személyiséget különböztet meg. Ezeket az eidetikus kép észlelése szerint különítette el, amelynek észlelésében a pajzsmirigynek tulajdonított szerepet. A basedowoid személy részletes és gazdag eidetikus képeket lát, és akaratlagosan is tudja őket befolyásolni; szellemi működése pedig eleven és „mozgékony”. A tetanoid típus viszont nem lát ennyire részletes és jól átalakítható képeket, ennél a típusnál Jaensch szerint inkább a mellékpajzsmirigy szerepe merül fel. Jaensch, aki ismert tanulmányokat publikált a vizuális és térészlelés témájában, azt a következtetést vonta le, hogy a basedowoid (B) típus pszichés működése integrált, a tetanoid (T) típusé pedig dezintegrált. Szerencsétlen módon néhány év alatt feladta empirikus vizsgálódását, gondolatait a fasiszta ideológia szolgálatába állította (Gegentyp – zsidó-liberális típus vs. árja típus leírása).²

2.2. *Egy egyedülálló analitikus típus: Jung elmélete³*

Carl Gustav **Jung** (1875–1961) pszichológiai megközelítése egyedülállóan széles körű; az emberi kultúra számos területére gyakorolt hatást. A pszichológiai jelenségek tanulmányozásának körében átfogja a művészet, a mitológia, a vallás és a filozófia perspektíváját. Úttörő munkát végez az álomfejtési és álomelemzési technikák kifejlesztésében, műveiben integrálja a keleti és a nyugati filozófia meglátásait, egyaránt érdeklődik a kultúrtörténet, a vallásfilozófia, az alkímia, az asztrológia, a szociológia és az irodalom iránt. Műveiben egyfajta „egyensúlyi” szemléletet hirdet. Véleménye szerint a nyugati világ túlságosan sokat foglalkozik a tudományos logikával, minek következtében nem veszi kellőképpen tekintetbe a spiritualitást, valamint a tudattalan jelenségek közül egyeseket. Számos könyvében vezet be új tudományos fogalmakat: pl. tőle származik az archetípus, a kollektív tudattalan és a szinkronicitás fogalma.

Jung a típusokat két nagyobb szempont szerint helyezte el. Az egyiknek az **általános beállítottsági típus** nevet adta, míg a másikat **funkciótípusoknak** nevezte. Előbbibe sorolta az extra- és introvertiót, utóbbiba helyezte el a gondolkodás–érzés, érzékelés–intuíció pszichés funkciópárokat. Az általános beállítottsági típusok milyensége nagymértékben befolyásolja a funkciótípusok jellemzőit.

Az **extra- és introvertált típus** különbségét a tárgyhoz való viszonyuk adja. A különbségek nemtől, kultúrától, társadalmi helyzettől függetlenül érvényesek, és oly szembetűnőek, hogy azt egy laikus is könnyen felismerheti. Bár mindkettő ugyanazon információ alapján hoz döntéseket, mégis a feldolgozás orientációja eltérő módon történik.

Az extravertált típus számára a külső tények jelentik a tájékozódási pontot. Az orientálódás alapja a tárgy és az objektív adottság, így a döntések és cselekvések nem a szubjektív nézettől, hanem az objektív viszonyoktól függenek. Bár lehetnek szubjektív nézetei, ezeket elnyomják a külső élmények, események. Cselekvéseinek szabályai megegyeznek a közösség általános érvényű erkölcsi fel-

² A háborús időszak a német szakemberek számára igen emberpróbáló volt – pl. Kretschmer elzárkózása ellenére az ő modelljét is felhasználták a fasiszmus hívei, és Jungot is számos alkalommal fasiszta szimpátiákkal vádolták.

³ Hálátlan feladat egy egyetemi jegyzetben Carl Jung tipológiájáról írni – hiszen annak lényegét hosszú-hosszú évek „kemény”, önismereti tapasztalatával lehet igazán megérteni. Jelen szerző is csak egy rövid rész keretében vállalkozik erre. Mivel azonban könyvünk a személyiség alkotóelemeiről szól, a Jung-elméletnek egy kis szeletét, a személyiségtípusok leírását méltánytalanság lenne kihagyni.

fogásával, ezért értékeit, viselkedését mindig a környezet elvárásaihoz igazítja. Csak illeszkedik, de nem alkalmazkodik, mert az alkalmazkodásba már szubjektumát is bele kellene vonnia, ami viszont súrlódásokkal járhat. „Normalitását” a súrlódásmentesség biztosítja.

Ha a személy orientációja túlságosan eltolódik az extravertió irányába, miközben a szubjektumot tudatalattijába elnyomja, ez veszélyekkel jár. A tudattalanban szimbolikusan kompenzálódni fog a szubjektív momentum (álom, betegség, pszichés zavarok formájában).

A normális extravertált szellemiség nem jelenti azt, hogy az egyén mindenkor, mindenütt extravertált séma szerint viselkedik. Sőt, bizonyos események akár introverziót válthatnak ki. Extravertáltak tekinthető valaki, ha az extravertált mechanizmus van túlsúlyban, s így a differenciált, magasabb pszichikus funkció extravertáltként működik.

Az introvertált típus számára viszont minden észlelés és felismerés nemcsak objektív, hanem szubjektív feltételekhez is kötött. Számára a világ nemcsak önmagában létezik, hanem úgy, ahogy szubjektíven észleli. Míg az extravertált típus állandóan arra hivatkozik, amit a tárgyból megragad, az introvertált főleg arra támaszkodik, amit a külső benyomás létrehoz benne: túlnyomóan a szubjektív tényezőkből indul ki. Természetesen, az introvertált tudat látja a külső feltételeket, ám mérvadóan a szubjektív meghatározást választja. Tárgyészlelése és saját cselekvése közé iktatódik a szubjektív tényező.

Ha az introverzió túlságosan erőssé válik, akkor a szubjektív tényező tudati fölénye a tárgyi elem leértékelését hozhatja. Mivel ekkor a szubjektum a tárgyhoz elégtelenül viszonyul, a tudattalan kompenzációs mechanizmusokat indít. Ez a tudatban feltétel nélküli, erős tárgyhoz kötődésként jelenik meg. A tudattalan elsősorban arról gondoskodik, hogy az introvertált típusnak legyen kapcsolata a tárggyal, aminek segítségével kordában tartható a tudat hatalmi illúziója.

Jung személyiségelméletében **négy pszichés funkció** jelenik meg. A funkció típusok önmagukban nem értelmezhetők, **csak valamelyik általános beállítottsági típussal együtt**, amelyek kifelé (objektumra), vagy befelé (szubjektumra) irányuló energiával látják el. Ha a lélektani funkciók közül a gondolkodás a dominancia, ha az egyén fontos cselekvései intellektuálisan átgondolt motívumokból származnak, akkor **gondolkodó típusról** beszélünk.

Az **extravertált gondolkodó** a tárgy és az objektív tények, eszmék alapján tájékozódik. Gondolkozása a tárgytól indul, és nem is tér el attól. Arra törekszik, hogy minden megnyilvánulását olyan intellektuális következtetésnek vesse alá, amely az objektív adottságokból, a tárgyi tényekből vagy általános érvényű eszmékből indulnak ki. Ennek nyomán határozza meg a jót és a rosszat, a szépet és csúnyát. Környezetétől is ezt a beállítódást várja. Úgy véli, hogy az objektív tényszerűség vezethet egyedül az általános igazsághoz. Könnyen válhat okoskodóvá, kötözködővé, kritizálóvá, aki szeretne mindent és mindenkit sémába préselni. E típus elnyomó hatásának elsősorban az érzelmi hangsúlyú életstílusok esnek áldozatul, mert leghamarabb ezek mondanak ellent a merev intellektuális szabályoknak. Az érzelmek sorsa a túlságosan gondolkodó típusnál az elfojtás. Ez azonban csak időleges: előbb-utóbb előtörnek a tudattalából, és zavart okoznak a tudatos életfolyamatokban.

Az **introvertált gondolkodó** elsősorban a szubjektív tényezőkhöz igazodik. A gondolkodása a tárgytól indul ki, de a szubjektív tartalomhoz tér onnan vissza. Alkotó jellegű kérdéseket és elméleteket fogalmaz meg, de magatartása a tényekkel szemben tartózkodó. Elmélyülésre törekszik, nem kiteljesedésre. A tények nála csak másodlagosak. Az introvertált gondolkodás veszélye, hogy a tényeket eltorzíthatja, vagy figyelmen kívül hagyhatja, hogy egy homályos fantáziaképet hozzon létre. Szélsőséges gondolkodás esetén lassanként elszigeteli magát.

Ha a lélektani funkciók közül az érzés domináns, ha az egyén fontos cselekvéseit érzelmi motívációk működtetik, akkor **érző típusról** beszélünk.

Az **extravertált érző** típus jellegét is alapvetően a tárgy határozza meg. Nem szubjektív érzés okán ítél valamit szépnek, hanem mert úgy illik. Az érzelmi értékelés ilyenkor megfelel bizonyos objektív, tradicionalista és általánosan elterjedt értékeknek. Mihelyt a tárgy túlzott befolyásra tesz szert, az érzés velejárója a színészkedés, pózolás, melynek üzenete inkább az értelemhez szól. „Helyesen” érezni csak akkor lehet, ha ezt semmi más nem akadályozza (pl. a gondolkodás, amely a leg-

intenzívebb zavaró hatás). Az érző típus a gondolkodást nyomja el, és ezt a tudatalatti kezdheti kompenzálni. A legtöbbre becsült tárgyakat oly gondolatok övezik ilyenkor, amelyek e tárgy értékeit „szétzúzzák”, devalválják; azzal, hogy a gondolkodásban beazonosíthatóvá válik az illető tárgy, elveszti az értékét.

Az **introvertált érző** típus a tárgyakat megfosztja értékeitől. Nem igyekszik illeszkedni a tárgyi adottságokhoz, hanem azok fölébe akar kerülni. Mindez magatartását csöndessé, őt pedig nehezen hozzáférhetővé teszi, „megközelíthetetlen”, negatív ítéletek vagy feltűnő védőbástyája mögé rejtőzik. Amit elgondol, azt meg is éli. Ezt az érzelmi gazdagságot csak megközelítően ragadhatjuk meg, túlsúlyban van az egocentrikus érzés tartalmatlan szenvedélyessége, amely „csak önmagát érzi”. Az érzésekkel szemben viszont felbukkan primitív formában a tudattalan gondolkodás, ez konkrétságban és tényekhez láncoltság tekintetében párját ritkíthatja.

Ha a lélektani funkciók közül az érzékelés kerül előtérbe, és a fontos cselekvéseket is ez dominálja, akkor **érezékelő típusról** beszélünk.

Az **extravertált érezékelő** típus számára túlnyomóan a tárgy az érzékelés alapja. Állandó belső erőként működik benne az a vágy, hogy érzékletes tapasztalatai legyenek, s ezáltal élvezethez jusson. Ideálja a tényszerűség. Túlsúly esetén élvhajhász viselkedésű, ekkor elfojtott intuíciók érvényesülnek a tárgyra vetülő projekciók formájában.

Az **introvertált érezékelő** típusnál a tárgy és az érzékelés közötti összefüggés nem arányos, hanem teljesen önkényes. Kívülről soha nem látható előre, hogy mi kelt majd benne benyomást, és mi nem. Feltűnő lehet nyugalma, passzivitása. Kívülről úgy fest, mintha az objektum hatását nem érzékelné. (Ezzel tudja a tárgyi hatást a szükséges korlátok között tartani.) Benyomásainak kifejezésére csak archaikus lehetőségek állnak rendelkezésére, mert a gondolkodás és érzés kevéssé tudatosul benne. A típus tudattalanját elsősorban az extravertált és archaikus arculatú intuíció elfojtása jellemzi.

Ha a lélektani funkciók közül az intuíció a meghatározó, és ha az egyén fontos cselekvéseit az intuíció dominálja, akkor **intuitív típusról** beszélünk.

Az **extravertált intuitív** típus az intuíciót mint a tudattalan észlelés funkcióját a külső tárgyra irányítja. A tudatban az intuitív funkció egyfajta szemlélő és „belelátó” hajlam. Az intuíció ugyanannyit képzel bele a tárgyba, mint amennyit merít belőle. Elsősorban az érezékelő funkció gyakorol rá zavaró hatást, mivel a tényszerűség mögötti tartományba szeretne eljutni. Az intuíció a legtágabb lehetőségek megragadására törekszik, mert ezek elégítik ki legjobban a sejtést. Ha nagyon erős túlsúlyba kerül, a tárgyérzékeléshez kapcsolódó kényszeres kötődésnek esik áldozatul.

Az **introvertált intuitív** típus intuíciója a belső tárgyakra, a tudattalan elemekre irányul. A belső tárgyak az intuitív észlelésben olyan dolgok képeiként jelennek meg, amelyek külső tapasztalással nem közelíthetők meg, és végső soron a kollektív tudattalan tartalmát alkotják. Az introvertált intuíció ugyanolyan jól észleli a tudat összes háttérfolyamatát, ahogy az extravertált érezékelés a külső tárgyakat. „Profétai” előrelátását az archetípusokhoz fűződő kapcsolata magyarázhatja. Ha nem tudja ezeket a képességeit társadalmilag elfogadott módon megélni, akkor sokszor félreismert zseni, „elvetélt nagyság”, „bölcс félbolond” válik belőle. Ítéletalkotása elfojtott, az észlelés igézetében él, fő dilemmája az észlelés mikéntje. Az introvertált intuitív személy a legjobban a tárgy érzékelését nyomja el, ezért „tudattalan személyisége” szerint primitív extravertált érezékelő típus.

Jung a gondolkodó és érző típusokat racionális vagy véleményalkotó típusoknak nevezi, mert vélekedő irányultság jellemzi őket. Életük nagymértékben az ítéletalkotásnak van alávetve.

Az érezékelő és intuitív típusok viszont a jungi elméletben irracionális típusokként jelennek meg. Ezek jellemzői, hogy a magatartásuk nem döntésen, hanem észlelésen alapul. Észlelésük a véleményalkotás nélküli történésekre irányul. Ítéletalkotó funkcióik a tudattalanban vannak.

Ezt a jungi lélektani tipológiát veszi át és próbálja mérhetővé tenni Katherine Briggs és lánya, Isabel Briggs Myers, akiknek köszönhetően a jungi modell a 21. században új reneszánszát érte meg. Mérőeszközüket később mutatjuk be.

2.3. Korai és klasszikus biológiai modellek: az orvostudománytól a pszichológiáig

A személyiség – vagy mondhatnánk, az állati személyiség – egyik legkorábbi biológiai modelljét állította fel Ivan Petrovics Pavlov (1849–1936) orosz kutatóorvos. **Pavlov** az orosz Kísérleti Orvostudományi Intézetben az emésztő- és idegrendszer fiziológiájával foglalkozott. Kondicionálásos, pszichofiziológiai kísérleteit a századforduló környékén kezdeményezte és publikálta. Laboratóriumában sokrétűen foglalkozott az állati tanulás tényezőivel, s ezzel már életében világhírnévre tett szert. Az októberi forradalom után az akkori hatalom kitüntetett figyelemben részesítette, és gyakorlatilag korlátlan kutatási lehetőségekhez jutott. Számos tanítványával közösen járult hozzá a szovjet pszichofiziológiai iskola fellendüléséhez (Zuckerman, 1991).

A személyiségjellemzőket meghatározó két legfontosabb idegrendszeri folyamat Pavlov szerint az izgalmi folyamatok erőssége, valamint az ingerületi és gátlási folyamatok egyensúlya; e jellemzőket állatokkal (elsősorban kutyákkal) végzett kísérleteiben vizsgálta. Gátláson Pavlov az agykérgi gátlást érti, amelynek szerinte az a funkciója, hogy adott pillanatban megkülönböztesse a helyzetnek megfelelő idegműködést a nem megfelelőtől.

Az **erős** idegrendszertípus sajátos jellemzőkkel bír. A pozitív feltételes reflexek gyorsan kialakulnak benne, a gátlások azonban igen lassan és nehezen, s mi több, ha erős gátlásokat akarunk kiépíteni, az egész idegrendszeren általános gátlástalanodási, „neurotikus” folyamat hatalmasodhat el. Ez a típus két további jellemzővel társulhat: kiegyensúlyozott és kiegyensúlyozatlan idegrendszerrel. Előbbinél az ingerület és gátlás folyamata egyensúlyban van, utóbbinál pedig nincs, de speciális módszerek segítségével az egyensúly kialakítható. Az erős idegrendszeri típus mindazonáltal nem teljesen homogén: bizonyos állatok mozgékonyak, reaktívak, ingerlékenyek és gyorsak, míg mások lassúbbak, kevésbé mozgékonyak, és nem válaszreaktívak.

A **gyenge** idegrendszertípushoz tartozó állatok viszont merőben eltérnek, például azáltal, hogy nagyon nehezen alkalmazkodnak. Mind az izgalmi, mind pedig a gátlási folyamataik gyengék, nehezen habituálódnak, könnyű a kedvüket szegni, nehezebb életkörülmények és kihívások között pedig gyorsan neurotizálódnak. A társadalom és az egyéni élet erősebb stresszei egyszerűen elviselhetetlenek számukra. Sajnálatosan ezt a viselkedési típust a nevelés nem képes kedvező irányban befolyásolni, és csak „melegházi” körülmények közt válik életképpé. Ha egészen korai életkorban van jelentősebb stressznek kitéve, akár a központi idegrendszere is károsodhat, ami súlyos pszichopatológiát von maga után.

Pavlov idegrendszeri vonatkozású pszichopatológia-magyarázatának lényeges pontja, hogy a túlságosan érzékeny idegrendszerű és ingerlékeny, erős önmegfigyelésre hajlamos neurotikus személyiségre az izgalmi folyamatok túlsúlya és az idegrendszer kiegyensúlyozatlansága a jellemző. (Természetesen egyik idegrendszertípusnál sem válunk védetté a lelki zavarokkal szemben!) Az erős idegrendszerű hisztériások érzéketlenek mások iránt, nehezen tanulnak a tapasztalatokból, szociális érzékük gyenge és egocentrikusak – mindez a gátlási folyamatok túlsúlyát valószínűsíti.

Pavlov elgondolásának hatása később Eysenck, Gray és más biológiai elméletalkotók műveiben is érezhető. Meggyőző magyarázatai, alapos módszertani felkészültsége, ötletes kísérlettervei a pszichológia klasszikusává teszik. Elméletének mindazonáltal egyik vitatott pontja, hogy az izgalom és gátlás fogalmakat nemcsak az idegrendszerre vonatkoztatta, de a magatartás jellemzésére is használta, ami fogalomzavart idézett elő.

Strelau szovjet-orosz kutató (1983, idézi Zuckerman, 1991) személyiségdimenziói a pavlovi temperamentumelméletből fejlődtek ki, és főként a központi idegrendszer működésének elméleti jellem-

zőin, valamint egyes laboratóriumi megfigyeléseken alapulnak (szabályozás, pszichofizikai és pszichofiziológiai folyamatok egyedi különbségei). Az általa és Pavlov által egyaránt felismert három dimenziót skálává – a Strelau Temperamentum Kérdőívve (STI) – formálta, elsőik közt mérve ily módon temperamentumsajátosságokat.

Az idegrendszer három dimenziója Strelau és Pavlov szerint a következő:

1. **Az ingerlés erőssége.** A Pavlov korai munkásságából származó elmélet szerint az idegrendszer erőssége megegyezik a gátló és serkentő agyi tevékenységek erősségével, viszont kizárólag a serkentő agyi tevékenységgel függ össze. Az erős idegrendszer ellenáll a gátló tevékenységnek, azaz a serkentő tevékenység erőssége, mint egyedi jellegzetesség, összefonódik az intenzív vagy zavaró feltételek között történő munkavégzésre való képességgel. Strelau az erős idegrendszerű személyeket „gyenge reakciójú”, a gyenge idegrendszerűeket pedig „erősen reagáló” személyeknek nevezi.
2. **A gátló folyamatok erőssége.** A gátlás feltételes gátlásként értendő, amit egy inger asszociációja vált ki azzal az ingerrel, amely a gátló potenciált elsajátította. Emberi viselkedési formákra lefordítva Strelau ezt a jellemzőt úgy értelmezi, mint a képességet arra, hogy a személy viselkedésében önuralmat gyakoroljon, és nyugodt tudjon maradni provokáció során is.
3. **Az idegi folyamatok mobilitása.** A szempont azt a rugalmasságot jelenti, amellyel egy szervezet adott esetben át tud váltani a serkentésről gátlásra, vagy gátlásról serkentésre. Strelau ezzel azt magyarázza, hogy milyen gyorsan képes a szervezet megkezdeni a munkát vagy egyéb tevékenységet, vagy mennyire gyorsan tud relaxációs vagy alvó állapotba kerülni (alváshatékonyság). Idetartozik a szervezet azon képessége is, hogy egyik tevékenységről mennyire gyorsan tud egy másikra váltani.

Amellett, hogy Strelau mérőeszközét a későbbiekben sokrétűen kritizálták, és kétségek merültek fel azzal kapcsolatban is, hogy adott laboratóriumi jelenség mennyire fordítható le természetes viselkedésekre; korai temperamentummeghatározása időtállóan bizonyult. A temperamentumot úgy definiálta, mint „az élőlény relatív stabil tulajdonságát, amely elsősorban biológiailag determinált, és mely által a viselkedés formális vonásai karakterisztikusak és leképezik a személy energiaszintjét”. A temperamentum és a személyiség között öt dimenzióban tett különbséget.

- a temperamentum biológiai tényezők által befolyásolt, a személyiséget inkább szociális hatások alakítják;
- a temperamentum a kora gyermekkorban alakul ki;
- a temperamentum az állatfajokra is jellemző, ellenben a személyiség emberi sajátosság (pl. ego, self, kognitív konstrukciók);
- a temperamentum a viselkedés energetikai és időbeli jellemzőit tartalmazza (pl. válaszkészség), míg a személyiségvonások a tartalmakat célirányosan sorolják be, pl. „teljesítményszükséglet”, „dominancia”;
- a személyiségen inkább lehet változtatni, mint a temperamentumon, mert az utóbbi regulálja az alapvető aktivitási szintünket.

Nem tartozik szorosan a személyiség-lélektan körébe, de témánkhoz kívánczik a korai temperamentumvizsgálatokra való utalás, részben azért, mert a temperamentumjellemezők, a személyiség biológiai elméletei és biológiai szemléletű vonáseméletei közös témákat és kérdésköröket járnak körül, részben pedig feltételezhető egymásra hatásuk miatt. A temperamentumkutatás – többnyire az előbbieken idézett szovjet-orosz iskolától, valamint a vonáseméletektől függetlenül – az Egyesült Államokban az 1950-es évektől egészen napjainkig, lendületes fejlődést élt meg.

Thomas és Chess a New Yorkban végzett longitudinális vizsgálatuk (NYLS, 1956–1988) kiindulópontjaként mindenekelőtt elutasították azt az általánosan elfogadott vélekedést, mely szerint a

szülő felelős a gyermeke viselkedési zavaraiért. Nyolcvanöt középosztálybeli családból származó 133 gyermeket követtek életük során csecsemőkoruktól felnőttkorukig. Szülőkkel készített interjúk tartalomelemzését végezték el különböző szempontok szerint, próbálva elkülöníteni a legfontosabb tulajdonságokat, melyek szerint a gyermekek besorolhatók. A keretben olvasható temperamentum szempontok alapján kidolgozták „az illeszkedés jósága” (goodness of fit) modellt, amelynek alap gondolata: Jó illeszkedésről akkor beszélhetünk, „amikor a gyermek kapacitása, motivációja és temperamentuma egyeztethető a környezet elvárásaival és lehetőségeivel”. Emellett azonban vannak olyan gyermekek, akik „nehéz temperamentumúak”, így szüleiknek nagyobb erőfeszítést kell tenniük annak érdekében, hogy kialakítsák a szülő-gyermek egyensúlyt. Az, hogy a „nehéz temperamentumú gyermekekből” viselkedési problémát mutató felnőtt válik-e, nagymértékben attól függ, hogy a szülők megértik-e, tolerálják-e, megtanulják-e kezelni ezt a működésmódot. A NYLS-ben a nehéz gyermekek összaránya 10 százalék volt, de ebben a kis csoportban a viselkedészavarok viszonylag nagy arányban fordultak elő. Ezzel együtt szükséges megjegyezni, hogy későbbi vizsgálatokban a „nehéz temperamentum” adaptív értékét is kimutatták: éhínség idején, egy Kenyában végzett longitudinális vizsgálatban valamennyi „könnyű” csecsemő elhalálozott, míg a „nehezek” nagyobb eséllyel maradtak életben.

A későbbiekben, Thomas és Chess elmélete nyomán számos temperamentumskála került kidolgozásra (bár többségük Magyarországon még ismeretlen). Row és Plomin (1977) például szintén becsülő skálákat készített anyák részére, 2–6 éves gyerekeik viselkedésének megítélésére. A skálák faktoranalízise 7 faktort eredményezett, de közülük csak kettő lett azonos Thomas és Chess kategóriáival – ugyanakkor a faktoranalízis és a kvalitatív analízis együttes eredményei maguk után vonták a ma általánosan ismert „könnyű”/„nehéz” temperamentumú csecsemő besorolást. A beállítódás-dimenzió egyik végén azok vannak, akik pozitív választ adnak az új ingerekre, jól tudnak alkalmazkodni és jó a hangulatuk. A másik végén a nehéz temperamentum helyezhető el, e csecsemők az új élményektől visszahúzódnak, egyáltalán nem tudnak, vagy nagyon lassan képesek alkalmazkodni, rossz hangulatukat pedig intenzíven juttatják kifejezésre. Az ún. lassan felmelegedő csecsemők enyhén negatív hangulatúak, lassan alkalmazkodnak, érzelmi reakcióik viszont csak közepesen erősek. Az eredeti NYLS-kutatásban részt vevő gyerekek 40%-a könnyű, 10%-a nehéz, és 15%-a lassan felmelegedő csecsemő volt.

Thomas és Chess vizsgálata bizonyítja, hogy a temperamentumon belül, illetve azzal összefüggésben is beszélhetünk „vonásokról”, s emellett meggyőzően alátámasztja egyes személyiségjegyek biológiai, genetikai eredetét. Kapcsolódik egyúttal a személyiségelméletek napjainkban vissza-visszatérő kurrens kérdéséhez, a konzisztenciaproblémához is: a szerzők adatai szerint a temperamentum stabil jellemző. Rögtön ezzel összefüggésben, elgondolkodtatóvá válik a kérdés, amely biológiai rendszerünk befolyásolhatóságát érinti: vajon mennyire „kötöttek”, determináltak az egyes adottságok? Vajon a viszonylagos stabilitás mekkora időfolyamaton belül mutatható ki? Ha maga a genetikai anyag nem is változik, a génállomány expressziója hogyan-mikor változhat meg? S végül, elképzelhető-e, hogy maga a temperamentumstabilitás a különböző egyéneknél eltérő mértékben mutatható ki?

Zuckerman (1992), a vonáselméletekhez tartozó kutató, pl. felveti, hogy a hangulat és az alkalmazkodókészség talán a neuroticizmus-emocionalitás korai kifejeződése lehet. A válaszküszöb és a reakcióintenzitás a Strelau által leírt reaktivitás alapját alkothatja (Strelau, 1983), bár olyan adatok nélkül, amelyek e dimenziókat összekapcsolnák egyazon emberben, nem lehetünk biztosak a gyerek és felnőtt dimenziók összehasonlításának pontosságában. Buss és Plomin (1975) megkísérelte azonos temperamentumjegyek megadását gyermek és felnőtt csoportban, meglehetősen meggyőző empirikus, faktoranalitikus adatokat nyerve mérőeszközéből. Elkülönítette az emocionalitás (ingerlékenység, negatív hangulat), aktivitás és szociabilitás (társaságkedvelés) faktorokat, valamint az impulzivitást. Zuckerman (1992) mindezt az antiszocialitás-agresszióra való hajlamosság temperamentumjeggyel egészíti ki.

Gondolatébresztő jellege mellett – és annak ellenére, hogy a pszichológiai kultúra egyik legsűrűbben idézett tanulmányáról van szó –, Thomas és Chess vizsgálatát több fontos kritika is érte. Az

egyik, hogy időtartama miatt nehéz megismételni; a módszerek megválasztását (interjúk tartalom-elemzése megfigyelés helyett, kényelmi mintavétel) is bírálták. A későbbi adatelemzések feltárták, hogy vizsgált mintájukban a pszichiátriai zavarok előfordulása az átlagpopulációhoz képest magasabb volt.

A temperamentumdimenziók (temperamental traits) Alexander Thomas és Sheila Chess szerint – néhány kérdés mentén (Rózsa és mtsai, 2005 nyomán)

- Aktivitásszint: motoros aktivitás, aktív és inaktív periódusok mindennapi aránya;
- Ritmikusság: bármilyen biológiai funkció rendszeressége vs. rendszertelensége (alvás, evés, ürítés);
- Közeledés/elkerülés: új ingerre (személyre, tárgyra, helyzetre) adott reakció. A megközelítés pozitív, míg az elkerülés negatív tartalmú motoros és emocionális válaszokat jelent;
- Alkalmazkodás: új ingerre adott reakció módosítására való képesség; a megszokott helyzetek változásaihoz (pl. napirendváltáshoz) való adaptáció;
- Válaszküszöb: olyan minimális ingerintenzitás, amely választ képes kiváltani;
- Válaszintenzitás: a válasz energiaszintje, erőteljessége, függetlenül a válasz minőségétől (pozitív és negatív) és irányától;
- Hangulat: a pozitív és negatív hangulat egymáshoz viszonyított aránya;
- A figyelem elterelhetősége: a külső ingerek általános hatása a viselkedés irányának megváltoztatására;
- A figyelem időtartama és kitartása: az az idő, ameddig a gyermek képes megszakítás nélkül egy bizonyos tevékenységre figyelni; valamint az a képesség, hogy az akadályozó mozzanatok ellenére is kitartson a tevékenység mellett.

2.4. A személyiségmérés története

A személyiségelméletek áttekintésén túlmenően, a következőkben a személyiségmérés történetét követjük végig Gregory (2003), valamint Lanyon és Goodstein (1985) nyomán – érzékeltetve: a személyiségelméletek és a személyiségmérés fejlődése bizonyos értelemben külön szálon haladt.

A legkorábbi személyiségmérési törekvésekről az ókori **Kínából** (i. e. 4000–i. e. 2200) maradtak feljegyzések, ahol a munkateljesítményt háromévenként ismétlődő szóbeli értékelések – mai szóhasználattal, „vizsgák” – keretében minősítették. A **Han-dinasztia** idején (i. e. 200–i. sz. 220 között) a császár szolgálatában álló civil személyek írásos megméréstettek egész sorát vállalták alkalmazásuk érdekében. Számot kellett adniuk jogi, katonai, mezőgazdasági, ill. kulturális szokásokkal kapcsolatos tudásukról, valamint lovaglási és íjászati készségeikről egyaránt. A császárok meggyőződése az volt, hogy ezen ismeretek és készségek nélkülözhetetlenek, s ennek megfelelően a számon kérő kérdések tartalma érvényes mérce volt.

Az európai ember hiányos kínai kultúraismeretét meggyőzően szemlélteti, hogy már a **Ming-dinasztia** idején (1368–1644) egész „alkalmasság-vizsgáló kunyhókban” bonyolították le az uralkodói körök számára a munkaerő-felvételt – és erről mindmáig igen keveset tudunk. Mindezt több centrumban tették: először helyi, majd regionális, végül pedig állami szinten. A jelentkezők nemcsak képességeiket, de stresszkezelésüket is bemutatták: a megpróbáltatások hatására nem volt ritka, hogy a gyengébbek elhaláloztak, vagy öngyilkosságot követtek el. A kínai mérési hagyomány mintegy háromezer éven keresztül meggyőzően működött, és jó hatékonyságot ért el, csak 1906-ban váltották fel a formális oktatási mércék, inkább a „kimeneti” oldal szabályozásaként, mint a kiválasztás oldaláról közelítve.

Európában a személyiségről való gondolkodás, a személyiséget érintő filozófia és a személyiség mérése sokáig egymástól függetlenül, de legalábbis nem szoros összefonódásban fejlődött. A személyiségmérés az ismeretek, képességek számonkérésével kezdődött. A 12. századig általános európai gyakorlat volt az iskolaévek befejeztével a minősítővizsga – bár a személyiségmérés még ismeretlen fogalom volt.

A középkorban, hangsúlyosan vallási optikából, az egyén alkalmasságát sajátos szempontok alapján szemlélték. A jezsuita rendbe való belépésnél például a rend tagjai egy egyezményes kérdéssor alapján törekedtek azokat kiszűrni, akik potenciális veszélyt jelentettek a hitükre nézve, elkerülvén „az ördög szövetségeseit”.

A felvilágosodás és a reneszánsz után vált csak lehetségessé a „valódi”, a mai értelemben vett tudományos, egyezményes mércék kidolgozása. A 19. században kapcsolatba kerültek kínai kultúrával a **brit misszionáriusok** és **diplomataik**, s érdeklődést mutattak a kínai szelekciós normák iránt. Napóleon megkezdte e mérési módok alkalmazását a saját hadseregében, 1832-ben az angol East India Company kezdeményezte a tengerentúlra küldendő alkalmazottainak szelekcióját, **1855-ben** pedig az állam szolgálatában álló személyek, **hivatalnokok csoportjának vizsgálata** kezdődött meg. Fokozatosan a német és a francia kormányok is elfogadták az állami hivatalnokok minősítővizsgájának lehetőségét, amelyet egyre több helyen kezeltek a tudás és alkalmasság valódi mércéjének. A korabeli laikus felfogás szerint természetesen az adott szervezeti közegnek megfelelő jellemű és annak érdekeit szolgáló személyt törekedtek a megfelelő munkakörben alkalmazni. A francia, angol és német hatások következtében végül az Egyesült Államok is elfogadta a kínai mércéket: 1883-tól az állami hivatalokban dolgozóknak már minősítővizsgát kellett tenniük.

A pszichológiai mérőeszközök kidolgozását fontos hatásként inspirálta Charles **Darwin** (1809–1882) munkássága. A fajok eredete című művében az egyes fajok közti szisztematikus egyéni különbségek gondolatát mutatta be, utalva a rokonok közti hasonlóságokra, illetve enyhe fokú eltérésekre. A különbségekben a természetes szelekció és az alkalmazkodás lehetőségét látta meg, túlélési értéket tulajdonítva a változatosságnak. Az állatokon és állatcsoportokon végzett megfigyelései és rendszerező munkái inspirációt adtak az emberi és az állati viselkedés összehasonlításához. Hatására igen fontos kérdéskörre vált az állati tudatosság fokának mérlegelése, amely ma már a magatartás-kutatók szakterülete. Nem utolsósorban Darwin a pszichológia létjogosultságát alapjaiban meghatározó Sigmund **Freud** modelljére is jelentős befolyást gyakorolt. Nyomában Francis **Galton** (1822–1911) egyes fizikai jellemzők rendszerező mérését végezte el a londoni antropometriai laboratóriumában. Mintegy 17 ezer személyt vizsgált (7500-ról ma is megvannak az adatok), magasságot, súlyt, izomerőt, légzési kapacitást, színdiszkriminációt és más tényezőket mérve. A korabeli szemléletben érthetőnek számított az a kérdés, hogy van-e kapcsolat e fizikai jellemzők és az intellektus közt – és meglepőnek számított Galton tudományos válasza, mely szerint ilyen kapcsolat nem létezik.

Galton munkásságával szinte egyidejűleg született meg a statisztika tudománya, melynek megalapítója Karl **Pearson** (1857–1936), egyúttal a khi-négyzet próba és a korrelációs számítás kidolgozója is. Galton adatait használta fel statisztikai eljárásainak fejlesztéséhez, ily módon is befolyásolva az egyéni különbségek tudományos mérését. Hasonló területen dolgozott Charles **Spearman** (1863–1945) angol kutató is, aki úgy vélte, kiemelhetők, tudományosan meghatározhatók mindazok a paraméterek, jellegzetességek, amelyek hozzájárulnak az adott feladat sikeres elvégzéséhez. Az ő nevéhez kapcsolódott a faktoranalízis és a reliabilitásvizsgálatok kidolgozása is.

A 19. század végén a tudományos mérést a német **pszichofizikusok** is inspirálták, akik a kísérletezés metodikáját (és ezzel együtt számos alkalommal a leíró-hermeneutikus módszert is) használva számos fontos munkát jelentettek meg. Herbart például az elme matematikai modellezése útján hatással volt a későbbi pedagógiára, Weber az ingerküszöbök matematikai áttekintésével foglalkozott, Fechner pedig az észlelés és az inger közti viszonyt írta le. Összességében, a pszichofizikától nem volt idegen az egyéni különbségek gondolata, ugyanakkor nagy hangsúlyt fektetett a tudományosság megfelelő empirikus mércéire.

Wilhelm **Wundt** (1832–1920), a pszichológia „atyja” 1879-ben kialakított laboratóriumában az egyéni különbségek sokrétű mérésére törekedett. Reakcióidő, percepció- és figyelmi terjedelem méréseket végzett. Az volt a célja, hogy az általános emberi törvényszerűségeket tárja fel, és kénytelen volt elismerni, hogy az ingerfelfogásban sok szempontú egyéni különbségek léteznek. Laboratóriumát számos amerikai kutató látogatta meg, akik eszméit az Egyesült Államokban is terjesztették.

Mindeközben Alfred **Binet** (1895) Franciaországban is megalapította az első pszichológiai laboratóriumot. 1905-ben Simonnal közösen a korabeli miniszterek utasítására olyan tesztbattériát dolgoztak ki, amely alkalmas volt a nem beiskolázható gyermekek azonosítására, szűrésére. A teszt nemcsak sikeresnek, de igen időtállóknak is bizonyult. (Magyarországon még ma is használatban van a megújított változata.) Nyelvi komponense igen hangsúlyos volt, azzal a céllal, hogy elkülönítse az alacsony mentális színvonalú gyermekeket a pszichiátriai szempontból érintett gyermekektől. Számos, napjainkban általánosan használt fogalom származik az említett francia szerzőpárostól: reprezentatív minta, normák, mentális kor.

Miközben az Egyesült Államokban Galton, Wundt és Binet nyomán mindmáig töretlen fejlődésnek indult a személyiség-, intelligencia- és munkahelyi tesztek fejlesztése, Európában a pszichoanalízis előretörésében hangsúlyt kapott a tudattalan mérése. Kraepelin híres német pszichiáter 1892-es javaslata nyomán Carl Jung (1910) kezdeményezte a szóasszociációs listák használatát, és ugyanebben az évben Kent és Rosanoff dolgozták ki az ún. *különleges válaszok normáit*, megfigyelve, hogy a pszichotikus és más lelki beteg személyek eltérő tartalmi körökből választják válaszaikat a normál személyekhez képest (akik viszont sok *közönséges* – vulgér választ adnak). Ezekben az években dolgozták ki az első pszichiátriai tünetlistát is (Heymans és Wiersma, 1906).

Hermann **Rorschach** svájci pszichiáter általános lélektani kiindulóponttól elindulva az 1910-es években alakította ki ma is használatos tesztjét, szisztematikus elemzésnek alávetve a vizsgálati személyek érdeklődését (szín, árnyékolás, mozgások stb.). Az **eltérő orientációk** háttérében a személyiség alapvető folyamatainak eltérését sejtette. Rorschach számos irányban tervezte tesztjének validálását, ezt azonban 37 éves korában bekövetkezett halála akadályozta meg. Munkássága nyomán igen népszerűvé váltak a **projektív technikák**. Frank (1939) ezen eljárások lényegét olyképpen határozta meg, hogy a kulturálisan kevésbé determinált ingerhelyzetekben, többértelmű, egyezményesen nem értelmezhető mezőben a személy kénytelen „kivetíteni saját életségét, szándékait, lényeges közlendőit, cselekvési mintáit, és főleg érzéseit. (Lanyon–Goodstein, in: Szakács–Kulcsár szerk., 273. o.)

A projektív módszerek két csoportja különült el, az egyik csoport a Rorschach-teszthez hasonlóan, a tudattalan feltárására volt alkalmas, míg a másik csoportba az ún. „konstruktív technikák” tartoznak, melyek a személy narratív elbeszélése nyomán világítanak rá a személyiség működésére (pl. TAT, Murray, 1938). Ebből az időszakból származik a TAT gyermekváltozata és a Magyarországon nem használatos Blacky Pictures, valamint a Four Pictures Test is.

Az első személyiségjellemzőket mérő papír-ceruza szűrőteszt az Egyesült Államokban a Woodworth Psychoneurotic Inventory volt az 1930-as években, melyet az első világháborúba küldött katonák feszültségtűrésének és alkalmazkodóképességének mérésére fejlesztettek. (Az első világháborúban ugyanezt a mérőeszközt egyáltalán nem használták, de később több ezer fős mintán történt felmérés.) A mérőeszköz akkoriban egyszerűen a „**Személyi Adatlap**” nevet viselte a katonák gyanakvásának mérséklése (ma úgy mondanánk: a társas kíváncsisági hatás kiiktatása) végett. Ez a személyiségteszt volt az előfutára a mai neuroticizmust mérő eszközöknek, ezen belül például a Maudsley Intézetben fejlesztett Eysenck-skáláknak is. A Személyi Adatlap rákérdezett egyes fizikai tünetekre (*Érez-e időnként fájdalmas nyomást a fejében vagy a feje környékén?*), a szociabilitás hiányára (*Könnyen barátkozik-e?*), ill. egyes, a klinikumból közismert neurotikus jelenségekre (*Fél-e éjszaka?*).

A világháború alatt az USA-ban kidolgozták az azóta is széles körben ismert, tudományos alapon biztosan álló **Army Beta** és **Army Alpha** intelligenciát mérő tesztbattériát a katonai szolgálatba kerülők vizsgálata céljából. Óriási fejlődést ért meg az intelligencia mérése gyermekeknél (mint-

egy 7 millió gyermek vett részt a felmérésekben az 1920-as évek Amerikájában), 1939-ben pedig David Wechsler megjelentette intelligenciatesztjének első változatát, amely már a modern pszichometriai kritériumokhoz igazodott. Mind az ő tesztjét, mind pedig a csak Amerikában elterjedt **SAT** és **GRE** képesség- és tudásvizsgáló battériákat mindmáig széles körben használják.

Mindeközben a pszichológiai mérés túlkapásai is jelentkeztek: az Amerikában a Binet-tesztet adaptáló Goddard mérőeszközeit például nemcsak az értelmi fogyatékosok, de a bevándorlók és egyéb *nem kívánatos elemek* szűrésére is széles körben használták, Hitler pedig az egyéni különbségek mérésének gondolatát a kirekesztés és az *etnikai tisztogatás* eszméjének megkreálásához használta fel.

Woodworth munkája nyomán számos kísérlet történt a Személyi Adatlap más populációkra való adaptálására, átalakítására (pl. iskolások, bűnözők csoportja). Utódtesztjei közt félig projektív eljárások is voltak, pl. Pressey (1919) szólistája (idézi Lanyon és Goodstein, 1985). E korai kérdőívek tartalmát általában kizárólag a közvetlen érvényességi szempontok alapján (face validitás) alakították ki, hiszen a pszichometria fejlettsége még nem ért el magas fokot.

Fokozatosan, még a két világháború közti időben kidolgozták az első pályaválasztási kérdőíveket (Strong, 1927). Közvetlenül a második világháború előtt készült el az MMPI első változata (Hathaway és McKinley, 1940), mely sajátos tesztszerkesztési módot alkalmazott, diszkriminatív validitás alapján kiválogatva az egyes skálák tételeit. Jelentős pozitívumot jelentett, hogy az MMPI-nak már érvényességi skálái is voltak. Rövidesen napvilágot láttak az első önálló érvényességi skálák is, és a szakirodalomban megjelent a társas kívánatosság szempontja mint a személyiségmérést befolyásoló tényező (Edwards, 1953, idézi Lanyon és Goodstein, 1985).

Egészen korai időszaktól használatosak a fejlett Nyugaton a klinikai becslőskálák (első leírása Philips, 1953) is, melyek csak manapság, több mint fél évszázados késéssel kezdenek megjelenni a magyar pszichiátriai gyakorlatban. Az 1950-es és 1960-as évekre tehető az első **Assessment Centerek** (AC-k), az elsőt **Henry Murray** (1938) tervezte a Harvard Egyetemen. A komplex személyiségértékeléseket a második világháború időszakában és a hidegháborús korszakban kémekek, diplomata-ták, katonai személyek kiválasztására széles körben alkalmazták. Ekkortól kezdve az Assessment Centerek fokozatosan gyűrűztek be az üzleti életbe is, ahol ma is népszerűek.

A személyiség vonásméleteinek kialakulása és a modern személyiségmérés ezen előzmények nyomán és ezen hatásokkal együtt fejlődve kezdődhetett meg (l. a keretes részt). A következő fejezetekben részletesen foglalkozunk az elmúlt évtizedek személyiségteoretikusainak munkásságával, és mérőeszközökkel – különösen figyelve a magyar vonatkozásokra és fejlődési perspektívákra.

A személyiségmérés fontosabb mérföldkövei

- 1930 Murray kialakítja az első értékelő központot (AC) a Harvard Egyetemen;
- 1948 A Berkeley Egyetemen megalakul az első Személyiségmérési Intézet (Institute of Personality Assessment);
- 1954 Gough megjelenteti a Kaliforniai Személyiségleltárat (California Personality Inventory, CPI);
- 1958 Híres pszichometriai viták kezdődnek a személyiségtesztek szerkesztésével kapcsolatban;
- 1960-as évek Négy híres értékelési projekt nyilvános kudarcra. Több szerző megkérdőjelezi a személyiségtesztek használhatóságát, validitását;
- 1962 Tupes és Christal megjelenteti az ötfaktoros modellt;
- 1990-es évek Metaanalízisek sorozata igazolja a személyiségmérés validitását, elsősorban a Big Five kapcsán.

3. Közismert vonás- és biológiai elméletek

3.1. Gordon W. Allport munkássága: A vonáselméletek kezdete

Gordon Williard Allport volt az első és egyúttal egyik legismertebb vonáselmélet-kutató. Nagy érdeme, hogy több mint négy évtizednyi tudományos tevékenységével a személyiség kutatását a tudományos pszichológia érdekes és nagy kihívást jelentő területévé tette. 1897-ben Montezumában, az Egyesült Államokban született, négy fiúgyermek közül a legfiatalabbként. Szeretetteljes, a protestáns etika szerint élő családban nőtt fel. Édesapja vidéki orvosként dolgozott, így Gordon egészen fiatal korától szinte mindenféle testi bajban, betegségben szenvedő emberrel találkozhatott az otthoni „mini-kórházban” – ez meghatározta pszichológiai érzékét is.

Környezete szégyenlős és szorgalmas, de a társaságba rosszul beilleszkedő, kirekesztett fiúként jellemezte. Clevelandben folytatott tanulmányai után Floyd bátyja hatására beiratkozott a Harvard Egyetemre, ahol közgazdasági és pszichológusi diplomát szerzett. 1922-ben végezte a pszichológiai doktori iskolát, disszertációját tekintjük a személyiségvonásokról szóló első munkának. Ez idő tájt sokat utazott a világban: egy évig szociológiát tanított Isztambulban, majd később Hamburgban és Cambridge-ben is oktatott. Munkássága nagy részében a Harvard Egyetem szociáletika részlegén tevékenykedett, ahol ismét csak a személyiségvonások témája foglalkoztatta. Elmélete fejlesztésén túl széles körben tanulmányozta az előítéletesség jelenségét is. 1967-ben hunyt el Cambridge-ben. Magyar nyelven is olvasható fő művei: A személyiség alakulása és Az előítélet. További híres műve: Personality: a Psychological Interpretation.

Szemléletét tekintve Allport elhatárolódik mind a behaviorizmustól, mind az analízistól, és ily módon alkotja meg sajátos, „vonáselméleti” felfogását. Hívő keresztény, de munkássága mégsem tükrözi e szemléletet; ideológiamentes marad. Egy híres anekdota életéből: 22 éves korában Bécsbe utazott azzal a céllal, hogy találkozzon a kor egyik leghíresebb szakemberével: Sigmund Freuddal.

Amikor megérkezett a nagy pszichoanalitikus rendelőjébe, Freud meglehetősen szótlanul fogadta, és őt kérte meg, hogy kezdje el a beszélgetést. Gordon Allport egy ideig restelkedve és megzavarodva hallgatott, majd, amikor már nem bírta tovább a csendet, elmesélte azt a megfigyelését, amelyet útban a találkozó helyszínére felé tett. Az autóbusszon egy kislányt látott, akit nagyon zavart, hogy csak egy piszkos, elhanyagolt külsejű idős ember korábbi helyére tudott leülni. Nagy valószínűséggel szülői hatásra ragaszkodott a tisztasághoz, hiszen a mellette ülő hölgy, aki feltehetően az édesanyja volt, erős, domináns személyiségnek tűnt. Freud, ahelyett, hogy a megfigyelést egyszerű élményként fogta volna fel, a tudattalan kifejeződéseként értelmezte, és a következőt kérdezte: „És az a kislány – Ön volt?”

Az anekdota keletkezésének idején Allport erősen azt a nézőpontot vallotta, hogy a behaviorizmus túlságosan sekélyesen viszonyul az emberi természethez. Freuddal való találkozása után emellett arra a véleményre jutott, hogy a pszichoanalízis spekulatív tudományterület, Freud pedig eltúlozza a tudattalannak a személyiségre gyakorolt hatását. Úgy vélte, a felnőtt, egészséges ember olyan racionális tudatos lény, aki ellenőrzése alatt tartja a viselkedését irányító motívumokat, a tudattalan pedig csak a patológiás vagy a neurotikus személyiségeknél kerül előtérbe. A múltbeli élmények, tapasztalatok a jelen viselkedésre gyakorolt hatásáról alkotott véleménye ugyancsak eltért Freudétól, hiszen úgy gondolta: az ember nem rabja gyerekkori konfliktusainak, viselkedése sokkal inkább a je-

lenre és a jövőre irányul, mintsem a múltból élne. A pszichoanalízissel való szembehelyezkedésének harmadik pontja, hogy Allport az egészséges személyiség megismerésére törekedett, és szerinte ehhez a patológiák tanulmányozása útján nem lehet közelebb kerülni. A személyiségkutatásban törekedett a saját útját járni, és kidolgozni egy olyan „eklektikus” elméletet, amely nagy hangsúlyt fektet az egyén egyediségére.

Allport felfogása a személyiségről

Allport a személyiséget hipotetikus entitásként határozza meg, amely a személyen belül helyezkedik el, **pszichofizikai rendszerek dinamikus szerveződését** jelenti; és meghatározza az egyén jellemző viselkedését, gondolkodását.⁴ Két részre, **temperamentumra** és **karakterre** osztja, igazodva a klasszikus görög filozófusok és a 19. századi orvosok felfogásához. Az előbbi alkotóelemet öröklött potenciálnak tekinti, amely jelentősen determinálja, hogy az egyén élete során kivé, mivé válhat. A karakter viszont inkább viselkedési kódot jelent, amelyet a társadalom határoz meg.

A vonások jellemzőinek összefoglalása Allport szerint (Hjelle és Ziegler, 1992 nyomán):

1. A vonás nem fikció, hanem valós, reálisan létező választendencia.
2. A vonás tartós viselkedés, „általánosabb”, mint a szokás. (A „rendszeretet” pl. több, mint a reggeli fogmosás.)
3. A vonás dinamikus jellegű tulajdonság, amely meghatározza a viselkedést. Minden személy keresi az olyan helyzeteket, amelyekben kifejezésre juttathatja legfontosabb személyiségjegyeit.
4. A vonás létezése *empirikusan* is kimutatható – megfigyelések sorával, vagy esettanulmány útján.
5. Egyes vonások viszonylag *függetlenek* egymástól, míg mások *kapcsolódnak*. (Például a reflektivitás és a humor összefügg, hiszen az egyén ugyanarra a helyzetre integráltan, több síkon is reagál, viszont a precizitás és a barátságosság független jegyek.)
6. A vonás nem morális vagy társas értékeket fejez ki – optimális esetben a viselkedésre utal.
7. A vonás viszonyítható a személy más személyiségtényezőihez vagy akár a populációhoz is. (Pl.: ha valakit „szégyenlősnek” titulálunk, mérlegeljük, hogy ez a tulajdonság milyen hatással van az életére, vagy másokhoz képest hogyan viselkedik.)
8. Ha egy adott cselekvés vagy szokás nem konzisztens a hozzátartozó vonással, ez még nem vonja kétségbe, hogy a vonás entitásként létezik. Így pl. valaki azért is lehet elnyűtt, elhanyagolt külsejű, mert éjjelenként beteg kisgyermekét ápolta.

A személyiség alkotóelemeiként a **vonásokat** jelöli meg, amelyeket prediszpozícióknak tekint a helyzetek egész sorában hasonló viselkedésre, és amelyek egy adott személyt konzisztensen megkülönböztetnek másoktól.⁵ Ugyanakkor azokra a vonásokra is koncentrál, amelyek minden személynél megtalálhatók, feltételezve, hogy a személyiségvonások összességének megismerése útján megérthetjük egy személy „lényegét”.

A konzisztenciát (a személyiség állandóságát) Allport transzszituációs jellegűnek tekinti, ezáltal szemléletében az interakcionista felfogást, a személyiség és a környezet a viselkedésre gyakorolt

⁴ A definíció fő elemei: változás, pszichofiziológiai determinizmus és egyediség.

⁵ Egy másik vonásdefiníciója: „általános, adott egyénre jellemző neuropszichés struktúra, amely a viselkedés következetes és adaptív formáit vezérli”.

együttes hatását vallja. Feltételezi, hogy bizonyos vonások csak specifikus helyzetekben aktiválódnak, és ezáltal a konzisztencia nem általános. Bár egy adott vonás meglehetősen stabil is lehet, sokszor eltérő viselkedéses reakciókat jelent (pl. a barátságos ember sokféleképpen lehet kedves másokkal). Műveiben megjelenik a proaktív interakció gondolata, a mai elméletalkotókhöz hasonlóan úgy látta, hajlamosak vagyunk a személyiségünkhöz illő helyzetek aktív keresésére.

Közös és egyéni vonások

Allport elsőként különíti el a nomotetikus és idiografikus megközelítést. Előbbi az emberek közös vonásainak, személyiségjegyeinek megismerése, leírása és megértése, utóbbi pedig egy adott egyén egyediségének, személyiségvonásai összekapcsolódásának tanulmányozását jelenti. Sok olyan vonást vél felfedezni, amelyek lényegében minden személynél egyediek, ezért az **idiografikus, kvalitatív megközelítést szorgalmazza**.⁶ Úgy véli, ha az emberekről általában tudunk valamit, ez adott személy megismerésénél meglehetősen keveset segít.

Allportnál ugyanakkor mégis megjelennek egységes, **közös vonások** is, amelyek összehasonlíthatók, normál eloszlást követnek, és amelyeket a kultúra is befolyásol. A nyugati világban például a társas megismerés sablonjaihoz tartozik, hogy valaki introvertált vagy extravertált, liberális vagy konzervatív, e szociális sémák jelentése pedig egy azonos kultúra tagjainak számára többnyire egyértelmű. A gyökeresen eltérő társadalmak közt természetesen már nincs meg ez az egyezés. A közös vonásokkal ellentétben, az **egyéni vonások** nem összehasonlíthatók, hiszen adott személynél egyediek. Tanulmányozásukhoz értelmező-hermeneutikus módszereket szükséges használni, például naplók, levelek, élménybeszámolók tartalomelemzését.

Későbbi munkáiban Allport az „egyéni” vonások helyett a „személyes” kifejezést használja, a közös vonásokat pedig egyszerűen vonásokként említi.

Vonástípusok aszerint is elkülöníthetők, hogy a személyiség mekkora tartományát fedik le, és milyen széles körben befolyásolják a viselkedést. Allport kardinális, centrális és másodlagos vonásokat írt le.

- 1. Kardinális vonásnak tekintjük** a szinte minden cselekvésben megnyilvánuló, az el sem rejtendő általános tulajdonságokat (pl. megszállottság – Jeanne D’Arc; önzetlenség, segítőkészség – Teréz anya). Egyetlen olyan kardinális vonás van, amelyet lehet leplezni: a pszichopátia. A történelem és az irodalom jeles, ismert személyiségeit nemritkán ezekről is ismerjük. Néhány példa: fausti (az az ember, aki eladta lelkét az ördögnek), homéroszi (hősies), machiavellista (*a cél szentesíti az eszközt* elvet valló), szadista (másokat gyötrő, kínzó, Sade márkihoz hasonló személyiségű). A vonásfajta csak keveseknél lelhető fel.
- 2. A centrális vonások** sok különböző helyzetben irányítják a viselkedést. A kardinális vonásoktól eltérően, minden embernél megtalálhatók, és szűkebb körben hatnak. Ha a hétköznapi életben megkérnek bennünket, hogy jellemezzünk valakit (vagy akár kezdjük önjellemzésbe) 3–10 centrális jegyet szoktunk kiemelni.
- 3. Másodlagos vonások** – Hatásuk még specifikusabb. Csak egyes helyzetekben mutatkoznak meg, és a személyiség általános jellemzésére sem használhatók. Ilyen lehet pl. az ételek kedvelése, a drogfogyasztás iránti attitűd, adott interakciós partner típus iránti speciális viselkedés (pl. ha adott személy csak a rendőrnek rendelődik alá, másoknak nem). Ha ezeket is fel akarjuk deríteni, alaposan ismernünk kell a vizsgálandó egyént.

⁶ A vonások általa feltételezett egyediségét egy példával illusztráljuk: lehet, hogy két személy egyformán fél a sötétől, de mögöttes indokaik, kapcsolódó képzetekik egyáltalán nem egyeznek meg.

A fenti hierarchiától eltérő másik rendszerében Allport a vonások alatti szintre a szokásokat helyezte, amelyekről úgy vélte, befolyásuk sokkal kisebb a vonásokénál, és merevebbek, mivel jól meghatározható ingerre adott sajátos választ feltételeznek. A szokások többnyire vonássá ötvöződnek (pl. a rendszeres rendezkedés, takarítás, a tisztaság kedvelése a rendszeret vonás egyik eleme).

Allport a személyiség fejlődéséről és működéséről

Az én működését vizsgálva, Allport én-definíciók százait tekintette át, azonban egyiket sem tudta teljességgel elfogadni. Hangsúlyozta, hogy az én az emberi természet pozitív, kreatív, növekedésre és fejlődésre törekvő, jövő felé irányuló része. Számos aspektusát különítette el, kiemelve az egyes részeknek a személyiség szempontjából megfigyelhető hasznosságát. Ezzel együtt egy lényegi én-struktúrát is leírt, amelyet a **proprium** névvel jelölt. Felfogása szerint ez a struktúra egyfajta rendező elv, amely egységbe integrálja az attitűdöket, vonásokat, értékeket, motívumokat, diszpozíciókat.

Az egyik fő motiváló erőnek a biológiai túlélést tekinti, melyhez az **opportunistikus működésmódot** kapcsolja. Ez az erő reaktív, múltra orientált és biológiai jellegű, így az emberi természetnek csak viszonylag kis részét magyarázza. A többi részt más működtető erő határozza meg, a **propriális funkció**, amely, az opportunistikus funkcióval ellentétben, proaktív, jövőre orientált és pszichológiai jellegű; kapcsolódik az énképhez, az egyén önkifejezését szolgálja. Allport úgy véli, minden, ami történik velünk, jelentősen függ attól, hogy önmagunkat hogyan látjuk, s ily módon az utóbbi – elengedhetetlen – működésmóddal jár.

A proprium jelentését egy példával lehet érzékeltetni. Ha most az Olvasó visszaemlékszik egy helyzetre, amikor erős, kényszerítő késztetést érzett arra, hogy valamit egy bizonyos módon *kell* tennie, biztos lehet benne: a múltnak ezen a pontján fontos dolgot tapasztalhatott meg önmagával kapcsolatban. Allport szerint ilyenkor a propriális működésmódot használjuk. Hasonló élmény az is, amikor egy önismereti foglalkozás során fontos felismerésig jutunk, érezzük, hogy amit megtapasztaltunk, az valóban rólunk szól. A propriális működés lényegében azt jelenti: úgy cselekedni, hogy a tetteink összhangban legyenek a valódi énünkkel.

Allport kétféle, fenomenológiai és funkcionális proprium-definíciót használt, s eközben minél körültekintőbben próbált eljárni e fontosnak vélt fogalom meghatározásánál. Fenomenológiai szempontból a proprium az általunk megtapasztalt ént jelenti, amely elemeit lényeginek, hozzánk közel állónak, kedvesnek éljük meg. A funkcionális definíció lényege viszont, hogy a proprium egyúttal a környezethez való alkalmazkodást is irányítja.

A szerző munkájának egyik legfontosabb része a személyiség fejlődéséről szól. Véleménye szerint az emberi élet során nincs folytonosság múlt és jelen, gyermek és felnőtt énünk között, ennek megfelelően az emberi fejlődés szakaszokra tagolódik. A gyereket primitív ösztönök vezérlik, és viselkedése nagyrészt reflexszerű, az érett felnőtt személyisége viszont egészen más szinten működik (a funkcionális autonómia szerinti átrendeződés folytán). A személyiségfejlődés során időről időre a teljes személyiségrendszer megújul és átalakul: a különböző életszakaszokban új funkciók bontakoznak ki, és jutnak fontos szerephez. **Az én hét funkciója** is ezt a hierarchiát képezi le:

1. Testi én-érzés,
2. Én-identitásérzés,
3. Önértékelés,
4. Én-kiterjesztés,
5. Énkép,
6. Az én, mint racionális megküzdő,
7. Az én, mint törekvő (propriális küzdelem).

1. **Testi én-érzés** – Életük első évében a csecsemők megismerik saját testüket, az érintés, a saját mozgás és a fájdalomérzet fokozatos megtapasztalása útján megtanulják megkülönböztetni önmagukat másoktól és a tárgytól. A testi én később is fontos: az élet folyamán mindvégig az én-tudat tudattalan magva marad. Egy érdekes, Allporttól származó példa hívja fel a figyelmet a saját test és a külvilág elhatárolásának lényegére. Képzeljük el, hogy belekötünk egy csészébe, majd megisszuk a benne levő nyálat. Ez a helyzet természetesen undort váltana ki belőlünk. Különös módon azonban, amíg a nyál a szánkban van, nem zavar bennünket, hogy naponta többször is lenyeljük. Mi lehet tehát a gond a megivása körül? Feltehetően az, hogy ha valami elhagyja a testet, én-idegenné válik, ami védekező reakciókra készítet.
2. **Én-identitásérzés** – Saját nevünk hangzását már egyéves kor előtt felismerjük, a második életévben pedig már az „én” névmást is használjuk. A szavak megtanulásával a gyermek önmagát egyre inkább független, állandó, másoktól különböző egyénnek kezdi megélni. A nyelv azonban nemcsak az én-másik kapcsolatot, de a személyiség idő-dimenzióját is alakítja, hiszen akár jelen nem levő dolgokról is beszélgethetünk. Kétévesen már biztosan tudjuk, hogy létezésünk nem korlátozódik a jelenre, tudjuk, hogy az a személy, akit önmagunknak érzünk, várhatóan holnap is létezni fog, és már tegnap is létezett – azaz, folytonossága van. Az én-identitás a személyiségfejlődés további időszakaiban egyre gazdagabbá válik.
3. **Önértékelés** – Az önértékelés első jelei 2–4 éves kor közt mutatkoznak. Ilyenkor a gyermekek már büszkévé válnak rá, hogy egyes dolgokat meg tudnak tenni, és – főleg a gyakorló és szimbolikus játékok útján – készségeiket, kompetenciáikat folyamatosan fejlesztik. Felismerik, hogy mások hogyan értékelik őket, és internalizálják a kedvező véleményt. Sok olyan helyzet is kialakulhat azonban, amikor a gyermek óriási felfedezési vágya korlátokba ütközik, frusztrálódik, a szülő tiltásai vagy a saját balsiker hatására. Ilyenkor szégyen, büntudat lép fel, és rögzülhet a negatív önértékelés.
4. **Én-kiterjesztés** – Az én-kiterjesztés első jelei 4–6 éves korra tehetőek. Ekkor válnak meghatározóvá az énhez közel álló személyek, tárgyak, események. Kialakul a saját tárgyakhoz való ragaszkodás, megszilárdulnak az érdeklődési területek, érettebbé válik a családtagokhoz való viszony. Mindezt a gyermek érzelmgazdag beszédstílusa is érzékelteti (*az én labdám, az én húgom*). Az én-kiterjesztés életünk végéig jellemző működésmód marad, amit jól példáz, hogy önmeghatározásunkban kulcsszerepet töltenek be a kedves személyek is: szülők, gyermekek, házastárs, baráti társaság, rokonok, munkacsoportok, közösségek. Én-kiterjesztésnek számít az is, hogy identitásunkat szívesen kötjük kedves tevékenységeinkhez (*Pszichológus vagyok. – Ügyvéd vagyok. – Kőműves vagyok.*), vagy egy meghatározott földrajzi helyhez (*szülőföldem, városom, hazám*). Számos hétköznapi példa is kínálkozik az erős én-kiterjesztésre: amikor a gyermek valami rosszat tesz, az édesanya szégyenkezik helyette; vagy amikor valaki megüti az autónkat, hajlamosak vagyunk ezt úgy megélni, mintha bennünket bántalmazott volna.
5. **Én-kép** – Az én-kép Allportnál a propriális fejlődés külön aspektusaként jelenik meg. A szerző szerint e fogalom lényege az a hatás, amelyet egy adott egyén a referenciacsoport tagjaira és más fontos személyekre gyakorol. Első formája 5-6 éves kor körül jelenik meg, amikor a gyermek már érzékeli mások elvárásait, és megbízhatóan megkülönbözteti a *jót* a *rossztól*. Lelkiismerete azonban ekkor még fejlődőben van, a normák belsővé válása pedig folyamatosan történik.
6. **Az én, mint racionális megküzdő** – A 6–12 éves gyermek már önállóan is képes kidolgozni racionális és hatékony problémamegoldási módokat. Viselkedését a környezethez tudja igazítani, saját cselekedeteit tudatosan alakíthatja. Annak ellenére azonban, hogy ekkor már működik a reflektív gondolkodás, döntési helyzetekben sokszor még nem a saját mércék, hanem a családtagok véleménye az irányadó. Ez az időszak analóg Erikson teljesítmény/kisebrendűségi érzés krízisével.
7. **Az én, mint törekvő** – A hetedik funkció a 12. életév után jelenhet meg, bár gyakran jóval később alakul ki. Allportnál a *propriális küzdelem* jelöli az egyéni életcélok, értékek és a tartal-

mas élet felé irányuló törekvést az élet nehézségeivel való megbirkózásban. Ezt a funkciót akkor használjuk megfelelően, ha biztosra vesszük: képesek vagyunk életünk aktív irányítására. A propriális küzdelem „komolyságát” egy, a szerzőtől származó idézet mutatja: *Élni annyit jelent, mint szenvedni. Túlélni annyit jelent, mint megtalálni a szenvedés értelmét.*

A fenti én-összetevőkön kívül Allport egy olyan én-aspektust is elkülönít, amely a többi propriális funkciót egységben tartja, szintetizálja. Ez a szempont *az én mint tudó* (a kognitív elméletekben a szubjektív ének feleltethető meg).

Allport motivációelmélete

Gordon Allport fontosnak vélte a személyiségelméletével összhangba hozható motivációelmélet felállítását. Úgy vélte, a jó motivációelmélet felismeri a motívumoknak a jelenben való működését és sokszínűségét, dinamikus kognitív folyamatgyüttesekben gondolkodik, valamint tekintetbe veszi a motívumok egyediségét is.

A funkcionális autonómia kifejezéssel azt a jelenséget jelölte, hogy a jelenben ható motívumok függetlenek korábbi forrásuktól és az őket megalapozó tapasztalattól. A múlthoz kapcsolódásuk csak történeti jellegű (ellentétben Freud felfogásával), és működésük is különbözik a gyermekkori formától. Egy példa: az orvos, aki gyermekkorában, amikor a pályájáról ábrándozott, egy ismerőshöz szeretett volna hasonlítani, felnőtt szakemberként már inkább családjának eltartása, a szakma szeretete miatt gyógyít.

Allport a funkcionális autonómia két típusát különíti el: a perszeveratív és a propriális típust. **Perszeveratív** funkcionális autonómia által befolyásoltnak tekinti például a szokásokat, amelyek eredeti céljukhoz nem kapcsolódó, ismétlődő cselekvések. Pl.: adott személy lázadó serdülőkorában akár szülei bosszantására is elkezdhet dohányozni, viszont a későbbiekben a cigarettázás olyan feszültségoldási móddá válhat nála, amelyről nagyon nehéz lemondania. Másik példa: ha adott személy általában este tizenegykor aludni tér, és egy új munkahelyre kerül, ahol este 10-ig dolgozik, a hazafelé úton már nagyon álmos lesz.

A **propriális** funkcionális autonómia ennél tudatosabb szintet érint, a saját értékek és a saját élet kontrollját feltételezi. Olyan önként vállalt viselkedési formákról van szó, amelyeket az egyén fontosnak, értékesnek tekint, és ezért műveli őket, függetlenül attól, hogy gyermekkorában a kapcsolódó normákat más helyzetekben sajátította el. Pl. egy adott személyt gyermekkorában megszidhatnak az egoisztikus magatartásáért; s felnőttkorában mégis más okból – pl. tudatos célként – választhatja az altruista beállítódást.

A funkcionális autonómia fogalom kapcsán Allport nem folytat kutatásokat, elméleti megállapításokra szorítkozik, az ő korában még kezdetlegesnek számító pszichofiziológiai háttérkutatásokra épít. Úgy véli, a funkcionális autonómia folyamatában szerepet játszik az egyén energiaszintjének önszabályozása: azokról a tevékenységekről, amelyekben korlátoznak bennünket, másra kell váltanunk. Általában hajlunk rá, hogy olyan teendőkre koncentráljunk, amelyekben kompetensnek érezzük magunkat, és amelyekről tudjuk, hogy általuk kontrollt gyakorolhatunk az életünk felett. A funkcionális autonómia is ezeket a területeket érinti. Főként azok a motívumok „önállósulnak”, amelyek szilárdan illeszkednek az én-struktúrába, és segítik a személyiség fejlődését.

A funkcionális autonómia fogalom lényegét jobban megvilágítja, hogy Allport a gyermekeket *örömkereső, destruktív, nem szocializálódott lényekként* írja le, akikre jellemző a fokozott egocentrizmus, türelmetlenség és a függőség. A csecsemőt ösztönök és reflexek vezérlik, a feszültség-, ill.

fájdalomcsökkentésre, valamint az örömezés fokozására törekszik. A felnőtt személyisége – véli Allport – akkor alakulhat ki, amikor már megszűnik a primitív hajtóerők egyeduralma. Az anyától megfelelő biztonság és szeretet hatására egészséges személyiséggé válhatunk, ellenkező esetben viszont állandósulhat az agresszív, bizonytalan, önző viselkedés.

Amellett, hogy fejlődésünk során meg kell haladnunk az egocentrizmust, Allport az érett személyiségnek több más jellegzetességét is körvonalazza.

Az érett személyiség jellemzői Allport szerint:

Mint a személyiség dinamikájával és fejlődésével foglalkozó kutatók mindegyike, Allport is fontos megállapításokat tesz azzal kapcsolatban, hogy milyen az egészséges, érett személyiség (amely nála a mentális egészség szinonimája). Sokféle adaptív diszpozíció, vonás birtokában és a proprium fejlettsége esetén jutunk egyre közelebb e nehéz életfeladatok megvalósításához.

1. Az érett személyiség képes **egész életében fejlődni** – viselkedését tudatos, funkcionális autonómiával összefüggő folyamatok irányítják. Az éretlen személyiséget ezzel ellentétben inkább tudattalan folyamatok uralják.
2. Az érett személyiség **én-kiterjesztése széles körű** – aktívan végzi a munkáját, s emellett hobija van, elkötelezetten bekapcsolódik a közösségi tevékenységekbe. Képes a másokhoz való érett kötődésre, de ezzel együtt az önszeretetre is.
3. **Bensőséges kapcsolatokat alakít ki** – jellemzi az intimitás és az együttérzés, de ezeket az érzéseket nem hatják át torzító negatív tapasztalatok. Tolerálja a különbözőségeket, elfogadja és felfedezi más emberek lelki „rokonságát”.
4. **Érzelmi biztonság és önelfogadás jellemzi** – pozitív képe van önmagáról, ezért elviseli a frusztráló és irritáló eseményeket is, hatásukra nem keseredik meg, és nem válik ellenségessé.
5. **Realisztikus percepció** – a világ eseményeit megkülönbözteti a saját vágyképeitől és fantáziáitól. Megtanul megbirkózni a problémákkal, kerüli a defenzív magatartást.
6. **Önobjektifikáció** – képes „rátekinteni” a saját viselkedésére, azaz „önmagát kívülről látni”. (Ennek egyik megnyilvánulása akár a humor, vagy az önirónia is lehet.)
7. **Egységes életfilozófia** – szilárd az értékorientációja és differenciált a vallási érzülete, valamint megfelelő szintűek a lelkiismereti funkciók.

Allport elméletének összesített jellemzése és értékelése

Gordon Allportot – sokoldalú elméletalkotói, kutatási és oktatói tevékenysége folytán – joggal illeti meg a *vonásméletek atyja* cím. Több pszichológus generáció nyúlt vissza módszertárához (főleg a kvalitatív módszerek propagálói és elismerői), fogadta el, vette át elgondolásait, magyarázó fogalmait. Szemléletmódja nagymértékben befolyásolta a későbbi vonásteoretikusokat, gondolkodása beépült több ismert, jelenleg is korszerűnek számító lélektani modellbe, fontos inspirációt nyújtott például a humanisztikus irányzat képviselői, Kelly, Maslow és Rogers számára. Már azzal sokban hozzájárult a pszichológia gazdagodásához, hogy a világban ő oktatott elsőként személyiséglélektani témákat, és úttörő elméleti munkákban jelentette meg elgondolásait. Nagy hatású gondolata volt például a kardinális vonás koncepció, amelyet a későbbiekben Eysenck és a Big Five teoretikusai is felhasználtak.

Allport művében a személyiség egyediségét hangsúlyozta, s úgy vélte, az alapvető törvényszerűségeket és elveket követő tudományos módszerek a személyiség esetében nem lehetnek eredményesek annak teljes körű megértésében. Véleménye szerint egyedüli célravezető módszer egy-egy személy egyéni perspektívájának megismerése, amely viszont lehetetlen idiografikus személyiségleíró módszerek (naplók, feljegyzések, levelek elemzése) nélkül. Ennek megfelelően, kritikusan viszo-

nyult a statisztikai jellegű, kvantitatív személyiségértékelésekből nyert információkhoz. Nem zárkózott el a kérdőíves kutatásoktól – két saját kérdőíve is volt –, de a személyiségmérést csak részben vélte ily módon megvalósíthatónak, nem látta értelmét egymástól független személyiségjegyek mérésének. Művei mindazonáltal nemcsak az idiografikus módszerek elterjedését, de a vonáselméletekből származó kérdőíves eljárások gyakorlati alkalmazását is elindították. Paradox módon, a Big Five kutatócsoport mérőeszközeinek korai „magvát” az a szókészlet (személyiségjegy-csoport) képezte, amelyet éppen Allport gyűjtött nagy erőfeszítések árán.

Allportnak nem volt olyan szakmai utódja, akinek lényegében, vagy teljességében átadhatta volna lélektani világnézetét, voltak viszont nagy szakmai riválisai, akikkel gyakran polemizált a szaklapok hasábjain. Kritikusai a tudományos mérések hiányát vetették leginkább a szemére, elutasítva az általa propagált idiografikus módszert. Kirby és Radford (1976) például úgy vélték, Allportot oly mértékben félrevezették egyedi sajátosságai, hogy szem elől tévesztette: éppen hasonlóságaink tesznek bennünket emberré. A radikális behavioristák akár megértés nélkül is elutasították nézeteit, de mások is kiemelték nézeteinek falszifikálhatóságát és elméletének inkoherenciáját. A tudományos pszichológia csak részben volt az ő területe – sokszor inkább a gyakorló szakemberek számára nyújtott jó támpontot, hasznos háttérelméletet, inspiráló gondolatokat. Színes, érzelemdús, magával ragadó stílusban írt – és ezzel a kutatásra szocializálódott lélektani szerzők néha nehezen tudtak azonosulni, ellentétben a humanisztikus szerzőkkel. Mélyen emberközpontú gondolkodását egy idézettel illusztráljuk: *A pszichoterápia legjobb módja, ha szeretetet adunk egymásnak, és kapunk egymástól.*⁷

Ma is nyitott, s talán már örökre lezáratlan kérdés marad személyiségelméletének validitása – kevéssé kutatták, nem ellenőrizték. Nehezen kezelhető az a tény, hogy a koncepció egyes részei (pl. fejlődés-, motiváció- és struktúraelmélet) egymással nem teljesen integrálódnak, nehéz őket egységes képben látni. Több olyan fogalmat is használt, melyek a későbbiekben homályosnak bizonyultak, a későbbi pszichológus generációk például a proprium fogalmat nem tudták alkalmazni. Részben időtállóan – de legalábbis a későbbi generációk számára gondolatébresztőnek – bizonyult viszont a vonásfelosztása, és a funkcionális autonómiáról szóló leírása.

3.2. Raymond Cattell empirikus személyiségmodellje

Raymond Cattell Angliában, Staffordshire-ben született 1905-ben. Az 1910-es években a háborút gyermekként, a maga természetes és megrázó valóságában élte át, élményei pedig egy életre szólanóan megalapozták lélektani érdeklődését. „Ekkortól tudtam, hogy az élet nem játék, komolyan kell vennem, és értelmes dolgokkal kell eltöltenem” – így emlékezett. Kiváló tanulóként először a kémia-fizika szak mellett döntött, de a King's College-ben töltött főiskolai évek után egyre inkább az emberi problémák felé fordul az érdeklődése. Egyetemi évei után csatlakozik a nagy intelligenciakutató, Spearman munkacsoportjához, és doktorandusként közreműködik a faktoranalitikus technikák fejlesztésében. Ez az eljárás, nézete szerint *megadhatja a pszichológiának azt az objektivitást, amely a jelenben hiányzik belőle.* Hitt abban is, hogy a komplex matematikai műveletsorok alkalmazsak a viselkedés, illetve a személyiségstruktúra működésének modellezésére, vagy leírására. A statisztikai számításokhoz és a lélektanhoz való vonzódása okán már ambiciózus fiatal kutatóként felvázolta „az emberi viselkedés faktoranalitikus elméletét”.

Munkásságának előrehaladtával elkezdte kivenni a részét a pszichológus szakma gyakorlati tevékenységeiből is; elméleti tájékozottsága és a kutatás iránti vonzalma és elkötelezettsége ezzel együtt nem csökkent. Spearman emigrálása után Angliában, Leicesterben megbízást kapott egy klinika vezetésére. Pár évvel később, az Egyesült Államokban folytatott egyéves tanulmánya alkalmával, csatlakozott Thorndike laboratóriumának csapatához, így a nagy behaviorista szerző szemlélete, mód-

⁷ „Love received and love given comprise the best form of therapy.” – A gondolatot jelen szerző nemcsak idézi, de hitelt vallja, és tapasztalatai is megerősítik.

szeressége szintén hatással volt rá. A második világháború folyamán az Egyesült Államok katonai hatóságai alkalmasságvizsgálatokkal bízták meg, az itt kapott adatok később más, személyiségkutatási célokra is jól hasznosíthatónak bizonyultak. Fokozatosan egyre szélesebb szakmai kapcsolatrendszer fűzte az Egyesült Államokhoz. A háború után az illinois-i egyetemen személyiség- és csoportvizsgáló kutatólaboratóriumot (Laboratory of Personality and Group Analysis) alakított ki, amelyet mintegy 30 éven át ő maga vezetett. Az emberi személyiség módszeres vizsgálatát tűzte ki célul, és ezen belül a személyiségvonások szerveződése, a faktoranalízis és a többszörös okság (multikauzalitás) témája foglalkoztatta. Folyamatos tesztfejlesztést végzett; tesztfejlesztő munkája során felismerte a kultúrközi összehasonlító személyiségvizsgálatok szükségességét. Publikációival nagy elismertséget szerzett: vendégtanárként oktatott a Columbia Egyetemen, majd a Clarke Egyetemen és a Harvardon is. 1973-tól nyugdíjasként még évtizedeken át tevékenyen vesz részt a tudományos életben, aktív életet él egészen 1998-ban bekövetkezett haláláig.

Szemlélete alapvetően biológiai jellegű, hangsúlyozza a genetikai hatásokat és a kultúra evolúciós nézőpontját. Esetenként eugenikai nézeteket vall, utolsó könyve, a *Beyondism* például komoly szakmai vitákat provokál. Következétesen fontosnak véli minden személyiségteória szigorú, rigorózus empirikus megalapozását. A pszichometria iránti elkötelezettségét példázza nagyszámú módszertani és statisztikai jellegű tanulmánya, amelyek közt igen sokat a kutatásaiban elért negatív eredmények kapcsán alkotott meg. Negyven könyvet és négyszáz cikket írt, amelyek nagy része csak angol nyelven olvasható. Fő művei: *The Inheritance of Personality and Ability*, *Beyondism: Religion for Science*.⁸

Cattell személyiségfelfogása

Cattell a személyiségpszichológusok körében sajtóságot képviselt. Tudományos világképében szorosan összefonódik a matematika, a statisztika és a pszichológia. Arra törekszik, hogy „magyarazza a személyiség, mint rendszer és a működő szervezetek szociokulturális mátrixa közti komplex tranzakciókat”. Fontosnak véli, hogy egy átfogó személyiségelmélet genetikai és környezeti hatásokkal, valamint e két tényezőcsoport interakciójával egyaránt számoljon. Kiemeli a komplex statisztikai módszerek (faktoranalízis, varianciaanalízis) szerepét a személyiségkutatásban, nemcsak az adatelemzésnél, hanem a személyiség felépítésének alaposabb megismerése érdekében is. Emellett hangsúlyozza a kutatómódszertan értékeit, fontosnak véli a pszichometriát. Komplex logikai rendszerében a viselkedés előrejelzése éppúgy foglalkoztatja, mint a személyiségjegyek természete és kölcsönhatásuk.

A pszichológusok egy jelentős részénél ugyanakkor mindig is volt egyfajta távolságtartás Cattell munkásságával és az általa sokat használt faktoranalitikus módszerrel szemben egyaránt. Kritikáikra a szerző, a pszichológusképzés hiányosságaival példálózva, gúnyosan reagál: *A pszichológusoknak a faktoranalízistől való elzárkózását leginkább a barbár hordáknak a Kínai Nagy Fal előtt való megtorpanásához hasonlíthatjuk*. A szakma világával való elégedetlenségéhez az is hozzájárult, hogy a korszerű szakkönyvek ritkán lépnek túl elméletének felszínes ismertetésén.

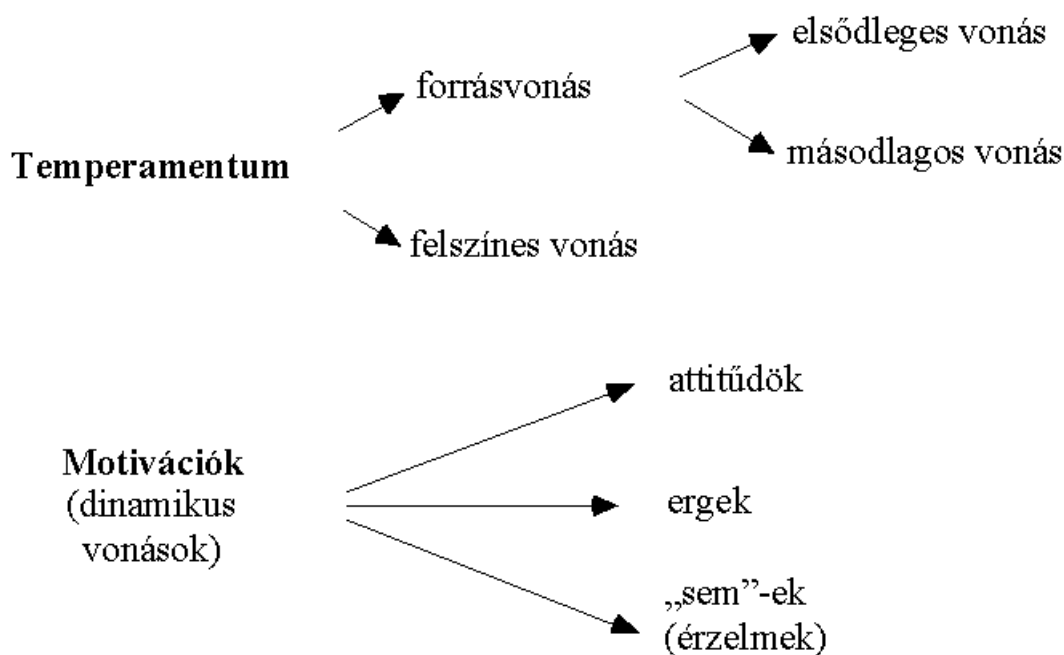
Cattell a személyiség struktúrájáról globális képet próbált alkotni, és fontosnak tartotta a személyiség funkcionális alapegységeinek leírását (vonások, predispozíciók). Értelmezése szerint a személyiségvonások tartós, átfogó tendenciák, következetes válaszmintázatokkal, olyan hipotetikus mentális struktúrák, amelyekre elsősorban a viselkedésből tudunk következtetni. Lehetővé teszik azt is, hogy sok különböző helyzetben hasonló viselkedésmintát válasszunk, és hogy egy-egy egyén várható reakcióira vonatkozó becslést fogalmazzunk meg.

⁸ A jegyzethez tartozó weboldalon egy Cattell-lel készített interjú is olvasható, mely sokat elárul a szerző pszichológiai szemléletéről és világlátásáról.

Minden személy számára bizonyos viselkedési sémák adottak, a viselkedés pedig szabályosságot mutat a különböző helyzetekben és az időben. A sémák működtetésében viszont jelentős egyéni eltérések lehetnek. A rugalmas személyiségű ember például nemcsak a munkahelyén, de családi környezetében is saját magára jellemző egyéni viselkedésmintát használ, ugyanakkor vannak olyanok is, akik univerzális sablonok szerint élnek, inkább mások elvárásait teljesítik.

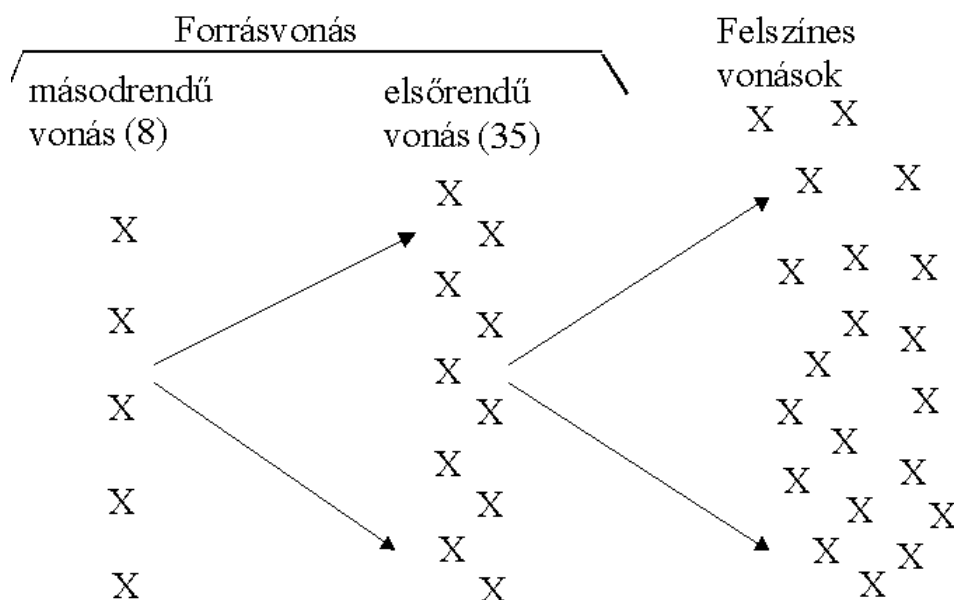
Cattell megkülönböztet elsősorban **biológiai tényezőktől függő** és főleg a **környezettől függő** vonásokat, valamint **általános** (mindenkire jellemző) és **egyedi** (csak egyes emberekre jellemző) tulajdonságokat, hasonlóan Allport-hoz. Előbbire példa, amikor a drogelvadás lelki és viselkedéses tüneteinek háttérében anyagszerezzavarok állnak (biológiai ok), utóbbihoz sorolható például a nagyvárosi/falusi *interakciós stílus* közti különbség.

Kétféle vonásfelosztást vázolt fel. Első tagolásában megkülönböztet **képességeket, temperamentumot és dinamikus vonásokat**. A képességek olyan vonások, amelyek globális módon segítik a személyiség alkalmazkodását, ilyen az intelligencia, az összes emberi tevékenységben megmutatkozó általános képesség. A temperamentum azon tulajdonságegyüttes, amely az emocionális működést, valamint a viselkedés egyes jegyeit alakítja. Bizonyos személyek gyors, mások lassú cselekvésre, reagálásra hajlanak; vannak, akik általában nyugodtak, mások érzelmileg túlfűtöttek; egyesek kidolgozott tervek szerint, mások impulzívan cselekednek vérmeleglettől függően. Végül, a dinamikus vonás kifejezés a viselkedés mozgatórugóira, az egyéni motivációkra vonatkozik, mindarra, ami e tekintetben az adott személynek fontos.

A második felosztás alapja, hogy a szerző szerint a vonások hierarchikus rendszerbe szerveződnek. A **felszínes** vonás összetartozó magatartásminták együttese (pl. neuroticizmus – koncentrációképtelenség, döntésképtelenség, nyugtalanság), amelyet viselkedéses jegyek halmaza alapján azonosíthatunk. A felszínes vonásoknak nincs alapkészletük, és a mintázatuk sem konzisztens, de a viselkedés magyarázatában szerepük lehet. Ezzel együtt, könnyűszerrel vizsgálhatók akár közvetlen megfigyeléses módszerrel. A kívülálló szemlélő úgy érzékelheti, bizonyos viselkedésminták együtt járnak (pl. lustaság, rendtelenség), ami Cattell szerint egy, a háttérben meghúzódó, közös oknak tudható be.

A **forrásvonás** alapvető tulajdonság, mélystruktúra, együtt járó és együtt változó viselkedési jegek csoportja, amelyekből a személyiség egységes, egymástól független dimenziói állíthatók össze. Feltárásukhoz, azonosításukhoz bonyolult, többváltozós statisztikai eljárások szükségesek. A forrásvonások csoportján belül Cattell 35 elsődleges (elsőrendű) vonást különböztetett meg, amelyek közül 23-at tekintett egészséges (sine morbo személyekre jellemző), 12-t pedig abnormális (nem egészséges, hanem pszichésen érintett személyekre jellemző) tulajdonságnak.⁹ Ezek kapcsolatát ábrával illusztráljuk.

A 23 faktorból 16-ot empirikus kutatómunkára támaszkodva nyert, további 7 faktort pedig élettörténetek, személyiségleírások elemzésével. Úgy vélte, a 23 temperamentumfaktor segítségével leírható a teljes személyiség. A sine morbo személyekre jellemző vonások közül a kérdőív útján nyertek alkotják az ún. **16 PF**-et, Cattell ismert személyiségmérő eljárásának skáláit. A 35 forrásvonás további faktoranalízisével 8 másodrendű (másodlagos) vonás mutatható ki, pl. extravenzió, szorongás.

A személyiség mérésének metodikáját tekintve Cattell a **faktoranalízis** és a **klinikai megfigyelés** szerepét hangsúlyozta. Bár utóbbit értékesnek gondolta, empirikus megbízhatóságáról nem volt meggyőződve; a faktoranalízist viszont olyan eljárásnak értékelte, amely alkalmas a személyiség felépítésének megismerésére. Más szerzők felé kritikaként fogalmazta meg, hogy a legtöbb személyiségteszt alapja nem több az intuíciónál, és ezt képviselve, a 16 PF megalkotásánál körültekintő módszerességgel törekedett meggyőződni a személyiség általa vélt struktúrájának helytállóságáról. Nemcsak nagy elemszámú mintával, de jellegükben különböző adatforrásokkal dolgozott: **L**-adatok (life record), tehát a viselkedés megfigyelése, **Q**-adatok (questionnaire) kérdőívből származó, önbecsléses adatok és **OT**-adatok (objective test), objektív mérések mutatói. Az adatfelvétel után Cattell többváltozós eljárásokat használt a személyiség elsődleges faktorainak (a későbbi 16 PF-nek) kimutatásához. Az első tizenkét tulajdonságcsoportot L- és Q-, az utolsó 4-et pedig csak Q-adatokból nyerte. Elképzelésének helytállóságát a későbbi évek során több ízben is igazolta megerősítő (confirmatory) faktoranalitikus módszerekkel.

⁹ Cattellnél a patológia nemcsak az „abnormális” személyiségvonásokban mutatkozhat meg, hanem az egyes sine morbo személyekre jellemző személyiségjegyek extrém mértékében is.

A 16 PF összefoglalása Karczag (1994) és Mirnics (2006) fordítása nyomán		
Faktor	Karczag (1994)	16 PF a tanácsadói gyakorlatban;¹⁰ (www.pearsonassessments.com)
1 (A)	Ciklotímia vs. szkizotímia	Melegség (kimért vs. melegszívű)
2 (B)	Konkrét gondolkodás vs. absztrakt gondolkodás	Következtetés (konkrét vs. absztrakt gondolkodású)
3 (C)	Érzelmi befolyásoltság vs. érzelmi stabilitás	Érzelmi stabilitás (reaktív vs. kiegyensúlyozott)
4 (E)	Alárendelődés vs. dominancia	Dominancia (alárendelődő vs. domináns)
5 (F)	Józanág vs. lelkesedés	Élénkség (komoly vs. élénk)
6 (G)	Könnyelműség vs. lelkiismeretesség	Szabálytudat (nonkonform vs. szabálykövető)
7 (H)	Félénkség vs. bátorság	Szociális rátermettség (félénk vs. szociálisan ügyes)
8 (I)	Keményység vs. lágyszívűség	Érzékenység (haszonelvű vs. humánus)
9 (L)	Bizalom vs. gyanakvás	Éberség (másokban bízó vs. bizalmatlan)
10 (M)	Praktikusság vs. kreativitás	Praktikusság (gyakorlatias vs. elméleti)
11 (N)	Egyenesség vs. talpraesettség	Direktség (egyenes vs. diplomatikus)
12 (O)	Önbizalom vs. bizonytalanság	Elővigyázatosság (magabiztos vs. aggódó)
13 Q1	Konzervativitás vs. „kísérletezés”	Nyitottság (tradicionális vs. nyitott)
14 Q2	Csoportközpontúság vs. „önellátás”	Önállóság (csoportközpontú vs. énközpontú)
15 Q3	Fegyelmezetlenség vs. kontrolláltság	Perfekcionizmus (rendezetlen vs. kontrollált)
16 Q4	Nyugodtság vs. feszültség	Feszültség (nyugodt vs. feszült)

A 16 faktor Cattell szerint nem „egyenrangú”, minél hátrébb van a listán egy-egy tulajdonság, annál kevésbé tükröződik a viselkedésben. Az általános frusztrációtűrést és az irritabilitásra való hajlamot megmutató érzelmi stabilitás (C faktor) pl. jobban tükröződik a viselkedésben, mint a praktikusság vs. kreativitás (más néven praxernia vs. autia).

A személyiség dinamikájával kapcsolatban új modellt állít fel, melynek lényege, hogy adott helyzetben valamennyi aktuálisan fontos személyiségvonás aktivált állapotba kerül; ezzel együtt folyamatos interakció áll fenn a környezeti hatások és a személyiségvonások közt, és az egyes releváns személyiségjegyek egymással is bonyolult kölcsönhatásba kerülnek. A viselkedés bejósolása sokszintű mérlegelést kíván (de egyáltalán nem lehetetlen!). Ha vállalkozunk rá, ehhez meg kell ismernünk a teljes személyiséget a helyzetben felbukkanó releváns vonásaival együtt, valamint az adott hangulati állapotot és a helyzetre vetülő szerepeket. A viselkedés előrejelzésére különösen alkalmasnak tartotta a többváltozós statisztikai eljárásokat, a következő alapsémából kiindulva:

¹⁰ A 16 PF-nek viszonylag találó fordítása olvasható Carver-Scheier: Személyiséglélektan (Osiris, több kiadás) könyvében; a jelen tagolásban azonban, a tanácsadói gyakorlatnak megfelelően törekedtem az egyes dimenziók megnevezését úgy alakítani, hogy a két végponthoz tartozó megnevezés szociális kívánatosság tekintetében ne különbözzön jelentősen; ill. a két végpont „valódi”, jól értelmezhető ellentétpár legyen.

$R = f(S, P)$ – A reakció függ a helyzettől és a személyiségtől.

Egy példa útján meggyőzően illusztrálhatjuk, hogy ez a látszólag egyszerű képlet a valóságban mennyire összetetten működhet; továbbá érzékelhetjük az emberi viselkedés igen sokféle tényezőjét is. A következő egyenletek betűi a 16 PF személyiségfaktorait jelölik.

Az üzletember által produkált nyereség = 0,21 A + 0,10 B + 0,10 C + 0,10 E + 0,21 F + 0,10 G – 0,10 L – 0,31 M + 0,21 N – 0,31 Q2 + 0,21 Q3 – 0,21 Q4 + 3,8 O

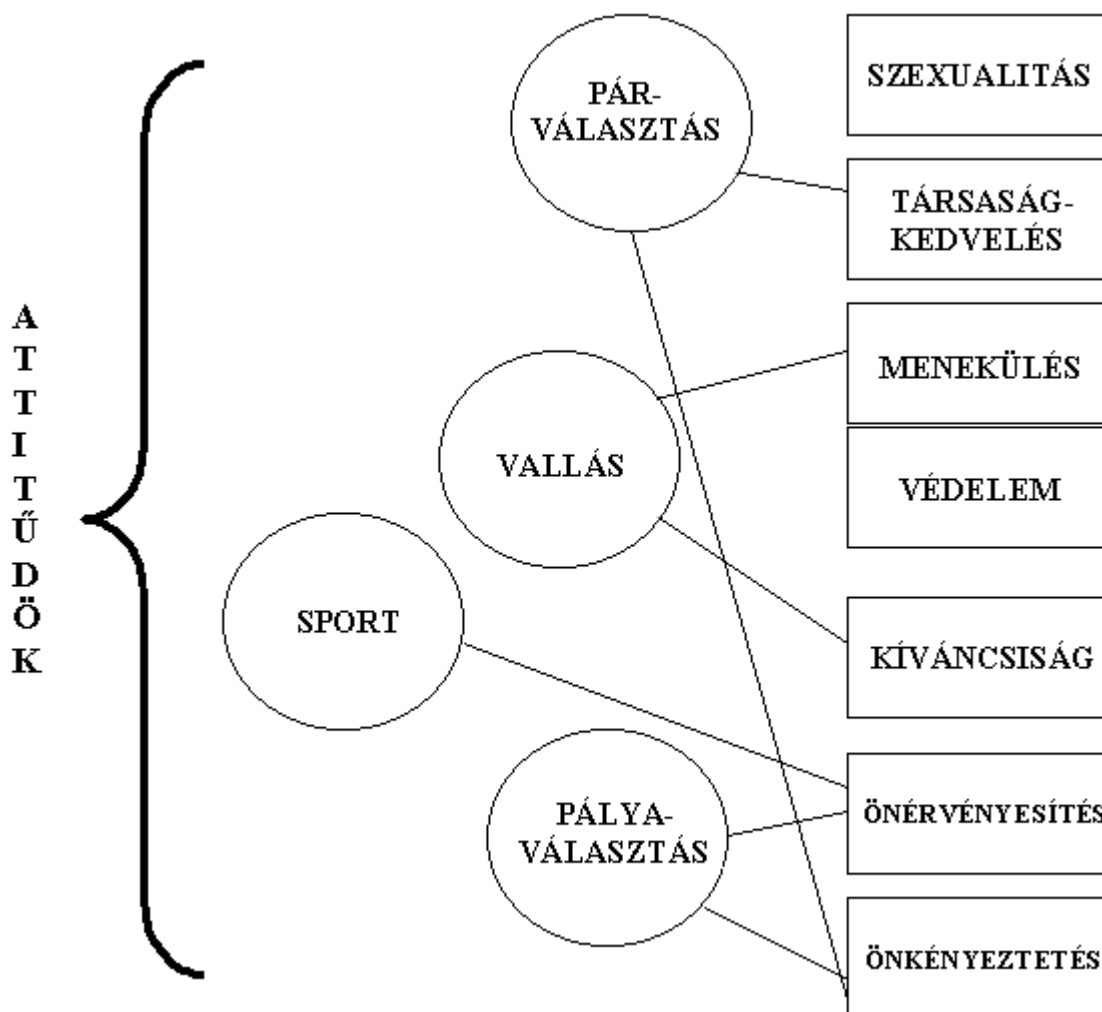
vagy:

Kreativitás = 0,99 – 0,33 A + 0,33 B + 0,17 E – 0,33 F + 0,16 A + 0,33 I + 0,16 M – 0,16 N + 0,16 Q1 + 0,33 Q3

Az első pillantásra túlságosan egzaktnek vagy semmitmondónak tűnő változósoroktól Cattell igen sokat remélt. Úgy vélte, e képletek segítségével a pszichológus élhet a számítógép adta lehetőségekkel, megbecsülheti terápiás munkája várható sikerét és egyéb előrejelzéseket is adhat a kliens beilleszkedésére vonatkozóan. (Ilyformán, maximális gazdaságossággal töltheti el a munkaidejét.) Nem mellékes az sem, hogy a kutatás útján a személyiségről nyert korszerű ismeretek (pl. genetikai vs. környezeti befolyásolhatóság egy-egy vonásnál) közvetlenül beépíthetők a fenti sémába, és megtekinthető a kapcsolódási pont az elméletek és gyógyítás közt.

A 16 PF számos kultúrában (Franciaország, Japán, India, Olaszország, Németország) jól alkalmazhatónak bizonyult. Cattell egyik legfontosabb kutatási témájává ezáltal a személyiségfaktorok természetének azonosítása és validálása mellett, genetikai vagy környezet által befolyásolt jellegük feltárása vált. Feladatának tekintette az életkorok szerinti tesztnormák kidolgozását is, amely munka keretében a 16 PF-nek több új verziója is napvilágot látott: *High School Personality Questionnaire* (HSPQ, 12–18 év), *Child Personality Questionnaire* (CPQ, 9–12 év), *Early School Personality Questionnaire* (6–8 év), valamint *Preschool Personality Questionnaire* (4–8 év).

A személyiség struktúrájáról kialakított nézetei miatt munkássága során sok szakemberrel állt szakmai vitában. Módszertani (statisztikai, mintavételi) problémákat rótt fel a Big Five csoportnak, viszont az általa hirdetett modellt egyeztetni tudta Eysenck elképzelésével. A tizenhat alapvető faktort *túl soknak* tartó kutatókkal szemben azt hozta fel ellenérvként, hogy a klinikusok egyszerre hat információegységnél többet nem tudnak észben tartani, de ez még nem jelenti azt, hogy a személyiségstruktúra *alkalmazkodna* a memória korlátaihoz – inkább nekünk kell *felnöniünk hozzá*. Ahogyan a vegyészek kénytelenek ismerni több száz elem tulajdonságait, és a csillagászoknak meg kell birkózniuk a galaxisok mérhetetlenül sok adatával, úgy a pszichológusok sem riadhatnak vissza önmagában a terjedelem miatt a tizenhat tulajdonságcsoporttól. Emellett – úgy vélte – józan gondolkodással nem is hihetjük, hogy az emberi személyiség a világegyetemhez viszonyítva kevésbé komplex lehetne.

A matematikai nézőpontot Cattell a motivációkutatásra is kiterjesztette. Motivációelméletének forrásait a szociális tanuláselméletben és a behaviorista paradigmában fedezhetjük fel; elnevezése **strukturális tanuláselmélet** (structural learning theory). Az emberi tanulást öt elv szerint (asszociáció, instrumentális kondicionálás, integratív tanulás, ergikus célváltoztatás és energiatakarékosság), dinamikus és statikus struktúrák működése útján magyarázza és modellezi. Feltételezi, hogy az idegrendszer minden információt *ergikus* és *sem* erők vektoriális eredőjeként reprezentál.

A motivációkat jelző dinamikus vonásokhoz Cattell az **attitűdöket**, **ergeket** és az **érzelmekeket** sorolja. Az attitűd olyan cselekvésvégfolyamat, vagy cselekvés iránti vágy, amely egy bizonyos helyzetre adott válaszként lép fel. Rendszerint a motívumok egész hálózata (dynamic lattice – **dinamikus rács**) kapcsolódik hozzá. Az **ergek** velünk született motívumok (mint pl. szexualitás, társaságkedvelés, menekülés, védelem, kíváncsiság, önérvényesítés, önmagunk kényeztetése), amelyek a főemlősökre és emberekre specifikusak, mégis egyenértékűek az állati, ösztönszerű viselkedéssel. Az ergeket **a sem-ek formájába öntjük** (a *sem* a szociálisan befolyásolt ergikus megnyilvánulás rövidítése). A *sem*-ek tanult dinamikus vonások, amelyek akár több erghez is illeszkedhetnek (szakma művelése, sport, műszaki érdeklődés, vallás, énkép fenntartása). A dinamikus rács egy részét érzékelteti az általunk bemutatott ábra, szemléltetve: az ergek, a környezet hatásaival együtt, meghatározzák a *sem*-eket, melyek adott szituációban válaszokat (attitűdöket) generálnak.

A motívumok tipizálását szintén faktoranalízis útján végezte. Hét elsődleges komponenst, faktort különböztetett meg, melyekből kettő másodlagos faktort képzett, és az utóbbiakat *integrált* és *integrálatlan* jelzővel látta el. Erre a strukturális elemzésre épült az ún. Motivációs Elemzés Teszt (*Motivation Analysis Test, MAT*), amely öt fontos erget és öt általános *sem*-et különböztet meg. A későbbiekben és napjainkban a gyakorlati szakemberek e tesztet szívesen használták a személyiségdinamika feltárására.

A szerző a dinamikus kalkulusokat (több fajtájukat különbözteti meg) mintegy 31 egyenletből vezette le; ezek a szorongást, a személyiség integráltságát, a döntési képességet, az impulzuskontrollt, a kultúrához való viszonyt és más tartalmakat ragadnak meg. Több dinamikus kalkulus matematikai feldolgozásával emellett számszerű becslést tehetünk az egyes életesemények (házasság, munkavállalás) hatására bekövetkező személyiségváltozásokra (**mátrix reprezentáció eljárás**). Cattell kimutatta például (Cattell és Barton, 1975, idézi Cattell, 1990), hogy a házasság hatására általában megerősödik a G, tehát a superego jellegű személyiségfaktor, a munkahelyi sikeresség pedig az E, C és más faktorok változásával jár. A matematikai modellezés lehetőségét valamelyest bonyolítja, hogy az élet több területére kiterjedő személyiségváltozás is elképzelhető, de Cattell szerint nagy mintáknál, speciális technikák segítségével (pl. **mátrix szorzási technika**) ez a probléma is kezelhető. A korszerű szakirodalomban ez a bejósítás legkomplexebb szintje.

Minden cattelli egyenletre érvényes, hogy egy adott vonás facilitáló és gátló szerepet is betölthet. Ebből pedig az következik, hogy a rendelkezésre álló mutatókból akár egy konfliktusképlet is nyerhető, és ezúton szakszerűen megadható, hogy mi a kívánatos végkifejlet akadálya. A következő képletben a C kifejezi, hogy az egyén adott esetben milyen mértékű konfliktussal „él együtt”. A validáló vizsgálatok megerősítették, hogy klinikai mintáknál e számadat meglehetősen magas értéket ér el (Williams, 1959).

Előrejelző, bejósító próbálkozásainknál Cattell szerint adott esetben tekintetbe vehetjük az aktuális állapotokat (state) is, amely szempont a vonáselméletek többségénél háttérbe szorul. E célra pszichometriai-matematikai számítások, P-technika vagy dR-technika használható, azaz pontszámváltozásokon kell faktoranalízist végezni. Az elvégzéshez azonban nagyon ismernünk kell a célszemélyt: tudnunk kell az egyes állapotok megélésére való általános hajlamait, valamint az adott helyzetek rá nézve felhívó jellegű hatásait.

Összességében, Cattell elmélete sajátos és egyedülálló. A szerző nemcsak olyan gondolatokat fogalmaz meg, amelyek napjaink kutatásaiban is folytathatók volnának, de több szempontból még a jelenkori személyiségkutatások előtt is jár. A szakirodalomban nemigen akad valódi kritikusa, hiszen kevés kutató birtokolja a matematikai és módszertani tudás vele azonos mélységét. Több megerősítő, validáló tanulmány igazolja viszont, hogy a személyiségkutatás Cattell-féle ága – a személyiség és a viselkedés matematikai modellezése – igencsak ígéretes és gyümölcsöző lehet.

3.3. Hans J. Eysenck vonás-típus elmélete

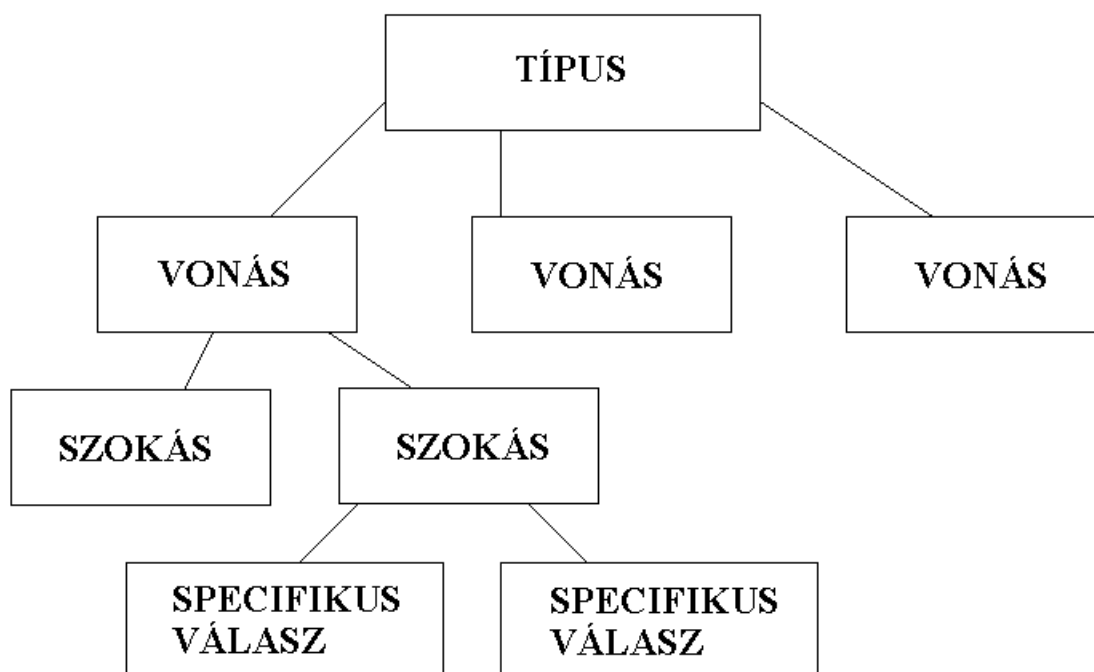
Hans Jürgen Eysenck Berlinben született 1916-ban, művészcsaládban. Énekes-színész apja és epizódszereplő édesanyja mellett nyolcévesen már filmben is szerepelt. Erős zsidó identitástudattal élt; származása miatt tizenévesen, a második világháború közeledtével el kellett hagynia Németországot. Előbb Franciaországba, majd Angliába, Londonba emigrált, ahol pszichológiát hallgatott, és 1940-ben e tárgyból doktorált is. A második világháború alatt egy sürgősségi pszichiátriai klinikán dolgozott, főként PTSD-ben szenvedő betegekkel foglalkozott. Klinikusi tevékenysége mellett kutatómunkát végzett, melynek fő célja a klinikai diagnózisok reliabilitásvizsgálata volt. Kutatási eredményei nagy kétségeket ébresztettek benne a pszichoterápiával kapcsolatban, hiszen statisztikai megkérdőjelezték a különböző terápiás formák, elsősorban pedig az analízis hatékonyságát. A hábo-

rú után, 1946-tól a Londoni Egyetem tanáraként a Bethlehem Royal Hospitalhoz kapcsolódó pszichológiai intézet munkáját irányította, s rövid idő alatt nagy ismertségre tett szert, sok előadást tartott, gyakran publikált. Tanárként és kutatóként tevékenykedett egészen 1983-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig. Haláláig (1997-ig) aktív tudományos életet folytatott, amit az is illusztrál, hogy mintegy 700 cikk fűződik a nevéhez. Fő művei: *Dimensions of Personality*, *The Scientific Study of Personality*, *Personality and Individual Differences*. Magyar nyelven főként a vonáselméletektől független, népszerűsítő művei jelentek meg: *Mégis van magyarázat? – A paranormális jelenségek titkai*; *Elmevadászat*; *Ismerd meg az IQ-dat!* Publikációi jelentős részben két fontos szakmai vitához kapcsolódnak: az öröklés–környezet vitában az öröklés jelentőségét hangsúlyozta, a pszichoterápia hatékonyságával összefüggésben pedig felhívta a figyelmet az analízis alkalmazásának problémáira.

Felfogása a személyiségről

Eysenck már pályája kezdetén érdeklődött a személyiség alkotóelemei iránt. Mint a korabeli angol kutatók többsége, mélységében ismerte és nagyra értékelte az egykor korszerűnek számító faktoranalitikus technikákat (főleg a faktorok közti korrelációt nem megengedő merőleges faktoranalízist alkalmazta, összhangban a típusokról vallott elképzeléseivel). Elméleti kiindulóponttól haladva, kiterjedt empirikus adatgyűjtés nyomán írta le saját személyiségtéóriáját.

A személyiség fő vonásait vonás (faktor) jellegűeknek tekintette, feltételezve, hogy ezek háttérében egymástól független személyiségjegyek – típusok – állnak, amelyek igen erős hatást gyakorolnak a viselkedésre. Sajátos gondolat, hogy az extravertált és introvertált személyiségtípus maga is egy kontinuum két végpontjára tehető (nem kategorikus jellegű), valamint **több vonásból** tevődik össze, és ez a kombináció **változó** lehet. Ugyanakkor a vonások **szokásokból** (gyakori kogníciókból és cselekvésekből) épülnek fel, a hétköznapi helyzetek szintjén pedig **specifikus válaszokra** tagolódnak. A hierarchikus elrendezés példája lehet az az extravertált személyiség, akinél a fő vonások egyike a szociabilitás, a szokások egyike a társaságba járás, és aki mostanában sokat fordul meg egy-egy specifikus helyszínen, például diszkóban.

Eysenck a személyiségjegyek értelmezését körkörösén képzelte el, szerinte a hétköznapi életben a viselkedést vonásokkal magyarázzuk, a vonások meglétére viszont a viselkedésből következtetünk. Ha pl. munkatársunk az adott helyzetben azért válaszol szükséztudóan, mert csendes és visszahúzódo (vonás feltételezése \Rightarrow viselkedés), „csendességét” abból állapítjuk meg, hogy ritkán tudunk vele szót váltani (viselkedés megfigyelése \Rightarrow vonás feltételezése).

A modell egy másik egyedi pontja, hogy az ókori személyiségmagyarázatokra és a szerző idejében klasszikusnak, valamint modernnek számító elképzelésekre (Kant, Wundt, Pavlov) egyaránt épít. Az általa megkülönböztetett két fő személyiségdimenzió például a Hippokratész–Galenus-féle típusokhoz illeszkedik.

	Stabilitás \longleftrightarrow	Neuroticizmus (labilitás)
Introverzió \updownarrow Extraverzió	flegmatikus nyugodt, megbízható, kiegyensúlyozott, kontrollált, megfontolt	melankolikus szorongó, hangulatember, merev, pesszimista, visszafogott, nem szociális
	szangvinikus vezéregyéniség, életteli, válaszkész, beszédes, szociális, társaságkedvelő, élénk	kolerikus érzékeny, nyugtalan, agresszív, változékony, impulzív, aktív

A szerző úgy vélte, az extraverzió/introverzió, valamint a stabilitás/neuroticizmus típusok idegrendszeri konstitúció által meghatározottak. E két dimenzió minden személy elhelyezhető a rá jellemző értékek szerint, ami arra is utal, hogy azok **genetikai** jellegűek, normál eloszlásúak és finom egyéni eltéréseket mutató **fiziológiai** folyamatok állnak a háttérükben. Eredetileg a típusokat mind a genetika, mind a környezet által befolyásoltak gondolta, ikerkutatások révén azonban arra jutott, hogy a genetikai tényező erősebben hat – későbbi becslése szerint kétharmad részben járul hozzá a fő személyiségvonások varianciájához. Nézete szerint tehát a temperamentumjegyekben megmutató egyéni különbségeket olyan állandó fizikai jegyek határozzák meg, mint agyműködés, szívritmus, légzésritmus, hormonszint, agyi arousal.

A **stabilitás/labilitás (neuroticizmus)** dimenzióval a lelki egyensúlyra vagy annak hiányára szoktunk utalni. Eysenck szerint az egyik végponton higgadt és hidegvérű személyek, a másikon pedig szélsőségesen ideges személyek helyezkednek el. A stabil emberek kiegyensúlyozottak, optimisták, érzelmeik tartósak; többnyire nyugodtak és fegyelmezettek, munkájukat gondosan végzik. Az instabilak kiegyensúlyozatlanok, érzelmeik változékonyak, és gyakran küzdenek szorongással. A szerző által szerkesztett kérdőív (EPQ, EPQ-R) magas neuroticizmus értékeinél nagyobb a pszichés zavarok (neurózisok) valószínűsége – ami a gyakorlatban fokozott hajlamot jelent.

Az élettani háttér e személyiségjegynél, Eysenck szerint abban mutatkozik meg, hogy egyes személyek idegrendszerének az átlagemberhez képest nagyobb a válaszkészsége (szimpatikus hiperaktivitás); következésképpen vészhelyzetben igen erős félelmek vagy más erős érzelmek uralkodnak el rajtuk. A szimpatikus idegrendszer aktivációjának funkciója értelemszerűen az lenne, hogy a szervezetet felkészítse a lehetséges válaszra, a fight/flight (harcolj/menekülj) reakcióra: amikor az agyból érkező jelzések aktiválják, megemelkedik a vércukorszint, lassul az emésztőműködés, tágulnak a pupillák, és adrenalin szabadul fel, ami befolyásolja a testben zajló folyamatok jelentős részét. Ez a reakció a magas neuroticizmus értékűeknél túl erős, stressz esetén náluk akár dezorganizáltság vagy pánikroham is felléphet.

Eysenck a pánikrohamot egy metaforával magyarázta: amikor a mikrofont túlságosan közel helyezzük a beszélő személy szájához, a nagyon halk zörejek is szükségtelenül felerősödnek, ez pedig a hangzavart még tovább fokozza, és „öngerjesztő” bűvös kör alakul ki. A pánikbeteg hasonlóképpen megijed valamitől, ezért a szimpatikus idegrendszere aktiválódik, majd mivel érzékeli, hogy a testében változás történt, egyre idegesebbé válik. A külvilág ingerei ezt az érzést ismét csak fokozzák, miközben ingerküszöbe egyre alacsonyabbá válik – elmondható, hogy a neurotikus személy nem a helyzetben megjelenő félelmetes ingerre reagál, hanem a saját pánikhangulatára.

Az **extraverzió/introverzió** személyiségdimenzió a külvilág vagy a belső világ felé fordulást jelenti. Az introvertált személyek saját belső világukra fókuszálnak, kevés barátjuk van, nem szívesen járnak társaságba, inkább csendes tevékenységekkel töltik az időt. Szerénységük miatt egy adott csoporton belül nem törekednek vezetői pozícióra. Az extravertált személyeknél viszont erős a külvilág iránti érdeklődés, sokat beszélnek, kedvelik a társaságot; feszült helyzetben mások támogatását keresik, terheli őket a magány. Jól érzik magukat, ha befolyást gyakorolnak, általában optimisták, harányak; pl. kedvelik a durva vicceket.

Néhány különbség az extravertált és introvertált személyek életvitele közt
(Szamosközi nyomán)

- Az introvertáltak a humán, míg az extravertáltak a reál tudományok területén teljesítenek jobban.
- Az extravertáltak olyan munkahelyet választanak, ahol emberekkel foglalkozhatnak, az introvertáltak szívesebben dolgoznak egyedül.
- Az extravertáltak könnyen és szívesen változtatnak munkahelyet, az introvertáltak stabilitásra vágyanak, a megszokott körülményeket részesítik előnyben.
- Az extravertáltak a durva, agresszív, szexuális jellegű vicceket kedvelik, az introvertáltak ezekkel könnyen zavarba hozhatók, így inkább a humor intellektualizált formáját választják.
- Az extravertáltak könnyedén ráhangolódnak környezetükre, éppen ezért fogékonyabbak mindenféle szuggesztióra, befolyásolásra. Ezzel szemben az introvertáltak ragaszkodnak saját nézőpontjukhoz, érzelmeikhez, társaik hangulata csak csekély mértékben befolyásolja őket.
- Az extravertáltak kedvelik a sok és változatos ingert, pl. szívesebben és hatékonyabban tanulnak a könyvtárban, mint otthon. Munkájuk folyamán több pihenési szünetre van szükségük, mint az introvertáltaknak, a monotónia csökkentheti a teljesítményüket.
- Az introvertáltak alapvetően gátoltak, ezért teljesítményhelyzetben a viselkedésük negatív, büntetőjelzések útján hatékonyan alakítható, az extravertáltakra viszont a jutalmazás hat erősebben.

Eysenck az extraverzió és introverzió jelenségét az agykérgi ingerületek és gátlások egyensúlyával magyarázza. Elképzelését Pavlovnak a kutyák stresszre adott válaszait feltáró kísérletei is inspirálták. Feltételezte, hogy az ingerületi állapot túlsúlya esetén az agy „felébred”, tanulásra képes állapotba kerül, ha viszont a gátlások dominálnak, az agy megnyugszik, pihen, vagy éppen védekezik a túlingereltség ellen. Az **extravertáltak** kérgi arousal alapszintje **alacsony**, és viszonylag *érzékeny* a külvilág ingereivel szemben. Agyi gátlásaik erős védelmet nyújtanak, viszont lehetővé teszik

számukra azt is, hogy sokféle változatos helyzetet próbáljanak ki az optimális működés veszélyeztetése nélkül.

A könnyebb érthetőség érdekében célszerű egy példát használni. Amikor traumatikus mértékű ingerlésre kerül sor (pl. autóbaleset történik), az extravertált személy agya gátlással reagál. Az élménnyel szemben érzelmileg közömbössé válik, ezért később csak egy kis részére fog emlékezni, mint ha „kiesett volna az idő”. Mivel nem érzékeli a baleset mentális hatását, akár másnap képes visszatérni a helyszínre, ez nem okoz neki lelki megterhelést. Az **introvertáltaknál** viszont a kérgi arousal **magas**, a bejövő ingerekre való érzékenység igen erős, amiből logikusan következik, hogy baleset esetén nem képesek kellőképpen gyors önvédelemre, erősen rögzülhet („tanulódhat”) a traumatikus emlék. A szörnyű esemény utáni napon akár minden apró részletre jól emlékezhetnek, és semmiképpen nem fognak rá vállalkozni, hogy visszalátogassanak oda, ahol történt.

Kövessük most nyomon egy hétköznapi helyzet példáján, hogy az extravertált és introvertált személyiség erősen különböző agyi funkciói miként határozhatják meg a szégyenlős és a társaságkedvelő magatartást. Képzeld el, hogy egy extravertált és egy introvertált lerészegedik, és félig *önkívületi* állapotban igencsak magára vonja mások figyelmét egy szórakozóhelyen (pl. meztelenül táncol, rongál stb.). Másnapos állapotában az extravertált önmagától nem fog emlékezni, másoktól tudja majd meg, mi is történt, és a hallott történetet feltehetően szórakoztatónak fogja találni. Az introvertált személy viszont a buli minden pillanatára emlékezni fog, és megszégyenül a történetektől. (*Hogyan is tehettem? Az nem is én voltam!*)

Eysenck figyelme kiterjedt a két dimenzió interakciójára is, amelynek felderítése érdekében empirikus vizsgálódást végzett. Nézete szerint az introvertált neurotikusra a túlszocializáltság, az extravertált neurotikusra pedig inkább az alulszocializáltság jellemző. Ezzel összhangban, kutatásai- ban azt találta, hogy a disztímiás, fóbiás és rögeszmés-kényszeres személyek inkább introvertáltak, a konverziós betegségben, antiszociális zavarban és disszociációs problémákban szenvedő neurotikusok pedig javarészt extravertáltak. Magyarázata szerint egyes introvertált személyiségek törekednek a félelemkeltő helyzetek maximális elkerülésére, egészen addig a pontig, hogy akár pánikbetegké is válhatnak, vagy hangulatzavar alakulhat ki náluk; más introvertáltak pedig olyan viselkedésformákat művelnek, amelyek tehermentesítik őket a pániktünetektől (pl. önellenőrzés, többszöri kézmosás), ami szélsőséges esetben rögeszmés-kényszeres betegséggé fajulhat.

Az erősen neurotikus extravertált személyekkel ellentétben, az introvertált neurotikusok gyakran alkalmazzák a tagadás és az elfojtás mechanizmusait, pl. elfelejtik vagy figyelmen kívül hagyják az őket terhelő eseményeket és helyzeteket. Szélsőséges esetben, amellet, hogy egy-egy konfliktust *kitörölnek a memóriájukból*, akár saját testük egyes részeit is *elhanyagolhatják*, konverziós betegség alakulhat ki. Az eysencki gondolatkörhöz kiegészítésként illenek Kopp, Prékopa és Skrabski (1978) megállapításai: a hisztériásokra jellemző extrém viselkedési formák (pl. hazudozás, határsértések, túlságosan erős és zavaró érzelmi reakciók) egyik funkciója pontosan a környezet, a helyzet ingergazdagságának fokozása, amely törekvés akár az antiszocialitás határát súrolhatja.

Az antiszociális személyiségzavar Eysenck szerint szintén extravertált-neurotikus személyeket veszélyeztet. Az összefüggést érthetőbbé teszi az a körülmény, hogy az introvertáltak az extravertáltakhoz képest jobban kondicionálhatók, mégpedig főleg büntetés útján – tehát többet tanulnak a negatív tapasztalatokból. Az antiszociális személyek viszont Hare és mások szerint nagyon kevésbé hajlanak az elkerülő tanulásra, mivel extrém alacsony az ingerszintjük. A büntetést gyakran nem annak szándéka szerint érzékelik, hanem éppen ellenkezőleg, állapotukat optimalizáló jutalomként. A másokat extrém módon megterhelő, veszélyes helyzetekben örömeiket, élvezetüket lelik. Náluk csak és kizárólag extrém erősségű büntetés útján van remény a korlátok felállítására.

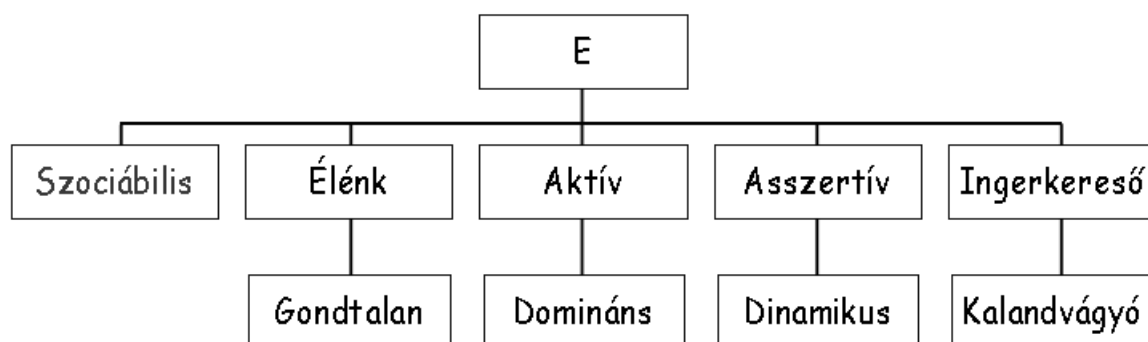
Illusztrációként bemutatunk két, Robert Hare-től származó példát a pszichopataék izgalomkeresésére (Hare, 2004, 86. o.):

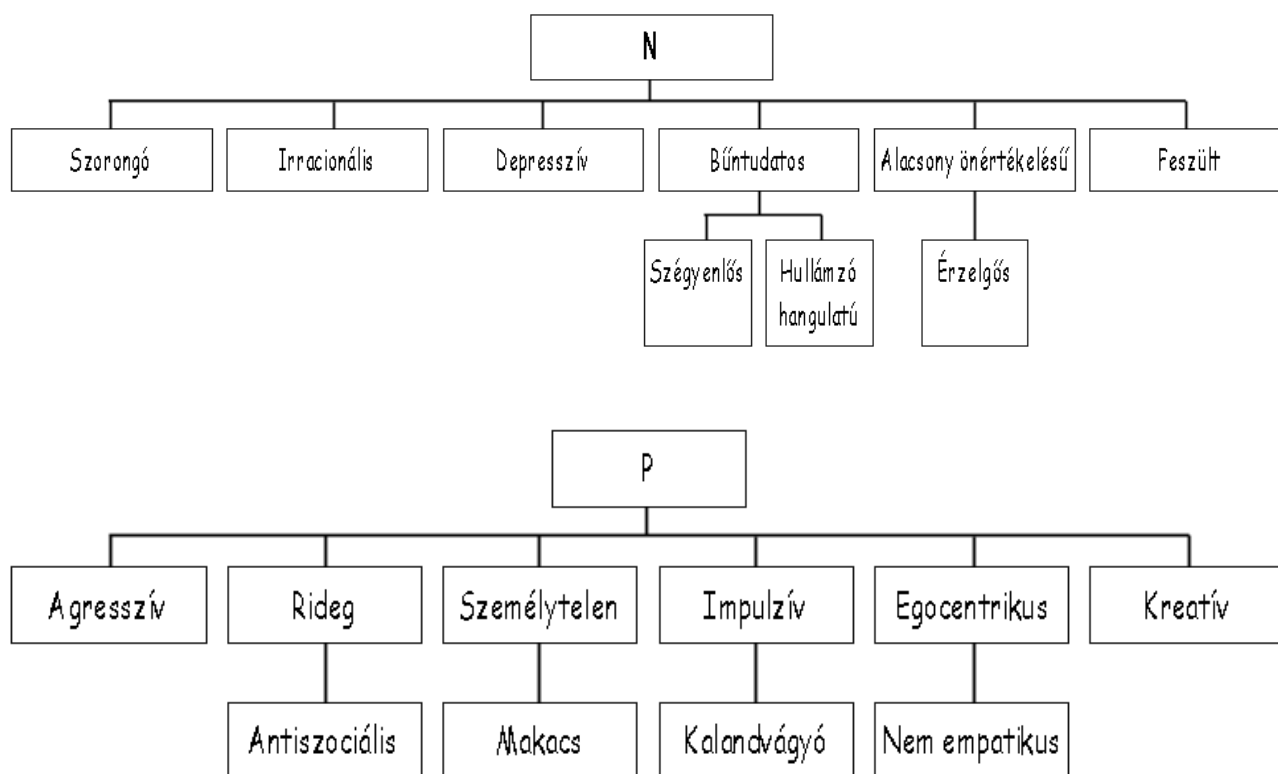
„Van benne bizonyos izgalom, amikor az ember megszökik egy börtönből, és tudja, hogy mögötte villognak a vörös lámpák, és tudja, hogy szólnak a szirénák... Van benne bizonyos izgalom, ami egyszerűen... jobb, mint a szex. Ó, izgalmas!”

„Jeffrey nyolc hónappal később szabadult. Rögtön Elyse-hez sietett. A nő lakótársai nem voltak elragadtatva. Jeffrey az egyiket megkörnyékezte, a másiknak pedig bemászott az ágyába, amíg az aludt. Az utóbbi incidensben a fiatal nőt a vállánál fogva leszorította, szemmel láthatóan élvezve az arcára kiülő rémületet, miközben nem hagyta elmenekülni. Mondanunk sem kell, Jeffrey állandó jelenlétének köszönhetően, a lakóközösség széthullott.” (Hare, 2004, 99. o.)

Eysenck igen nagy mintákon mérte be az általa javasolt személyiségdimenziók gyakorisági eloszlását és más jellegzetességeit. Vizsgálódását Anglia pszichiátriai kórházaiban kezdte, ahol kiterjedt mintát gyűjtött, majd adatait faktoranalízisnek vetette alá. Három faktor alakult ki: az első kettő, mint ez várható is volt, a neuroticizmus és az extravertió. A harmadik dimenzió a **pszichoticizmus/superego erő** nevet kapta. A klinikumból származó elnevezés nem utal szigorú determináltságra vagy *biztos* patológiára. Eysenck szerint pszichotikus személy az, aki a pszichotikusokra jellemző viselkedéses és fiziológiai válaszmintákat mutat, és ezáltal különösképpen veszélyeztetett a deviáns viselkedésre. A pszichotikus (más terminológiákban: pszichopata) fő jellemzői: vakmerőség, a szabályok figyelmen kívül hagyása, nem megfelelő érzelm kifejezés, a reális helyzetértékelés hiánya, egocentrikusság, impulzivitás, mások szempontjaira való érzéketlenség, fájdalomkózzás, másoknak ártó agresszió. Eysenck hangsúlyozta, hogy a pszichoticizmus és a pszichopátia fő kapcsolódási pontja a fiziológiai válaszok és a személyiségkérdőív-értékek hasonlósága.

Három szupervonásán belül Eysenck kiemeli a hozzájuk tartozó alsóbb szintre sorolható vonásokat is, melyek az alábbi ábrákon láthatók.

Eysenck szerint a három, előbbieken ismertetett személyiségdimenzió **normál eloszlást követ**. Az átlagos értékeknek – sok más szerzőhöz hasonlóan – adaptív jelleget tulajdonít, viszont nézete szerint a *végpontokon* viszonylag extrém személyiségkép rajzolódik ki. A szélsőséges extravertió, intraverzió, stabilitás, labilitás egyrészt ritka, másrészt vélhetően nem jár együtt kiegyensúlyozott életvitellel. Ettől eltekintve azonban az egyéni különbségeknek végső soron nincs egy igazán jó, „üd-vözítő” kombinációja.

A kutatások széles körben megerősítették a hármasszoros személyiségtagolás helytállóságát, igazoló vizsgálatok történtek az angolszász kultúrák mellett Nigériában, Ugandában, Kínában, az egykori Szovjetunió és Csehszlovákia területén.

Neurofiziológiai alapok

A következő részben Eysenck elméletéhez kapcsolódó modern vizsgálódásokat mutatunk be, a három személyiségdimenzió mentén haladva, részletesen kitérve az elmélet pszichofiziológiai hátterére.

Extraverzió/introverzió – Az elmúlt évtizedek során több vizsgálat is célul tűzte ki az Eysenck által az extravertált és introvertált csoport közt feltételezett arousal-különbségek ellenőrzését. A **kortikális arousal** jelenleg leggyakrabban használt mutatója nem más, mint az EEG, amely összesített jellegű, és ezáltal nem is mindig pontos. A magas arousal-szintet a 8–12 Hz-es alacsony amplitúdójú, magas frekvenciájú agyhullámok túlsúlya jelezheti. Ésszerű a feltételezés, hogy az Eysenck-elmélet értelmében az alfa aktivitás vélhetően kevésbé jellemző az extravertált személyekre, mint az introvertáltakra.

Ezt a hipotézist vizsgálta meg áttekintő tanulmányában Gale (1983), aki 38 esetből 22-ben kapott az elvárásokkal megegyező eredményeket, 5 esetben pedig azzal ellentéteket (a többi esetben nem látszott különbség). Az ellentmondások okát abban találta, hogy az érintett kutatók eltérő technológiával és eltérő feladatokkal dolgoztak. Úgy vélte, az introvertáltak elsősorban a közepes arousalt kiváltó feladatoknál vannak erősebb izgalmi állapotban az extravertáltakhoz képest, míg magas és alacsony arousalt kiváltó feladatoknál ez az eltérés minimális. Gale úgy találta, hogy introvertáltaknál igen ma-

gas arousal-szint mellett a határon túli gátlás tendenciája vehető észre (tehát fokozódó ingerlésre bizonyos ponton az agyi aktivációs állapot csökkenni kezd), alacsony arousal-szinten pedig a személyiségből fakadó eltérés még nem mutatkozik meg. Ez a komplex hipotézis be is igazolódott, bár az extravertált és introvertált csoport közti különbség nem minden esetben látszott világosan.

Az extravertió és introvertió háttéréről újabb információt nyújtanak a **kiváltott potenciál** vizsgálatok. Venturini, Pascalis, de Imperiali és Martini (1981) nem találtak eltérést a két személyiség-típus alfa ritmusában, a habituáció terén azonban igen. Míg az extravertáltak gyorsan habituálódtak az akusztikus ingerekre, az introvertáltak lassabban, és utóbbi csoport általában érzékenyebb volt a külső ingerekre. Stelmack, Achorn és Michaud (1977) szintén arra az eredményre jutott, hogy az introvertáltaknál alacsony frekvenciájú ingerlés mellett a kiváltott válaszok átlagosan intenzívebbek, nagy frekvenciájú ingerlés mellett viszont nincs eltérés. De Pascalis és Montirosso (1988) vizsgálati személyeinek értelmetlen és értelmes anyag feldolgozásával kapcsolatos feladatot adott, és azt várta, hogy a jelentésteli feladat magasabb arousalt fog kiváltani, valamint hogy az extravertáltaknál a két feladattípus teljesítése közt nagyobb különbség látszik majd. Az eredmények a várakozásokkal összhangban alakultak: az extravertáltak sokkal szívesebben vettek részt az „értelmes” feladatban, és az N2 kiváltott potenciál amplitúdó terén az ő javukra mutatkozott különbség. (A szerzők szerint az N2 komponens a kognitív bevonódás mutatójának tekinthető.) Stelmack és Wilson (1982) az agytörzs szintjén az I. és V. számú hullámok tekintetében ugyanilyen összefüggést figyelt meg.

Buchsbaum és Haier (1983, idézi Eysenck, 1990) az augmentátor/reduktor elkülönítésből indul ki kísérleteinek megtervezésénél. A különböző intenzitású ingerekre adott kiváltott potenciál válaszokat és a növekvő ingerlésre jelentkező hullámkomponens-változást vizsgálták. Tudvalevő, hogy az augmentátorok esetében az inger-válasz görbe lineáris növekedést mutat (növekvő ingerlésre növekvő amplitúdó), míg a reduktoroknál amplitúdócsökkenést. A szerzőpáros 12 extrém augmentátor és 13 extrém reduktor személyt választott ki, akik kitöltötték Eysenck és Zuckerman tesztjét, valamint kísérleti helyzetekben vettek részt. Az eredmények szerint az augmentátorok alacsonyabb E pontszámokat értek el, a Szenzoros Élménykeresés Skála értékek pedig értelemszerűen a reduktoroknál voltak magasabbak. Mivel az inger intenzitásának növekedésével a válaszamplitúdó is egészen a határon túli gátlás bekövetkeztéig növekszik (ettől kezdve csökken), a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy a határon túli gátlás az introvertáltaknál (akik többségükben reduktorok) előbb lép fel, mint az extravertáltaknál (akik többségükben augmentátorok). Ezáltal az is egyértelmű, hogy a dezinhibíció szorosabban kapcsolódik az extravertióhoz, mint az introvertióhoz.

A későbbiekben a vertex potenciálokat hozták kapcsolatba a szenzoros élménykeresés és az augmentáció jelenségkörével, erős fényingerek esetén. Stenberg, Rosen és Risberg (1988), valamint Lukas (1987) vizsgálatában a P90-N-120 vertex amplitúdó az introvertált személyeknél volt intenzívebb, összhangban az augmentáció-redukció elmélettel. Ebből akár arra is következtethetünk, hogy a kiváltott potenciálok a szervezet azon specifikus működési mintáját tükrözik, amely alapján szükség szerint átcsoportosítja a különböző erőforrásait. Zuckerman, Simons és Como (1988) hasonló témakörben arra a kérdésre próbált választ kapni, hogy az EEG mutatók hogyan kapcsolódnak a perifériás idegrendszer mintáihoz. Ötvennégy személy vizuális és akusztikus ingerek hatására mutatott fiziológiai paramétereit mérték, és megerősítették, hogy a dezinhibíció augmentációval, annak hiánya pedig reduktor magatartással társult. A gátláshiányos személyeknél erős orientációs szívreakciót lehetett mérni, a gátlásosabb személyeknél viszont defenzív reakcióminták látszóttak.

A kutatások egy újabb csoportja a kontingens negatív variáció (CNV) szempontra összpontosított, egy figyelmeztető jel és egy valódi jelzőinger közti EEG-változás mérését végezték. Dincheva és Piperova-Dalbokova (1982) ily módon mutatta ki, hogy az introvertáltak egy adott feladat folyamán kevésbé elterelhetők, mint az extravertáltak. Magyarozatukban ugyanakkor felvetették, hogy az extravertáltaknak feltehetően általánosságban is könnyebb elterelni a figyelmét. Később valóban kimutatták, hogy az introvertáltak csoportjában a CNV minta stabilabb, és náluk az ingerre adott reakció viszonylag hosszú idővel azután is fennmarad, hogy a kiváltó inger már megszűnik. A szerzők ezáltal egy meglehetősen régi, még Wundttól származó feltevést igazoltak: az ingerre adott válasz

fennmaradásában különbség van az egyes embertípusok közt (Wundt, 1903). Mindezt kiegészíti az a kutatási adat is, hogy az extravertált és introvertált személyiségek esetében dohányzás idején a CNV minta pontosan ellenkező tendenciával változik: a választalencia extravertáltaknál nő, introvertáltaknál pedig csökken (O'Connor, 1980).

Robinson (1982) igen komplex vizsgálati elrendezést alakított ki, amelynek lényege a neuroticizmus kontrollálása mellett az extravertált és introvertált személyiségek válaszmintáinak összehasonlítása. Eredményei igazolták, hogy a fiziológiai eltérések nem esetlegesen neurotikus karakterből adódnak, hanem igen erős (0,95) korreláció tapasztalható az extravertált/introvertált viszonyulás és az EEG paraméterek között.

Az agyhullámokkal való összefüggések leírása mellett sok kutató foglalkozott az orientációs reakció témájával is. Ez a reakció típus akkor következik be, amikor nincsen megfelelés a korábbi és az adott pillanatban ható ingerek közt. Lynn (1966, idézi Eysenck, 1990) dokumentálta, hogy az aszcendens szenzoros traktusban a kortikális izgalmi impulzusok a retikuláris rendszer felé haladó kollaterálisokban kontingensek a szenzoros ingerlés változásával. Az ingerlés ugyanakkor aktiválja a hipotalamusz egyes részeit is, s ezáltal keletkeznek az orientációs válasz autonóm komponensei. Ha folyamatos ingerlésre kerül sor, az agykéreg felől gátló hatások indulnak a retikuláris rendszer felé, minek következtében az autonóm válaszminták végül megszűnnek (habituáció).

Eysenck (1985, idézi Eysenck, 1990) feltételezte, hogy az **orientációs reakció** introvertáltaknál erősebb, mint extravertáltaknál, és ez a csoport lassabban is habituálódik. Hipotézisét számos kutatás erősíti meg (pl. Stelmack és mtsai, 1979), ugyanakkor születtek ellentmondó eredmények is (pl. Coles, Gale és Kline, 1971). A leírt különbség főként intenzív ingerlés esetén áll fenn (hangingernél pl. 75–80 dB).

Az extravertáltak és introvertáltak közti különbségek egy érdekes példáját láthatjuk a fiziológiai mutatók napszakos ingadozásából. Az előbbi csoport **testhőmérséklete** este, az utóbbié pedig reggel magasabb. Az extravertáltak napközben magasabb arousal-szintet érnek el, és magasabb a bőrvezetésük, este azonban ez a különbség csökken, és az éjszaka folyamán teljesen eltűnik. Ezzel összhangban áll teljesítményük is: ők este dolgoznak hatékonyabban, míg az introvertáltak reggel (Hjelle és Ziegler, 1992), kedves tevékenységeik (főleg a szórakozás) inkább az esti órákra tehetőek, míg az introvertáltak inkább napközben, optimális esetben a hivatásukban lelik legfőbb örömeiket.

Az extravertáltak többnyire szívesen dohányoznak, ami részben annak tudható be, hogy a cigaretta élvezete egyértelműen társas tevékenység. A kávéfogyasztásnál nincs szignifikáns eltérés, de különbségek a koffeinhatással kapcsolatban is kimutathatók: Smith, Wilson és Davidson (1984) placebo vagy erős koffeinadag beadása után egy feladatra előkészítő jelet mutattak be a két csoportnak. Koffeinhatás alatt álló extravertáltaknál az előkészítő jel magas ingerintenzitás esetén csökkentette a válaszok amplitúdóját, az introvertáltaknál viszont teljesen sajátságos, nehezen előrejelezhető válaszminták mutatkoztak. A bőrvezetés utóbbi csoportban mindvégig magasabb volt.

Eysenck egyik ötletes próbálkozása a **citromteszt**, amelynek során a nyelvre natúr citromlécseppeket csepegtetnek, és mérik a nyáleválasztás mértékét. Feltételezte, majd igazolta, hogy ebben a helyzetben az extravertáltak kevésbé nyáladzanak, ami ismét csak arra utalhat, hogy *megnyitják* magukat az ingerek előtt, és izgalmi válaszreakcióik nem túl intenzívek – az extravertáció és a szenzoros élménykeresés közt lehet fiziológiai rokonság. Mornstad és Nordland (1987) arra az eredményre jutott, hogy az extravertált személyek foga gyorsabban romlik, amire akár a nyálzás hiánya is hajlamosíthat (bár az is elképzelhető, hogy eleve kevesebbet adnak az egészség megőrzésére, a rutinokra, és ezzel együtt fokozottabb rizikóviselkedés jellemzi őket). Corcoran (1964) viszont vitatott kérdésként idézi, hogy az introvertáltak vajon egységesen érzékenyebbek-e minden beérkező ingerre – ahogyan azt a citromteszt példázza –, vagy csak általános arousal-szintjük magasabb?

Ma már tényként kezeljük Zuckerman, Ballinger és Post (1984) eredményei nyomán, hogy a férfiak közt nagyobb a szenzoros élménykeresők száma – vélhetően **nemi hormonok**, és ezen belül prenatális tesztoszteronhatás következtében; erre utalnak a tesztoszteronszint élménykereső, magas dezinhibíció értékű személyeknél és nem élménykereső egyéneknél végzett mérései (Daitzman,

Zuckerman, Sammelwitz és Ganjam, 1978). Másrészt viszont az ösztrogénhatásokat is összefüggésbe hozták az ingeréhséggel és a szociális devianciával (Daitzman és Zuckerman, 1980). A nemi hormonok azáltal befolyásolhatják a személyiségdimenziókat, hogy több központi neurotranszmitter rendszerre hatnak, növekedhet az egyén aktivitásszintje, általános drive-ja.

A személyiség biológiai hátterének keresése során a noradrenalin, dopamin és szerotonin lebontását végző **MAO** enzim szerepe is felmerült. Tudvalevő, hogy a nők MAO vérszintje magasabb – feltehetően ezzel összhangban van az agyi MAO szint –, a MAO viszont inverz kapcsolatban áll a szenzoros élménykereséssel és az extravertióval. Coursey, Buchsbaum és Murphy (1979) megfigyelték, hogy a magas MAO értékű majmok viselkedése visszahúzódó, magányos és passzív, míg az alacsony MAO értékű majmok barátkozóak, közvetlenek és társaságkedvelők. Az eltérést humán mintán is alátámasztották: az alacsony MAO értékű egyetemi hallgatók a magas pontszámúaknál több időt töltöttek társaságban, szívesebben fogyasztottak továbbá cigarettát, drogokat, valamint több kisebb-nagyobb kihágást követtek el, nagyobb valószínűséggel kerültek összetűzésbe a hatóságokkal.

A klinikai populációk közül a bipoláris kórképekben szenvedők és a szkizofrének MAO szintje többnyire alacsony – ők Eysenck szerint magas P értékűek. Schalling, Edman, Asberg és Orelund (1988) szintén arra az eredményre jutott, hogy az impulzivitás és az antiszociális agresszivitás korrelál az alacsony MAO vérszinttel, míg a másoktól való izoláltság és az introverzió magas MAO vérszinttel jár. Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy az impulzivitás és a likvorban mért 5-HIAA szint közt kapcsolat állhat fenn, érthető, hogy összefüggés lehet az alacsony MAO és a szerotonerg hipoaktivitás között. Zuckerman, Ballinger és Post (1984) szerint mindemellett az általános arousal szabályozásában szerepet kapnak a kalciumionok. Vizsgálataikban a kalcium likvorszint pozitívan korrelált az extravertióval, és negatívan a neuroticizmussal. Ballinger (1983) a likvorban mérhető kortizolszintet szintén a nem neurotikus impulzivitás mutatójaként kezeli.

Az extravertáltak és introvertáltak közti markáns eltérések egyike a **szedációs küszöb** jelenségnél figyelhető meg. Ha véletlenszerűen kiválasztott embercsoportnak stimuláns vagy depresszáns drogot adunk, előbbi esetben a korábbinál introvertáltabb, utóbbi esetben pedig extravertáltabb magatartásra számíthatunk. Ha azonban az embercsoportot extravertált, introvertált és ambivertált részre bontjuk, és szedatívumot alkalmazunk, észrevehetjük, hogy az introvertáltak később, az extravertáltak pedig előbb tapasztalják a droghatást, és az ingerekre adott reakció is eltérő időpontban változik meg – tehát különböző a szedációs küszöb. Az Eysenck-elmélet ezt értelemszerűen azzal magyarázza, hogy az extravertáltak arousalje alacsonyabb, gátlásaik erősebbek. Állításait Laverty (1958), valamint Shagass és Kerényi (1958) igazolták nátrium-amytal segítségével. A későbbiekben ide kapcsolódó kutatási kérdések merültek fel; megfigyelték, hogy a magas neuroticizmus értékű személyeknél az extravertió és a drogtolerancia-szint közt negatív korreláció, alacsony neuroticizmusnál pedig pozitív összefüggés van (Rodnight és Gooch, 1963, idézi Eysenck, 1990). Claridge és mtsai szedációs helyzetben (1967, 1973, idézi Eysenck, 1990) módszeresen megvizsgálták a neuroticizmus és extravertió interakcióit. Az eredmények szerint a droghatást leginkább a mérsékelt neuroticizmus értékű introvertált személyek, legkevésbé pedig az extravertált, erősen neurotikus egyének tolerálták. Ennélfogva tehát az a hipotézis, hogy az introvertáltak szedációs küszöbe magasabb, csak részben helytálló, az alacsony neuroticizmus értékűeknél inkább ennek az ellenkezője igaz.

A pupillometria segítségével még közelebb juthatunk az Eysenck-elmélet biológiai alaptételeinek ellenőrzéséhez. Köztudomású, hogy a pupilla dilatációja szimpatikus aktivitás következménye, szűkülése pedig paraszimpatikus működésre utal. Ingerlés hiányában a pupilla tónusos nagysága információ adhat az általános autonóm arousal-szintről, változásai pedig az aktuális válaszkésztségre utalhatnak. Holmes (1967) vizsgálati adataiból kitűnt, hogy a gyors pupillatágulású személyek általában inkább extravertáltak, míg a gyorsan szűkülő pupillával rendelkezők nagyobb valószínűséggel introvertáltak. Érvelése szerint ez az eredmény annak tudható be, hogy az introvertáltak kolinerg szinapszisai több acetilkolint termelnek. Stelmack és Mandelzys (1975) azt is megerősítette, hogy specifikus inger hiányában az introvertáltak nagyobb pupillaréssal rendelkeznek – ennélfogva vélhetően folyamatosan magasabb arousal-szinten működnek, mint az extravertáltak. Az ő kutatásuk ered-

ményeként mutatkozott meg az is, hogy a két személyiségcsoport pupillaméret-eltérése tabu szavaknál a legélesebb.

Az Eysenck-elmélethez kapcsolódó kutatásokon belül külön figyelmet érdemel az **alkati tipológiák újragondolása**. Bár az 1930-as években e témakörben Kretschmer és Sheldon vizsgálódásai nyomán számos publikáció született, az empirikus igényességgel készült tanulmányok csak évtizedekkel később jelentek meg. Napjainkban a sheldoni tanok kisebb reneszánszukat élik: sokan úgy vélik, a személyiség alakulása szempontjából valóban meghatározó lehet a fizikai kinézet, a medence felépítése, a magasság és a súly viszonya. (Ún. Rees-Eysenck index útján kimutatható: vannak ektomorf és eurimorf emberek, előbbiek a magasság, utóbbiak pedig a súly szempontjából térnek el az átlagtól.) Eysenck (1990) szerint a tesztoszteron az antenatális fejlődés során a dienkefalikus centrumokon keresztül jelentősen befolyásolja a későbbi viselkedés alakulását, de ezzel párhuzamosan a testarányokat és a testalkatot is. Schlegel (1983) modern vizsgálatában erős korrelációt talált a nők tipikus szexuális és szociális magatartása és a testük felépítése közt (vezetői készség $-0,43$, aktív szexuális szerep preferenciája $0,90$, társas kapcsolatok keresése $0,38$, emocionális reaktivitás, empátiaképesség $0,35$, kapcsolatteremtés $0,31$, szuggesztibilitás $0,31$).

A fizikum-psziché kapcsolat Eysenck nyomán végzett kutatásai a személyiségjegyek a **vércsoportokkal** való összefüggéseire is kitérnek. Cattell, Young és Hundleby (1964), valamint Angst és Maurer Groeli (1974, idézi Eysenck, 1990) hívták fel rá a figyelmet, hogy az AB vércsoport gyakran jár együtt az introverzióval, a neuroticitás veszélye pedig a B-nél a legerősebb. Jogawar (1983) a Cattell-féle 16 PF felvételekor azt találta, hogy az A csoportba tartozók érzelmileg erősek és ön-elégültek, a B csoport tagjai pedig nyugtalanabbak és feszültebbek, mint az AB csoport. Eredményei felvetették az A-stabilitás B-neuroticitás hipotézist. A munkához Eysenck is csatlakozott annak tudatában, hogy a reprezentatív vizsgálatok a japánokat jelentősen alacsonyabb extravertió- és magasabb neuroticitás-értékűeknek mutatták a britekhez képest. A hipotézisekkel összhangban, a későbbiekben felvetődött, hogy az A:B arány is eltérő lesz a két országban, amit az adatok igazoltak is. Felvetődött emellett, hogy a magas P értékek leginkább B vércsoporttal párosulnak (Eysenck, 1982), valamint, hogy a patológiák közül a hisztéria, a kényszeresség és a szkizofrénia az A, a fóbia és a bipoláris zavar pedig a 0 csoportot érinti a leginkább (Mendlewicz és mtsai, 1974).

A **neuroticizmus** és pszichoticizmus dimenziókkal az extravertió-introverzió dimenzióhoz képest jóval kevesebb kutatás foglalkozott, és ennek oka elsősorban módszertani jellegű. Míg az extravertió tanulmányozásához szükséges magas arousal-szintet viszonylag egyszerű kiváltani, az érzelmi állapotokat (neuroticizmus) jóval nehezebb mesterségesen előidézni, nem is beszélve arról, hogy a pszichotikus állapot vagy pszichotikus személyiségjegyek provokálása szinte teljesen lehetetlen és etikátlan.

A korai kutatások a neuroticizmus hátterében a következő reakciókat feltételezték: a szokásostól eltérő felépülésreakció-hányados, pihenés idején a bőrellenállás megnövekedése, az **emlékeknek a feltételes ingerrel** való fokozott összekapcsolódása, kondicionált vérnyomás-emelkedés, valamint stresszreakció után a fiziológiai felépülés hosszú időtartama. Modern kutatásokban azonban néhány szerző körültekintő módszertani tervezés ellenére sem talált semmiféle neuroticizmusra jellemző fiziológiai jeget. Eysenck ezáltal úgy véli, a stresszre adott egyéni reakcióknak többnyire nincs egy univerzális válaszmintája (Eysenck, 1990).

Nem minden vizsgálat járt azonban negatív eredménnyel. Maushammer, Ehmer és Eckel (1981) összefüggésbe hozta a személyiség szorongásszintjét (neuroticizmusát) a szenzoros kiváltott potenciálok csúcslatenciájával. Harvey és Hirschmann (1980) a szívreakciókat vizsgálva azt találta, hogy az introvertált-neurotikus személyek esetében az ingerlés kezdetén gyakoriak voltak a **defenzív válaszminták**, az extravertált-neurotikus személyek viszont kezdettől hangsúlyos **orientációs reakciót** mutattak. Naveteur és Baque (1987) az elektrodermális tevékenység és a szorongás viszonyát próbálta feltárni egy fáradtságos figyelmi feladatnál. Azt vették észre, hogy erősen szorongók bőrveze-

tési képessége igen alacsony, továbbá alacsonyabb bőrválasz-amplitúdó, kevesebb spontán fluktuáció és rövidebb latenciaidő volt megfigyelhető.

Mérlegelve, hogy a két félteke közt agyi aktivitás szempontjából különbség van az érzelmi ingerek feldolgozásában, Lolas (1987) arra a következtetésre jutott, hogy a neuroticizmus jobb félteke dominanciával társul. Hipotézisét némelyest igazolta, hogy az erősen neurotikus személyek csoportjában jobb centrális elvezetéseknel potenciálcsökkenést regisztrált. Megfigyelték azt is, hogy az A típusú személyiségek agyi mintázatai szintén hasonlítottak a neurotikusokéra (Wright Contrada és Glass, 1985).

A **pszichoticizmus**ról szintén kevés kutatás látott napvilágot, melyek közül a jelentősebbek Claridge és Zuckerman nevéhez fűződnek. E személyiségjegyhez kapcsolódó egyik legvitatottabb kérdés az elnevezése – sokan kifogásolják, hogy Eysenck a pszichopátiát azonosítja a pszichoticizmussal. Vitathatatlan azonban, hogy több fiziológiai és genetikai bizonyíték támasztja alá e két klinikai csoport válaszmintáinak hasonlóságát. Példaként említhetjük a HLA (humán leukocita antigén) B27 gént, amely mind pszichotikusoknál, mind antiszociális zavarban szenvedők nagy részénél megfigyelhető. Mi több, e gén hordozóinak klinikai tünetek hiányában is nagyobb a P értéke az átlagnépességhez képest. A háttérmechanizmust akár abban is láthatjuk, hogy a HLA típusok befolyásolhatják a poszt-szinaptikus membránok neurotranszmitterekre (pl. dopaminra) való érzékenységét.

Claridge (Claridge és Birchall, 1978, Claridge és Brooks, 1984) újszerű elméletet alkotott, amelyben a pszichopatológiát a **központi idegrendszer modulációjának zavaraként** fogta fel. Úgy vélte, a pszichózis nem egyszerűen az érzelmi és arousal-szabályozás zavara, hanem a központi idegrendszerben zajló műveletek komplex disszociációjának egyik formája. Az idegrendszer több alrendszere az agyi funkciókat többnyire kongruens együttműködésben, integráltan látja el, erős pszichoticizmus esetén azonban ez az *összerendeződés* megszűnik. A zavar két alkotóelem, az emocionális arousal és a szenzoros inputot reguláló mechanizmusok közt keletkezhet. (Utóbbi rendszer szabályozza a perceptuális érzékenységet és a figyelem beszűkülését vagy tágulását.) Claridge kísérletei nyomán megbizonyosodott, hogy a magas P értékű egyének pszichofiziológiai válaszmintái paradox jellegűek; e szempontból erősen hasonlítanak a szkizofrénekére. Két pont küszöb vizsgálatokat végzett változó ingerintenzitás mellett, és a szenzoros érzékenységet EEG mutatók útján mérte, keresve az augmentáció vagy redukció mintáit. Normál kontrollszemélyeknél a válaszminták bejósolható, sőt intuitív síkon logikusnak látszó rend szerint emelkednek ki az agyi háttértevékenységből, a szkizofrénekénél (és a magas P értékű egyéneknél) azonban különleges reakcióminták bukkannak fel. Pl. alacsony fiziológiai arousal-szint mellett, náluk különös módon erős érzékenység látszott a külvilág ingereire. A paradox válaszokat nemcsak a pácienseknél, de vérrokonainál is fel lehetett lelteni, sőt, különös módon ugyanezt a hatást lehetett elérni LSD droggal is, mintha a szer „leutánozná” a pszichotikus állapot jegyeit (Claridge, Donald és Birchall, 1981).

Hasonló eredményekre jutott Robinson és Zahn (1985) is: vizsgálati személyeiktől változatos poszturális pozíciók felvételét kérték (arousal-módosítás végett), továbbá két pont küszöb vizsgálatokat is végeztek. Eredményeik közül kiemelték, hogy a magas pszichoticizmus értékű személyek felépülési ideje és szenzitivitása az átlagosnál alacsonyabb volt, és hasonlóképpen reagálnak az antiszociális zavarban szenvedők is. Eysenckkel egyetértésben, megállapították, hogy az antiszocialitás és a pszichotikusság, mint különböző kórképek, fiziológiai hasonlóságaik alapján egy közös dimenzió mentén rendezhetők el.

Biokémiai kutatásokban az agresszivitás és impulzivitás transzmittereként többnyire a **MAO-t** és a **tesztoszteron** hormont tartják számon. A pszichoticizmus nemi eltérései meggyőzőek, hiszen az EPQ P skálán a férfiak sok esetben kétszer annyi pontot érnek el, mint a nők. Olweus (1986, idézi Eysenck, 1990) szerint állati populációkban a tesztoszteron egyértelműen az agresszió egyik oki tényezőjének tekinthető, és ezt akkor sem lehet figyelmen kívül hagyni, ha embernél számolunk a genetikai és környezeti tényezők kölcsönhatásával. Dabbs és mtsai (1988) börtönben végzett vizsgálata is ezt a gondolatot erősíti; a tesztoszteronszint azoknál a börtönlakóknál volt a legmagasabb, akiknek sok szándékos, provokáció hiányában fellépő agresszív megnyilvánulásuk volt, ha viszont előtörténetük során önvédelmi okból követtek el agressziót, nem értek el kiugró tesztoszteronmutatókat.

3.4. A Big Five keletkezése és fejlődése

Big Five. Már az elnevezés is sokat ígér, érzékelteti azokat az erős ambíciókat, jelentős kutatói eredményeket, amelyeket számos kutató fűzött a személyiség *alapköveinek* azonosításához. A Nagy Ötös faktoranalízissel, empirikus mérési adatok elemzésével, a természetes nyelvből szisztematikusan összegyűjtött és rendszerezett tulajdonságok elemzése útján keletkezett. Létezését számos lélektani és biológiai háttérkutató, különböző módszerekkel végzett adatgyűjtési próbálkozás is megerősíti.

Az öt személyiségjegy keletkezésének célja kezdetben egyszerűen az emberi személyiség jegyeinek általános leírása volt; feloldotta a személyiséget jellemző gondolatrendszerek korábbi ellentmondásait. Az egységes gondolkodási keretre nagy szükség volt – és van –, mert felállítása előtt a szakirodalomban egy-egy tulajdonság többféle jelentéssel társult, vagy azonos megfigyelés eltérő terminológiai leírásban jelent meg. Hangsúlyossá vált a szakirodalomban az integráció, az együttgondolkodás igénye; a szakemberek megfogalmazták, hogy a jó taxonómia a jövő kutatóit új irányokba vezérli, valamint megkönnyíti minden empirikus eredmény kommunikálását és megértését.

Akárcsak a kartográfusoknak, akik végleg megegyeztek egy standard észak-dél, kelet-nyugat rendszerben, ugyanúgy a személyiségkutatóknak is meg kellene állapodniuk egy standard, a Big Five dimenzióira szabott kiindulási pontban. (Widiger, 1993)

A Big Five története

Az öt fő személyiségjegy meghatározásánál elsőként Allport és Odbert munkásságához kell visszatérnünk, akik abból az alapfeltevésekből indultak ki, hogy a nyelvben minden fontos személyiség-tulajdonság kódolódik (lexikai hipotézis), és ezért, ha a személyiség leírására általánosan alkalmas, releváns kategóriákat szeretnénk találni, a természetes nyelvből kell kiindulnunk.

A lexikai hipotézis szerint a legfontosabb személyiségjellemzők kódolódnak a nyelvben (Allport, 1937/1985). A természetes nyelv szókincse kiterjedt, ugyanakkor véges tulajdonságkészletet tartalmaz, mindazoknak a jellemzőknek az összességét, amelyeket az adott nyelvet beszélő emberek fontosnak és a személyközi interakciók szempontjából hasznosnak találtak.

A Webster szótár 1925-ös kiadásával – 550 ezer szóval – kezdtek dolgozni, minden olyan szót kiválogatva, amely alkalmas lehet a személyiség jellemzésére, az egyéni különbségek érzékeltetésére, valamint egyik embernek a másiktól való megkülönböztetésére. E lista redukálása után 17 953 szóból álló készletet alakítottak ki (tömegét jelzi, hogy Allport időnként „szemantikus rémálomként” tekintett az adatállományra). Mivel a lexikális úton nyert adatok egyetlen személyiségelmélethez sem kapcsolódtak (ateoretikusak voltak), empirikus munkájukban kiváló segítséget nyújtottak, a későbbiekben pedig komplex statisztikai eljárások (faktoranalízis) alapjaként szolgáltak. Allport és Odbert a szókészletből négy kategóriát képzett:

1. **neutrális** személyiségvonások (pl. együttérző, autokratikus, 4504 szó);
2. **időleges** állapotok, hangulatok, tevékenységek jelzői (pl. *haragos*, 4541 szó);
3. **értékelő** jelzők – a viselkedéshez társuló társadalmi, közösségi értékítéletek, társas értékelések (pl. *csodálatra méltó, vonzó*, 5226 szó);
4. **metaforikus**, kétértelmű szavak (pl. *vékonydongájú, tehetséges, zöldfülű*, 3682 szó).

Allport és munkatársa ezáltal elsőként különítette el az állapot- és vonásterminusokat (state vs. trait). Az állapotjelzők rövid ideig tartó, múltó jellegzetességek (pl. ellenséges viselkedés), ezzel ellentétben a vonásterminusok tartós, általános viselkedésjegyek, sok esetben érzékeltetik, hogyan gondolkodik, viselkedik, érez egy adott személy. Általában a viselkedéses jegyekből is következtünk a vonásokra (pl. ellenséges személyiség).

Allport leíró céllal összeállított, statisztikai számításokra általa még nem használt adatállománya a későbbiekben sok kutatás mintája lett, megalapozva a Big Five elmélet és a hozzá tartozó mérőeszközök kialakulását. Az adattömeg ugyan kezdetben kezelhetetlenül nagynak bizonyult, de többlépcsős redukció folytán fokozatosan került be az empirikus vizsgálódásokba.

A Cattell-féle **16 PF** a Big Five egy másik előzményének tekinthető. Tartalmában az Allport-féle lista amerikai kultúrára módosított változata; de más adatokra is alapoz. Cattell (1943) szinonimák csoportját állította össze, ellentétpárokat rendelt hozzájuk, ily formán a lista terjedelme 160 bipoláris csoportban (Cattell szóhasználatával clusterben) rendszereződött. A szerző valamennyi clusternél kiválasztott átlag 13 szót, amelyek legjobban reprezentálták annak lényegét, és ennek alapján összefoglaló neveket fogalmazott meg. Az eredeti lista adataitól független további 11 cluster hozzáadása után jött létre a végleges **171 bipoláris csoportból** álló adatállomány. Ezen a ponton viszont Cattell kénytelen volt megváltoztatni eredeti terveit, mivel a korabeli berendezésekkel képtelenség volt ennyi adaton faktoranalízist végezni. A változók számát kényszerűen 35 csoportra csökkentette.

Rövid elméleti emlékeztető a faktoranalízisről

A **faktoranalízis** a jelenben a személyiségpszichológia egyik leggyakrabban alkalmazott, többváltozós statisztikai módszere. Célja tényezőcsoportokat meghatározni, azonosítani az összefüggések, együttjárások rendszerét; valójában sokszoros korrelációs számítást jelent. Az eljárás során többféle, jellegében különböző, vagy ismételt méréssel, nagyszámú normális eloszlású változóval, valamint nagy létszámú mintákkal dolgozunk (változó: mintaarány 1:3, 1:10). Leggyakoribb adatforrás az ön- és társjellemzés. A személyiség-taxonómiák különbségei abból is erednek, hogy a faktoranalízist az eltérő kutatásokban adott esetekben más-más módszerekkel végezték, esetleg más adatállományt használtak.

A faktoranalízist végző program (pl. SPSS, Statistica) táblázatba foglalja az egyes mutatók csoportos együttjárásait. Ha összefüggő korrelációs mintázatok ragadhatók meg, világossá válhat, hogy több változó, több mérés is ugyanazt a személyiségfaktort jelzi. Ezen a ponton a kutató szubjektív felfogása szerint nevez el és értelmez. Eredményként általában több faktor keletkezik, mint amennyit a kutató jelentősnek tart, így többnyire az 1 feletti sajátértékeket, vagy a legnagyobb varianciát megmagyarázó faktorokat szokták eredményként elkönyvelni.

A **faktorsúly** megmutatja, hogy az egyes mérési mutatók (pl. teszteredmények) milyen mértékben kapcsolódnak a kialakult csoportokhoz. Ha egy-egy tényező több faktoral is szoros kapcsolatban áll, **crossloading** problémáról beszélhetünk, ami mérési hibát is jelezhet. A kutató belátása szerint dönt, hogy mit tekint magas korrelációnak bizonyos irányelveket szem előtt tartva.

Megkülönböztetünk **ferde** és **merőleges** faktoranalízist. Az előbbinél „megengedjük” a faktorok közti korrelációt, az utóbbinál viszont csak az egymással nem korreláló faktorokat fogadjuk el reális eredményként. Az ismertebb kutatók közül előbbi módszert Cattell, utóbbit pedig Eysenck használta.

Cattell az általa vélt személyiségstruktúra ellenőrzésére 13 férficsoporthoz 35 változó szerinti jellemzését végeztette el. Öt nagy és hét kisebb faktor keletkezett. Ezen a ponton értelmezési nehézségekbe ütközött, sok tulajdonságegyüttest ugyanis nehéz volt egy közös névvel jellemezni (pl. A faktor: intellektuális, erős akaratú, lelkiismeretes, széles látókörű, művelt, bölcs ↔ változékony, nem reflektív, irreális gondolkodású). Csaknem egy évtizeden keresztül foglalkozott az általa kialakított tulaj-

donságcsoporthoz „bevizsgálásával”, ellenőrzésével és a személyiségstruktúra faktoranalitikus elemzésével. A feladat azért vett ilyen sok időt igénybe, mert a korabeli faktoranalízis rendkívül körülményes, hosszadalmas eljárás volt. Állítása szerint legalább 12 faktorra igaz, hogy többféle adatforrás felhasználásával is igazolható. Annak ellenére is, hogy a 16 PF másodlagos faktoranalízise a Big Five csoporthoz hasonló eredményeket hoz, Tupes és Christal a későbbiekben jelentős kritikaként fogalmazza meg a módszertani feltételek hiányosságait, hangsúlyozva, hogy mai felfogásunk és kritériumrendszerünk értelmében aligha igazolható ez a sokfaktoros szerkezet.

Tupes és Christal (1961, idézi John, 1990) a Cattell által saját munkájának megkönnyítésére összeállított bipoláris csoportokat felhasználva 128 személytől kért önjellemzést és baráttól, társtól származó személyiségleírást. Nyolc különböző mintával dolgozott, a repülősofőktől és apácáktól kezdve az egyetemi hallgatókig. Az adatokból következetesen öt faktor állt elő, „öt nagyon erős faktor, és rajtuk kívül egyetlen más következetes jellemző sem”, melyeket később sokféle foglalkozási csoportban, szintén azonosítottak. Az egyébként rendkívül találó *Big* elnevezés eredetileg arra utalt, hogy a faktorok tartalma szerteágazó és tág lehet, sok jellemzőt egyszerre foglalnak magukba. Van azonban az öt faktor közt is különbségek azok nagysága szerint. Az 1. és 2. magyarázza a legtöbb varianciát, a 4. és 5. pedig a legkevesebbet.

A Big Five első megnevezései az angol eredeti kifejezéssel együtt, Norman nyomán:

Eredeti megnevezés	Magyar fordítás	Személyiségjegyek
Surgency	„hullámozás”, energikusság	beszédeség, asszertivitás, energikusság
Agreeableness	barátságosság, kellemesség	kooperativitás, másokba vetett bizalom
Dependability	kötődési készség	lelkiismeretesség, felelősségteljeség, rendezettség
Emotional stability	érzelmi stabilitás	nyugodtság, kiegyensúlyozottság
Culture	kultúra	intellektualitás, kulturáltság, palléro-zottság, önálló döntés képessége

Érdekességként ezzel szembeállítható a Big Five egyik aktuális értelmezése a magyar munkalélektani forrásokból.

A Big Five korszerű, személyiség-lélektani (tudományterületi) és a munkapszichológiában (alkalmazott területen) is használt meghatározása (Forrás: Captain Hungary, www.captain.hu)

Az **Extraverzió** faktor „a tesztalanyok szociális nyitottságát, társasági viselkedését, határozottságát és vezetői tulajdonságait vizsgálja. Ezzel a dimenzióval a következő személyiségvonások kapcsolhatóak össze: dominancia, státusvágy, szociális kapacitás és határozottság”.

A **Barátságosság** faktor „azt mutatja meg, hogy a tesztalany mennyire szimpatikus, melegszívű a környezetében, könnyű-e vele együttműködni”.

A **Lelkiismeretesség** faktor „a kitartást, a felelősségteljes magatartást és a munkavégzés keménységét jellemzi; de ide tartozik az új tudás szerzésének igénye/vágya is, illetve az a képesség, hogy a tesztalany elsajátítsa egy tréning anyagát”.

Az **Érzelmi stabilitás** faktor „azt mutatja meg, hogy az egyén mennyire nyugodt, stabil és magabiztos”.

A **Nyitottság** faktor „abból a szempontból jellemzi a tesztalanyt, hogy mennyire fantáziadús, nyitott az új tapasztalatokra, és hogy mennyire kíváncsi”.

A Big Five tehát megszületett. Az egységes személyiségszemlélet lehetősége adott volt, a szakemberek egy része azonban arra várt, hogy megbizonyosodjon a modell alkalmazhatóságáról, reprodukálhatóságáról, érvényességi köréről. Rohamosan gyarapodott a Big Five validálását vagy cáfolását célzó kutatások száma. Az eredmények leginkább egymást erősítették, az adatokból újra és újra megbizonyosodott a *Nagy Öt* létezése. Gondot okozott azonban, hogy a faktorok újbóli reprodukálása nem feltétlenül a validitást bizonyította, utalhatott a reliabilitásra is – szinte valamennyi kutató Allport vagy Cattell tulajdonságlistáját használta kiindulópontként.

Történtek újító próbálkozások is. Conley (1985) egy 1930 előtti (Cattell előtti) jellemzés adatait faktoranalizálta – az eredmény sokban hasonlított a Big Five-hoz. Hasonlóan járt el Field és Millsap is (idézi John, 1990). Egyik legismertebb próbálkozás **Norman** (1967, idézi John, 1990) nevéhez fűződik, aki teljesen új szó- és változólistát állított össze, és segítségével szintén öt faktorig jutott. Norman kezdetben tizennyolcezernél is több, szótárból kigyűjtött szóval dolgozott; majd kiiktatta a kétértelmű (*esztétikus, modoros*) és értékelő (*undorító, tehetséges*) jelzőket, a túl ritka szavakat, a betegséget jelölő kifejezéseket (*szenilis, bolond*), valamint a fizikai kinézet leírásait (*szép*).

A megmaradt 8081 szót három csoportra osztotta, elkülönítette a stabil vonásokat (pl. *ingerlékeny*), az időleges állapotokat (state-eket, pl. *dühös*), valamint a társas szerepekre, kapcsolatokra, tevékenységekre (*gyakran ordít*) és hatásokra (*megijeszt másokat*) utaló listatagokat. Úgy vélte ugyanis, hogy minden személyt háromféle tulajdonsággal lehet leírni: a stabil vonásokkal, a gyakori állapotokkal és tevékenységekkel, valamint a másokra gyakorolt hatásával (ezen belül pedig központi szerepet tulajdonított a vonásoknak). A három kategóriát tovább redukálta; kihagyta a ritka, kétértelmű jelzőket, s végül 1600 szóból álló, 10 csoportba, osztályba rendeződő hierarchikus kategóriakészletet hozott létre. Az adatokon faktoranalízist végzett. Eredményként öt faktor keletkezett, legnagyobb (legtöbb varianciát felölelő) az első, a legkisebb pedig a negyedik és ötödik faktor volt. Minden faktorhoz a szavak több alosztálya került. Így alakult ki az alábbi felosztás:

10 kategória

75 alkategória

1431 melléknév és 175 főnév

Norman e hosszabb lista mellett egy rövidebb, 475 szóból álló melléknévsorral is dolgozott, ezek kizárólag a mindennapok gyakran használt szavai. A faktoranalitikus számításokban nemcsak a hosszabb, de a rövidebb listáról is igazolódott a Big Five-val való közeli rokonság.

Mind a validitásvizsgálatok, mind taxonómia-alkotási kísérletek sorában említhetjük **Goldberg** munkásságát (Goldberg, 1980, 1989, idézi John, 1990), aki az öt alapidimenziót alapos vizsgálatnak vetette alá, és az alapkérdésekhez tért vissza. Célja az volt, hogy kiderítse, az öt faktor valóban öt faktor-e, és ha igen, a korábbi feltételezésekkel azonosak-e az elemei. Norman kutatási anyaga nyomán számos (475) melléknévlístát (trait-descriptive adjectives) állított össze, majd ön- és társjellemzési adatokat használva az adatokon faktoranalitikus számításokat végzett. Az eredmények meggyőzőek voltak: valóban csaknem minden esetben öt, a korábbiakhoz hasonló tartalmú dimenziót nyert (ritka esetben ennél többet). A szerző eredményeit két mérőeszközben is összesítette, az egyik egy ötvenlétező, oktatási céllal használt rövidebb kérdőívben (*transparent format*), melyben minden fak-

torhoz tíz, világosan e csoportba sorolódó melléknév ellentétpár tartozik (pl. csendes-beszédes), ezáltal egészen világossá válik a mérőeszköz által mért konstruktum, az egyes tételek besorolása. A másik általánosan használt kérdőíve száz unipoláris melléknévből áll, és általában kutatási célokra, adatfelvételre szolgál. A szerző faktoranalitikus vizsgálatok egész sorában kereste meg azokat a kérdéseket, amelyek legszorosabban utalnak az öt alapidimenzió lényegére, tartalmára.

E szerző egyébként az ötödik faktor esetében visszautasította a kulturáltságként és az intellektusként való értelmezést; lényegeként a **tapasztalatokra való nyitottságot** emelte ki, fő elemeiként a következő jegyeket sorolta fel: eredetiség, bölcsesség, objektivitás, reflektivitás, művészi hajlam. Számításaiban legnagyobb súllyal az intellektualitás és a kreativitás tényezők szerepét mutatta ki. Szemléletét meghatározta, hogy az 5. faktor és a nonkonform viselkedés közt pozitív korrelációt talált, ez pedig értelemszerűen ellentétben állt a korábban használatos *kultúra* megnevezéssel. E tulajdonságcsoportban az intellektus expresszív jegyeit vélte felfedezni (fantázia, széles látókör, kíváncsiság), ellentétben az intellektus kontrollált jegyeivel (problémamegoldás, perceptív, reflektív képességek).

Kultúrközi vizsgálatok

A Big Five elmélet alapjainak sokszoros reprodukálása után több kultúrközi vizsgálat kezdődött arra a kérdésre koncentrálva, hogy az öt dimenzió mennyire generalizálható, vajon csak az angolszász kultúrákban jellemző-e, vagy az emberi fajra nézve univerzális – ez megmutathatja a taxonómia „értékét”. Az is nagyon sokatmondó, ha egy-egy kultúrában egyedi vonások jelennek meg, ezeket fontosnak jelölhetjük az adott kultúra kontextusában.

Elsődleges probléma az interkulturális kutatással, hogy **nehezen lebonyolítható** és drága. Ebből következik, hogy egészen a kilencvenes évekig e vizsgálatok száma igencsak kevés volt. Alább megemlítjük a legfontosabb problémákat, amelyek a Big Five modell ily módon való bevizsgálását érintették.

Az egyik fő zavaró hatásnak a **fordítások hiányosságait** tekintjük. A kutatásokat vezető pszichológus szakemberek ugyanis általában nem „többnyelvűek”, és saját nyelvük szókincse akár félrevezetheti őket. Így pl. a német „temperamentvoll” szót egy angol személy ingerlékenynek („temper”) fordíthatja, az eredeti nyelvben viszont ez a kifejezés az extraverzió, és nem pedig az érzelmi stabilitás faktorhoz tartozik, mivel elsődleges jelentése élénk, aktív. Hasonlóképpen az olasz *rizzante* szó tükörfordítása angolul *sziporkázó szelleműnek* hathat, de valójában a beszédes, fecsegő embert jelöli. Néhány módszertani vizsgálat világossá tette, hogy milyen fontos a kétnyelvű elrendezés, az oda-vissza fordítási lehetőségek, anyanyelvi szintű nyelvismerettel rendelkező szakemberek bevonása. John és mtsai (1984) pl. még a leggondosabb módszerek használata mellett is rábukkantak fordítási pontatlanságokra; véleménye szerint ezek jelentősen befolyásolják a Big Five modell reprodukálását (vagy annak hiányát) egyes kultúrákban. A kétnyelvű tervezés nagy előnye, hogy az egyes tételek szintjén bármikor van lehetőség ellenőrzést végezni, hiszen egy adott válasz két nyelven is leír egy-egy személyt.

A két legismertebb korai kutatás **Hollandiában** és **Németországban** zajlott. Előbbi országban Brokken (1978, idézi John, 1990), valamint deRaad és mtsai (1988) folytatták, akik a vizsgálódás körét a melléknévlistákon túl kiterjesztették a főnevek, igék szélesebb körére is, olyan szavakkal jellemezve vizsgálati személyeiket, mint *szerelem, provokál, tétovázik, csal*. Kutatásuk mindazonáltal a várt eredménnyel járt; igazolódtott, hogy az újonnan csatolt adatok szintén az öt faktorba rendeződnek. A német kutatás kétnyelvű elrendezésben készült; ez is vélhetően hozzájárult az eredeti felosztással való megegyezéshez.

Hofstee és mtsai (1997) úttörőmunkájukban 127 olyan tulajdonságot találtak, amelyek angol, német és holland nyelvre jól fordíthatók, és a két kultúrában azonosan működők voltak. E melléknevek ismeretében lehetőség van rá, hogy kongruencia együtthatókat számoljunk a különböző nyelvek személyiségfaktorai közt. Azt találta, hogy a *Nyitottság* faktor kivételével a kongruencia 0,70 érték körül változott, ami meggyőzően mutatja az egyezést, tekintve, hogy az egyes nyelveken belül sem mindig bizonyulnak teljesen stabilnak ezek a faktorok.

A kutatási problémák egyike a **változóválasztáshoz** kapcsolódik. Az egyes kultúrákban ugyanis nem dolgoztak azonos szókészlettel. A holland kutatók előszeretettel választottak temperamentum-változókat, de nem szívesen foglalkoztak az intelligenciát, tehetséget és készségeket jelölő szempontokkal, a németek a képességeket és a készségeket elfogadták, viszont elutasították az értékelő-attitűdinális szempontokat, a hollandokkal ellentétben (*perverz, szadista*). Végül az amerikai vizsgálatban attitűdterminusok is megjelentek (*liberális, provinciális*) az intellektuális szempontok mellett. Ezek után nem is meglepő, hogy az angol és a német Big Five-ban egyaránt adott az intelligencia komponens. A holland vizsgálatban a nyitottság csoportot néhány fantáziaterminus képviselte, az ötödik faktor ugyanakkor inkább a *lázadó*, nonkonvencionális viselkedést éreztette. Hasonlóképpen történt ez az olasz vizsgálatokban is.

Más kultúrákról is összegyűltek a kutatási adatok. Paunonen és mtsai (1990) hat különböző kultúrát (Kanada, Finnország, Lengyelország, Németország, Oroszország és Hongkong) vizsgáltak, e célra a Jackson-féle személyiségleltárat, valamint egy nonverbális személyiség-kérdőívet is használtak, az adatok pedig az öt dimenzió replikabilitása mellett szóltak. Hasonló eredmények születtek Indiában (Narayanan és mtsai, 1995, idézi Rózsa, Kő és Oláh, 2006), Japánban és Kínában, és részben hasonlóak a Fülöp-szigeteken; a Salamon-szigeteken viszont csak az első két dimenzió nyert megerősítést (Bond, 1979, 1983, Bond és Forgas, 1984, Bond, Nakazato és Shiraishi, 1975). Az eredmények felvetik, hogy az öt alapvető személyiségfaktor vélhetően inkább az angolhoz hasonló, európai nyelvcsaládok esetében általános; bizonyos nyelvekben két-két faktor egybeesődik. Összességében az első négy faktor esetében nem mindig meggyőző, de létező kulturális hasonlóságról van szó, míg az ötödik faktornál nagyok az eltérések.

A magyar kutatásokban az első négy faktort meggyőzően reprodukálták, viszont az ötödik faktor nem jelent meg. Amikor a kutatók ötfaktoros megoldást erőltettek a faktoranalitikus számításaikban, azt tapasztalták, hogy a barátságosság faktor egyszerűen *kettéoszlott*. Mind az intellektus, mind a nyitottság egy hatodik faktorba került, míg az ötödik faktor az emberek egyfajta **morális megítélését** tartalmazta (integritás). A Big Five nagy szakértői az eltérést részben annak a módszertani szempontnak tudták be, hogy a magyar vizsgálok a *trait vs. state* bennfoglalási kritériumot használták, más hasonló tanulmányokkal ellentétben.

Egy harmadik módszertani probléma a **prototípusok problémája**, mely a kutatások sokaságából is adódott. A hetvenes években ugyanis átmenetileg csökkent a vonásméletek szakirodalmi elfogadottsága. Konszenzus hiányában gyakran merült fel a kérdés: *Melyik Big Five? Kinek a Big Five-ja?* Legerősebb ellentmondások és nézeteltérések a 3. és 5. faktor körül bontakoztak ki. A 3. faktort több kutató a feladatok iránti érdeklődésként, lelkiismeretességként értelmezte, mások kötődési készségként, megint mások pedig teljesítménykészletésként magyarázták. Az elnevezéseknél is meglehetősen kuszaság uralkodott: folyamatosan változtak, sőt az öt dimenzió belüli súlypontokról sem volt egyetértés. John (1989, idézi John, 1990) hiteles, tetszetős érveléssel próbálta áthidalni a problémákat. Szerinte megoldást jelent, ha a Big Five faktorait **életlen (fuzzy) kategóriákként** képzeljük el. Ha prototipikus elrendezésben gondolkodunk, nyilvánvalóan nem lehet öt univerzális nevet használni, és ehhez öt egyértelmű definíciót adni. Kutatásában ennek megfelelően inkább **prototípusok**, sűrűsödési pontok létezésére keresett igazolást. Munkatársaival összegyűjtötte mindazokat a mellékne-

veket, amelyek a személyiség-taxonómiákban valamikor is előfordultak, s emellett még olyan melléknévlistákat is beszerzett, amelyek a Big Five előtt keletkeztek. A szavakat tíz szakértő megítélő segítségével öt előre nem definiált, önkényesen alakítható, saját szempontok szerinti kategóriába sorolta (vagy ha ezekbe semmiképpen sem illettek bele, egy hatodikba kerültek). A szakértőknek még is igen nehéz dolguk volt: minden egyes faktorhoz nem egy, hanem legalább tíz prototípust meg tudtak nevezni. A prototípusok gyűjteménye ma is rendelkezésre áll a John-munkacsoportban (John és Srivastava, 2001).

A validálás egy igen eredeti kísérletét végezte el Meehl (1962, idézi John, 1990). **Pszichoterapeuták által pácienseik jellemzésére használt mellékneveket** gyűjtött klinikai esettanulmányokból és terápiás feljegyzésekből. A listáról kiiktatta a redundáns, kétértelmű, állapotra utaló és értékelő jelzőket, a megmaradt 1808 tulajdonságot pedig még a statisztikai számításokat megelőzően 329-re tömörítette. A csökkentést pszichoterapeuták végezték egy aktuális esetre gondolva. A 329 tulajdonságot 13 kategóriába csoportosították (ezeken belül alkategóriákat is kialakítottak). Az előzetes faktoranalitikus eredmények összhangban álltak a Big Five korábbi leírásaival; azonban a kutatás finanszírozása meghiúsult, és így az eredmények nagy mintán azóta sem igazolódtak.

A verbális anyag egy ismét másik formáját vette alapul (idézi John, 1990), aki **szabad társjellemzéseket** végeztetett, és ezeken az adatokon folytatott faktorelemzést. A szerzőnek a kezdeti, igencsak szkeptikus hozzáállása ellenére is világossá vált, hogy az adatokból öt faktor bontakozik ki; legnagyobb varianciát az első és második faktor magyarázta. Block (1961, idézi John, 1990) egyik saját kutatásában megerősítette Myers-Briggs eredményét, egy másik kutatásában viszont saját mérőeszközével, a California Q-sort tesztel dolgozott, amely többek közt az én ellenálló képességét (ego-resiliency) és az önkontrollt/kontrollhiányt (ego over vs. undercontrolling) méri. A szokványosnak ígérkező validáló vizsgálat meglepő eredményre vezetett: az önkontroll dimenzió a Big Five harmadik dimenziójával pozitívan, az elsővel pedig negatívan korrelált. Block mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a két mérőeszköz nem ugyanazon a szinten mér: **a Big Five inkább a viselkedés jellemzésére alkalmas**, míg a Q-sort teszt ennél mélyebb személyiségrétegeket ragad meg, amelyek a Big Five-ban is megadható viselkedésjegyek formájában bontakoznak ki. Eredményei nyomán kritikát fogalmazott meg a Big Five-val szemben, amelyről úgy vélte, valószínűleg semmit sem mond a viselkedés mögötti szabályozó folyamatokról.

Biológiai szemléletű kutatásokban feltételezték, hogy a **temperamentum** – mint a személyiség öröklődő jellemzőinek készlete – illeszthető az ismertebb személyiségvonásokhoz; illetve mindkét jellemzőcsoportnál egyaránt evolúciós eredet valószínűsíthető. Buss és Plomin (1975, idézi John, 1990) nyomán jelenleg legismertebb temperamentum-dimenzióknak az aktivitást, emocionalitást, impulzivitást és a szociabilitást tekintjük. A tanulmányok egy része arra az eredményre jutott, hogy az aktivitás és emocionalitás jegyek összefüggésben állnak a Big Five extraverzió és érzelmi stabilitás faktorával, az impulzivitás viszont az öt jegy közül egyikkel sem mutat rokonságot. Costa és McCrae (1985, idézi John, 1990) viszont, amikor Buss és Plomin skáláját, valamint a saját tesztjüket együttesen vették fel, és adataikat faktoranalízisnek vetették alá, más eredményekre jutottak. Azt tapasztalták, hogy mind az emocionalitás, mind pedig az impulzivitás kapcsolódik a lelkiismeretesség/kötődési készség alacsony értékeihez. A nyitottságnak és a barátságosságnak viszont nem tudtak megfelelően egyetlen temperamentumjegyet sem, amiből azt a következtetést vonták le, hogy – ha egyáltalán van örökletes alapja az öt alaptulajdonságnak – ez az említett két faktor esetében gyengébb.

A temperamentumvizsgálatok körében Tellegen felnőtt populációkra kidolgozott, pozitív és negatív affektusok mérésére alkalmas tesztjének (Watson, Clark és Tellegen, 1988) mutatóit is használták validálási céllal. A **pozitív és negatív affektus** megélésére való hajlam a szerző szerint szintén temperamentumjegyként értendő, melyek közül a negatív érzések a Big Five negyedik (érzelmi sta-

bilitás), a pozitív érzések pedig az Big Five első és második (extraverzió és barátságosság) faktorához illeszkednek.

Napjainkban egyre több olyan kutatás is zajlik, amely az öt legfontosabb személyiségjegyet próbálja bejósolni a legfontosabb életesemények és a beilleszkedés zajlását (külső validitás-vizsgálatok). Eysenck (1991) a Big Five-ra vonatkozó egykori javaslatában felvetette, hogy a legfontosabb személyiségmodelleknek kapcsolódniuk kell a kriminalitás, a lelki betegségek, az iskolai és munkahelyi teljesítmény változásaihoz mint külső kritériumokhoz. Az egyes mérőeszközök ismeretésekor a Big Five-tesztekkel történt vizsgálatokról szóló részben visszatérünk a külső validitás kérdésére.

A Big Five-hoz kapcsolódó vitatott kérdések és kritikák – A személyiség öt alapvonásával kapcsolatos kutatások egyik legrégebbtől vitatott pontja, hogy vajon a **természetes nyelv** megfelelő kutatási kiindulópont-e; bár napjainkig nem született konstruktív alternatíva, a nyelvben kódolódó jegyek mérésének gondolatát elutasító kutatók többnyire az egész taxonómiát is megkérdőjelezzik. Briggs (1989, idézi John, 1990) észrevételezi, hogy a Big Five a *személyiséglexikon* struktúrája, arra azonban nincsen semmi bizonyíték, hogy a személyiségé is. E kérdés eldöntéséhez iránymutató lehet a biológiai háttérdimenziók keresése, ahogyan ez Eysenck esetében is megtörtént.

A kevésbé szélsőséges álláspontot képviselő kutatóknak is vannak kétségeik a kiindulási alapot képező szókészlet megfelelőségével kapcsolatban. Az Allport és mások által gyűjtött vonáscsoportok többnyire **mellékneveket** tartalmaznak, az alapvető személyiségjegyek készletét mérő tesztekben viszont állításokkal való egyetértést vagy egyet nem értést kell jelölni. A szókészletben szereplő szavakat nagyon nehéz azonos tartalommal, kétértelműség, zavarosság nélküli teljes mondatokká alakítani, nagy a torzításveszély.

A Big Five-val szemben a **pszichometrikusok** és a statisztikai számításokra alapozó elméletalkotók speciális ellenérve az a tény, hogy ha több, napjainkban beválnak számító személyiségteszt adatait együttesen vetjük alá faktoranalízisnek, összesen két-három egyértelmű, *tiszta* faktor figyelhető meg, tehát a legtöbb esetben nem jelentkezik a Big Five-hoz hasonló csoportosulás. És itt még nem érnek véget a pszichometriai ellentmondások: a Big Five dimenziók nem mindig függetlenek egymástól, annak ellenére, hogy egy jó taxonómiánál ezt joggal várhatnánk el. Esetenként az extraverzió és a neuroticizmus kb. $-0,30$ szinten, az extraverzió és a barátságosság pedig $0,40$ szinten korrelál. Nagy-Britannia egyik legismertebb pszichometrikusa, Paul Kline (1998) számára mindez egyértelművé teszi, hogy a Big Five tévesen írja le a személyiséget, és vélhetően a világos faktorstruktúrájú teszteknek (például az EPQ-nak) van előnyük, azaz három alapvető személyiségdimenzió létezik.

A személyiségmérő kérdőívek együttes faktoranalízise és egyéb együttes statisztikája azonban sok olyan pozitív, konstruktív validitást bizonyító eredményt is hoz, amelyek arról győznek meg bennünket, hogy a Big Five segítségével igen régtől ismert személyiségdimenziókat ragadhatunk meg. John (1990) összegzése szerint például a CPI 20 skálájából három faktor, alaptéma alakítható ki (externalitás, impulzuskontroll, intellektuális és szociális hatékonyság); közülük az első kettő megbízhatóan illeszkedik az ötös klasszifikáció extraverzió és lelkiismeretesség faktorához. Hasonlóképpen alakulnak a Leary- és Wiggins-tesztek mutatói is: (McCrae és Costa, 1989) előbbiben dominancia \leftrightarrow önálvetés és szeretet \leftrightarrow gyűlölet dimenziók, utóbbiban pedig a hatalmi készítés és a szeretet-viszonyulás faktorok társíthatók megalapozottan a Big 5 e két tulajdonságcsoportjához.

Nem tekinthetünk el a személyiségdimenziók **megnevezésének** kaotikusságától, mint problématorrástól sem. Briggs (1989, idézi John, 1990) megjegyzi, hogy ahány kutató, annyiféle Big Five értelmezés lehetséges, ezért teljesen jogos a kérdés: *Kinek a Big Five-je?* A *Nyitottság* dimenzió pél-

dául a kutatók szemléletétől függően hol a *Kultúra*, hol az *Intellektus* nevet kapja, és a harmadik faktor értelmezéséről is szakmai viták folytak. (Ígéretes azonban, hogy az első és negyedik faktor a szakemberek többségének számára egyértelmű.) A dilemma empirikus feloldását John (1990) már említett kutatásában meggyőzően végezte el. Vizsgálatának fő tanulsága, hogy a személyiség-lélektan területén járatos, rugalmasan gondolkodó kutatók nagyjából ugyanazt az öt tulajdonságcsoportot emelik ki, még akkor is, ha azok tartalmát másként súlyozzák. A szerző javasolja, hogy konszenzus hiányában a fő dimenziók megjelölésére legegyszerűbb számokat, vagy egyszerre több tulajdonságot használjunk, s ez megkönnyíti a szakmai kommunikációt. A következő javaslatot teszi a neveket illetően:

- I. Extraverzió, energia, lelkesedés
- II. Barátságosság, szeretet, altruizmus
- III. Lelkiismeretesség, kontroll, szabályozás
- IV. Neuroticizmus, érzelem, idegesség
- V. Nyitottság, eredetiség, intellektus

Inkább kérdésként, mint kritikaként fogalmazódik meg, hogy **öt dimenzió elég-e** a személyiség teljes körű jellemzésére. A taxonómiákból ugyanis több lényeges tulajdonság is hiányozhat (pl. nemzeti identitás, autonómia, érettség, értékrend stb.). Ezzel rokon ellentmondás, hogy az öt dimenzió ismerete nem mindig ad képet az alsóbb szintű specifikus személyiségjegyek alakulásáról (pl. a lelkiismeretesség esetében a precizitásról), és ilyformán nem mindig alkalmas a konkrét viselkedés bejósolására. A fő vonások elméleti értéke mindazonáltal nem vonható kétségbe, sőt a Big Five dimenzióknak lehet prediktív hasznossága bármilyen általánosabb viselkedési módnál, még akkor is, ha a várt magatartás paramétereinek számszerűsítése és becslése próbára teheti a statisztikusokat. (A Big Five kategóriák és a viselkedés közt a specifikusság hiányában maximálisan 0,30 korreláció értéket várhatunk, Ahadi és Diener, 1990.)

A kritikai pontok közt már a korábbiakban említettük, hogy a Big Five „létezéséről” jelenleg szinte csak az **angolszász** és fejlett európai kultúrákban állnak rendelkezésünkre egyértelmű eredmények. Ez mégsem feltétlenül azt jelzi, hogy kulturális eltérésekre számíthatunk, a probléma módszertani áthidalására pedig lehetőséget ad a kétnyelvű elrendezések használata. Vélhetően inkább arról lehet szó, hogy a kutatások terén vezető országok olyan terjedelmű és minőségű kutatási adatokat tudnak felmutatni, amelyek segítségével az öt alapfaktort maximális módszertani tisztaság mellett lehet reprodukálni vagy megkérdőjelezni; míg a kisebb, nem az európai kultúrkörbe tartozó államok kutatási technológiája jóval kérdésesebb.

Ha a Big Five összesített értékelését szeretnénk elvégezni, a szakirodalomban összességében pozitív, de sok kérdést felvető kép bontakozik ki. Az alapidimenziók koncepciója, fő elnevezései közérthetőek, és ezáltal **hidat képeznek** a személyiség-lélektanral foglalkozó szakemberek közt. A taxonómiát nap mint nap sokrétűen használják a kutatásban, az oktatásban és a pszichológiai közgondolkodásban egyaránt. S amellett, hogy hozadéka viszonylag egyszerű, talán triviálisnak tűnhet, elég csak belegondolni a személyiségelméletek fogalomtárának kuszaságába, magunk elé képzelni a különböző pszichológiai paradigmák terminológiai sokféleségét, máris meggyőzővé válik: a Big Five egyike azoknak az egyszerű integratív próbálkozásoknak, amelyek igazán hitelessé teszik, a realitáshoz kapcsolják pszichológiai szakmánk belső *valóságát* a tanulás, a kutatás és a gyakorlati alkalmazásvizsgálatok területén. Mindazonáltal a jövőben, a kutatások számára még fontosabbá válhat az egyes faktorok precízebb meghatározása, a prediktív validitás és a biológiai mechanizmusok feltárása, valamint az idiografikus szerveződés kutatásának megkezdése.

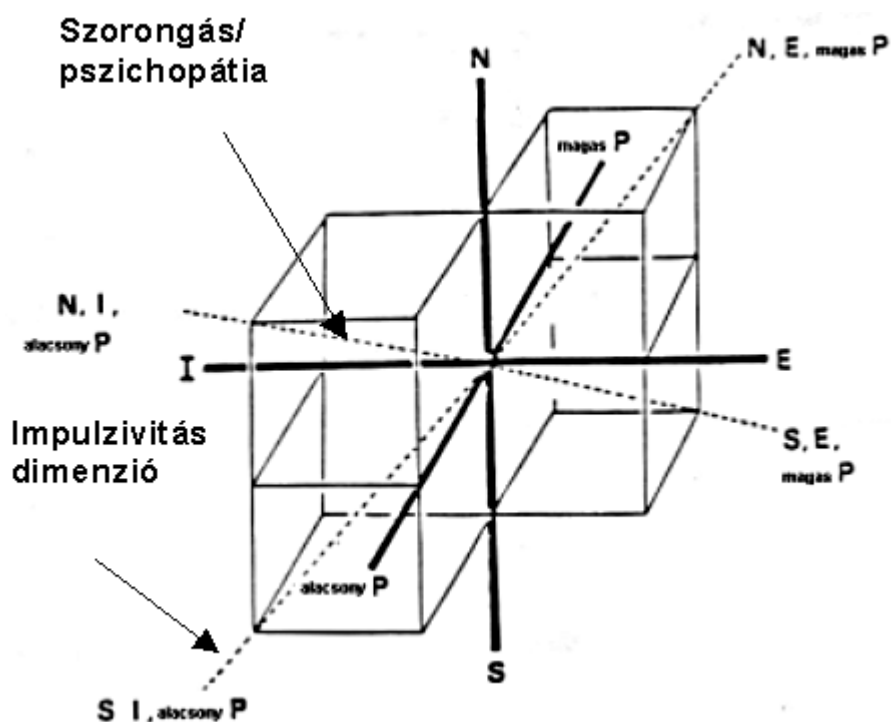
3.5. Jeffrey A. Gray biológiai elmélete

Jeffrey Gray klinikai pszichológus, a biológiai pszichológia jeles kutatója és nyelvész az oxfordi egyetemen szerzett BA fokozatot francia és spanyol nyelvből, majd egy másikat filozófiából és pszichológiából. Doktori disszertációját az állati viselkedés környezeti, genetikus és hormonális tényezőiről írta; egyik részében jeles orosz elméletalkotók (pl. Pavlov) munkáit mutatta be – az ő korában elsőként – az amerikai lélektani közösségnek. 1965-től az oxfordi egyetem tanára, itt végez oktató- és kutatómunkát 1983-ig, amikortól Eysenck helyét veszi át az angliai *Maudsley Institute of Psychiatry* élén, egészen 1999-ig. Élete végéig rendkívül produktív, számos könyvet ír, elméleti munkákat állít össze. A beszámolók párját ritkítóan energikus személyiségként jellemzik, aki számos nyelven kiválóan beszél, kulturális események aktív résztvevője, sportoló és négy gyermek édesapja.

Jeffrey Gray pszichofiziológiai kutatásaira épülő személyiségelméletét az 1970-es években dolgozta ki. Úgy vélte, az emberek közt jelentős egyéni különbségek vannak a külvilág ingereire adott reakciókban, melyek nagymértékben biológiai eredetűek. Egyesek energikusan, lelkesedéssel, vidáman és magabiztosan közelednek a szociális és tárgyi környezethez, mások viszont érzelmi terheltséggel, gátlásokkal. A pozitív és negatív érzelmekre való fogékonyság egymástól független személyiségvonás (mint ezt más kutatók, pl. Tellegen, 1985 is feltételezik), és kapcsolatba hozható a Buss és Plomin (1984) által leírt temperamentum dimenziókkal. A szerző modellje korábbi kutatásokból építkezve hozza kapcsolatba az öröklött temperamentum jellemzőket, a viselkedési jegyeket és az érzelmeket.

Gray (1987, ismerteti Zuckerman, 1991, valamint Matthews és Gilliland, 1999) háromfaktoros biológiai modelljében részletesen elemzi az emberi viselkedést meghatározó fő jegyeket; megállapítja, hogy a célra irányuló viselkedés során a közelítő és az elkerülő viselkedés dinamikája határozza meg a motivációs tartalmak eredőjét és a cselekvés irányát. A modell az állati viselkedés megfigyelése és állatkísérletek tanulságai nyomán keletkezett, minek következtében nem interpretálja a kulturális közösségben élő ember motivációjának meghatározó tényezőit; ad azonban egy konzisztens, összefüggő értelmezést az általa használt alapfogalmak és -folyamatok működéséről, továbbá egy kiváló pszichiátriai–személyiség-lélektani gondolkodási keretet is.

Gray módosítja Eysenck elméletét, melyből két új személyiségdimenziót alkot meg, vezet le: a **szorongást** és az **impulzivitást**; ezeket két új tengelyként illeszti be az Eysenck-féle dimenziók közé. A szorongással előbb a neurotikus introverziót, a későbbiekben pedig a szorongás vs. pszichopátia végpontokat társította, az impulzivitással a neurotikus extravertiót hozta összefüggésbe (ezt az alábbi ábra is szemlélteti). Eredeti javaslata szerint e két vonás Eysenck modelljéhez képest 45 fokos szöveget zár be, de a későbbiekben megfelelőbbnek vélte a 30 fokos megoldást (ennek indoklását l. a későbbiekben, keretes részben). Legújabb modellje szerint a szorongással az emocionális labilitást és az introverziót, míg az impulzivitással az emocionális labilitást és az extravertiót társította.

A Gray-féle dimenziók sémája

Elméletének biológiai hátterét ismertetve, Gray három alapvető rendszert különített el. Nézete szerint ezek mindegyike speciális érzelmi és viselkedéses megerősítésekre reagál, valamint specifikus agyi struktúraegyüttesekhez kapcsolódik. E három agyi rendszert nevezte **viselkedéses megközelítő rendszernek (BAS)**, **viselkedéses gátló rendszernek (BIS)**, valamint **harcolj/menekülj (fight/flight) rendszernek**.

A viselkedéses gátló rendszer szabályozza a félelem, az **állapot- és vonásszorongás**, a frusztráció és a bánat működését. Három fő funkciója: 1. a teljes viselkedési repertoár gátlása új, büntető vagy nem megerősítő ingerek esetén (elkerülő tanulás, averzív kondicionálás), 2. a szimpatikus rendszer arousal-fokozása, 3. a figyelemnek a lényeges ingerekre való ráirányítása. Annál, aki krónikusan szorongó, nagy valószínűséggel e rendszer valamelyik pontja túlérzékeny. Az ilyen személy erősen reagál az averzív kondicionálásra és a frusztráló hatásokra (büntetés, jutalom elmaradása).

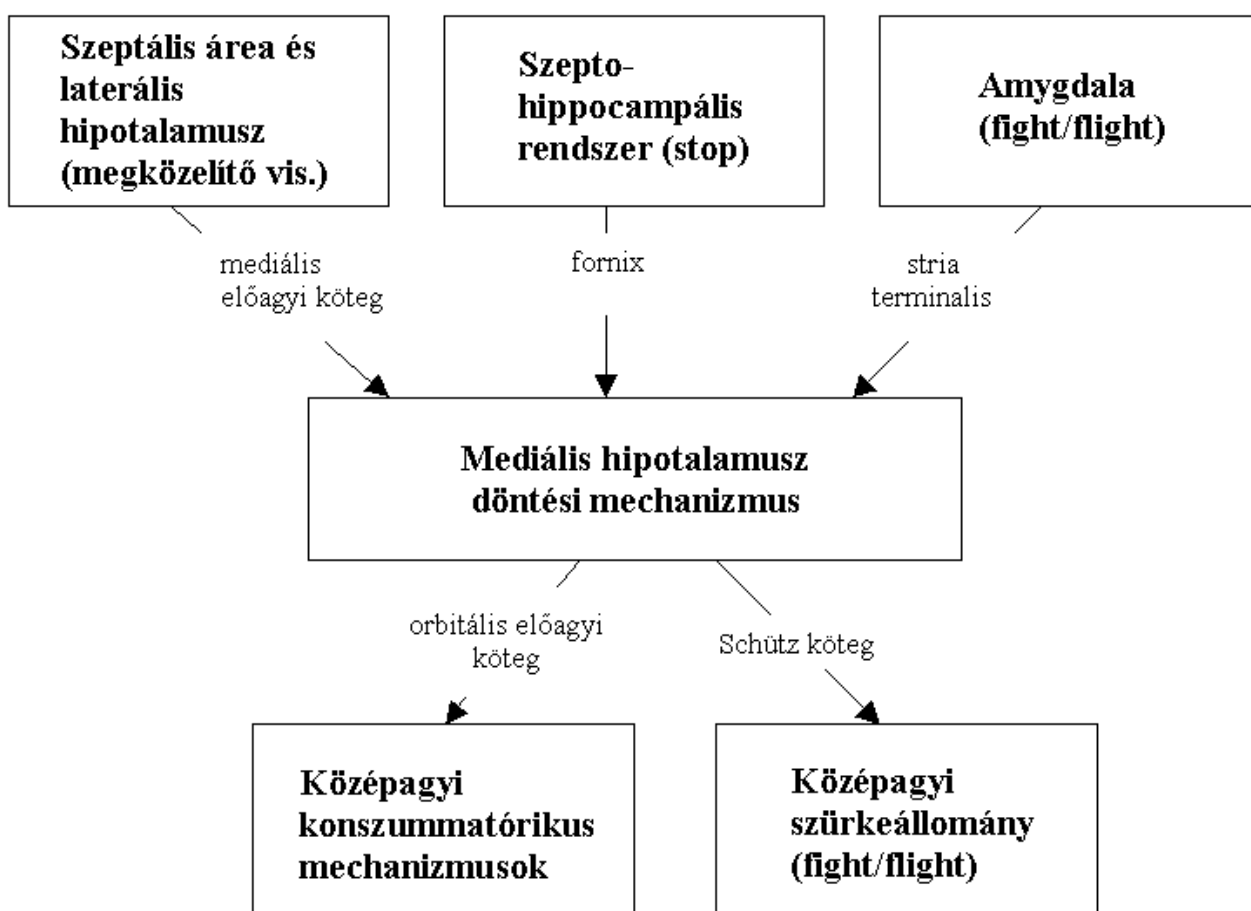
A BIS fő komponense a szepto-hippocampális összehasonlító egység (**komparátor**), amelynek funkciója, hogy összevesse az elvárt ingert a ténylegesen bekövetkezettel. Ha a kettő közt eltérés mutatkozik, gátlódik az aktuális viselkedés, növekszik az arousal-szint, és fokozódik a figyelem. A komparátor szorosan együttműködik más agyi struktúrákkal, főként a prefrontális kéreggel és az orbitofrontális kéreggel, illetve az azzal kapcsolatban levő alacsonyabb szintű agyi központokkal, például a nucleus caudatussal – ez is megerősíti, hogy az embernél a szorongás optimális esetben kognitív kontroll alatt áll. Idetartoznak a felszálló noradrenerg és szerotonerg pályarendszerek is. Fontos viszont hangsúlyozni, hogy a rendszer működési állapota magas arousal-szintekhez kötött.

A **viselkedéses megközelítő rendszer (BAS)** aktivációjára vezethető vissza az öröm, a lelkesedés, a remény, a boldogság átélése, és ez a rendszer jeleníti meg a személyiségvonások szintjén az **impulzivitást**, a viselkedés szintjén pedig a **megközelítést**, reagálva a kondicionált pozitív ingerekre és a büntetés elmaradására. Az erős BAS aktivitású személy elsősorban az örömmel kapcsolatban mutat érzékenységet, viselkedését a jutalom késleltetés nélküli megszerzése motiválja; kevésbé

befolyásolják a potenciális veszélyforrások. A BAS rendszerhez egy, Gray szerint kiemelt fontosságú jelenség is kapcsolódik: a gátlásoldás (disinhibition). Ez egy olyan alapvető emberi jellemző, amely képessé tesz bennünket a viselkedéses válaszok feletti mentális kontroll visszafogására. A dezinhibíció következtében csökken az elkerülő viselkedés valószínűsége, valamint növekvő arányban fordulnak elő mérlegelés nélküli, gyors válaszok.

A viselkedéses aktiváló rendszert felfelé futó dopaminerg, valamint kortiko-striato-pallido-talamikus pályarendszerek alkotják. Ide tartozik még a mediális előagyi köteg és a laterális hipotalamusz is.

Összességében tehát az említett két alrendszer a pozitív és negatív érzelmeket szabályozza. Viszonyuk a szerző szerint neurofiziológiai és fejlődéstani értelemben is egymástól független, ortogonális, minek következtében egymástól függetlenül kerülhetnek aktivált állapotba; ezzel együtt számos esetben mindkét rendszerben egyaránt (egyszerre) magas aktiváltsági szint áll fenn.

Gray azonban a viselkedés magyarázatához kevésnek tartotta ezt a két szisztémát. Mivel elfogadta az eysencki pszichoticizmus gondolatát, törekedett feltérképezni a hozzá tartozó biológiai hátteret is. Az általa javasolt **harcolj-menekülj rendszer (FFS)** – véleménye szerint – akkor szervezi a viselkedést, ha valóban jelen van a büntetés, és nem csak elővételezésről van szó. Az agyi régiók szintjén ehhez a rendszerhez sorolható a stria terminalis, az amygdala, a mediális hipotalamusz és a középagyi szürkeállomány. Létezésének bizonyítékait Gray szerint macskákkal végzett kísérletek adják; az említett struktúrák ingerlésével a defenzív agresszió és menekülés mintáit lehet kiváltani.

A rendszer működését tekintve az orbitofrontális kéreg a mediális szeptális területől kap inputot (amely a szeptohippocampális gátló rendszer része), a hippocampális formációba viszont az entorhinális kéregből is halad bemenet. A szenzoros információ az entorhinális kérgen keresztül halad, amelybe az amygdalából, limbikus rendszerből és a neocortex valamennyi részéből egyaránt eljut az információ. Efferens pályák a subiculumon át is közlekednek, elérve a poszterior cinguláris kérget és a fornixot is.

A bal temporális lebeny működését ezen túlmenően feltehetően a nyelvfeldolgozásból származó inputok is befolyásolják (bár a Gray-modell ezt nem kezeli nyilvánvaló tényként). A szubikuláris terület **komparátorként** működik, összehasonlítja a jelenlegi információt a múltbeli tapasztalatokkal, és eközben az entorhinális régióból közvetlen inputot kap. A hippocampális formációnak ezáltal nagyon fontos szerepe van annak eldöntésében, hogy mely információk számítanak biológiailag jelentősnek (pl. elsődleges megerősítéshez kapcsolódó ingerek). Fő funkciója, hogy folyamatosan monitorozza a külvilág ingereit azzal kapcsolatban, hogy várható-e jutalom vagy büntetés. Részben a komparátor érzékenységétől függ tehát, hogy egyáltalán fog-e aktiválódni a BIS vagy a BAS rendszer. Ezen a ponton találkoznak az érzelmi, motivációs és kognitív funkciók, hiszen a hippocampus, amellet, hogy egyszerű kognitív feladatokat lát el (pl. munkamemória), részt vesz a limbikus rendszer működésében is. Ebben a formában *dönteni tud* arról, hogy mi váljék jelentős ingerré. A kép komplexitását növeli, hogy stressz esetén a hippocampális formációval találkozó monoaminerg (noradrenerg és szerotonerg) pályák is meghatározókká válnak, a figyelem az általuk közvetlenül fenyegetőnek megélt ingerekre irányul. A szorongó személyeknél ez a rendszer vélhetően gyakran áll *stressz üzemmódban*.

A három rendszer dinamikáját tekintve Gray azt a megállapítást teszi, hogy az extravertált és introvertált személy közti lényeges különbség (mint ahogy az emberi személyiség egyik legfontosabb sajátossága is) a büntetésre való érzékenység. **Minél inkább egy bizonyos optimális ingereltségi szint felett helyezkedik el az egyén állapota, annál inkább büntetésként él meg minden újabb ingert; és fordítva, minél inkább az optimum alatt lesz az általánosingerszintje, annál jutalomérzékenyebb.** A büntetésre való érzékenység elsősorban a befelé forduló tulajdonsága (bár extravertáltaknál, kisebb gyakorisággal, szintén előfordul). Minél introvertáltabb valaki, annál magasabb az általános, *megszokott* arousal-szintje, annál erősebb hajlama lesz büntetést átélni, és annál kisebb lesz az a stresszhatás, amelyet már nehezen tud tolerálni. Hasonlóképpen Eysencknek a „zsigeri agy” és az ARAS kapcsolatáról kialakított felfogásához, Gray is úgy véli, hogy a szeptohippocampális rendszer arousalje növeli a kortikális arousalt az ARAS-on keresztül. Elemzésében felvázolja, hogy azt a kortikális arousal funkciót, amelyet az ARAS közvetít, a viselkedéses megközelítő és viselkedéses gátló rendszer arousaljának az összegződése is alakíthatja. Az extravertáció-introvertáció személyiségjegyet ezáltal úgy határozza meg, mint az **ARAS, a viselkedéses megközelítő és a viselkedéses gátló rendszer általános üzemmódját.**

Gray megállapítása szerint az aktuális viselkedés a BIS és BAS rendszer közt egyensúlyozva szerveződik meg. Természetes módon vannak BIS és BAS túlsúlyú személyek, hangsúlyozni kell azonban, hogy a két rendszer extrém dominanciája már inadaptívnek számít a beilleszkedés szempontjából. Ha a BAS túlzottan aktív, a személy nehezen képes a célelérő viselkedés kontrolljára, és még akkor sem tudja leállítani, ha büntető ingerek vagy akadályok jelentkeznek. Ha a BIS túl alacsony szinten működik, problémát jelenthet az averzív ingerek megtanulása is. Fordított esetben, ha a BIS a túl aktív, az elkerülő viselkedés túl intenzív, olyan helyzetekre is kiterjed, ahol inkább negatív hatása lesz. Alacsony szintű BAS aktivitás esetén ugyanakkor a személy nehezen tud váltani céljainak elérése felé, és nehezen érzékel potenciális jutalmakat.

Az Eysenck-féle és Gray-féle modell viszonyával kapcsolatban Pickering, Corr és Gray (1999) megállapításait idézzük:

„Az RST-nek (Gray elméletének rövidítése, reinforcement sensitivity theory – megjegyzés M. Zs.) két változata vált ismertté, melyeket egészen a legkorábbi előzményekig vezethetünk vissza. Ezek eltérnek az Eysenck-moddellel való kapcsolódásuk szempontjából.

Az egyszerűsített kéttényezős modellt általában szemléltetésre használják, és azt sugallja, hogy a két modell 45° -os szöget zár be. Ennek alapján az extravertió olyan származtatott dimenzióknak tűnik, amely egyfajta egyensúlyi állapotot mutat a viselkedéses megközelítő és viselkedéses gátló rendszer között; és hasonlóképpen, a neuroticizmus is a két rendszer reaktivitásának szummációja lehet.

Ezt egy egyszerű algebrai képlettel is szemléltethetjük, melyben az α az arányosságot jelöli.

$E\alpha$ (BAS-BIS) $N\alpha$ (BAS+BIS),
ahol a BIS és BAS az adott rendszer aktuális működési állapotának értékeit jelölik.

E kifejezésekből a következőt vezethetjük le:

$BAS\alpha$ (E+N), $BIS\alpha$ (N-E)

Gray módosított kétfaktoros modellje elismeri, hogy a szorongás közelebbi kapcsolatban áll a neuroticizmussal, mint az extravertió dimenzióval. Elsősorban kérdőív és faktoranalitikus adatokra támaszkodva, Gray (1970) felvetette, hogy a két modell egymással inkább 30° -os szöget zár be. A két modellben szereplő tengelyek merőlegességét megőrizve, ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szorongás-neuroticizmus viszony és az impulzivitás-extravertió kapcsolat egyaránt szorosabb a korábban gondoltnál. A korábbi algebrai képlet így változik:

$BAS\alpha$ (E+N), $BIS\alpha$ (k N-E)

A képlet alapján az Eysenck-modellhez tartozó mérőeszközök felhasználásával, például regressziós számításokkal, elég jól bejósolhatjuk a BIS és BAS értékeket.”

Magyar szerzők (Kopp, Prékopa és Skrabski, 1978) az előzőkből kiindulva felvázolják a Gray-modell játékelméleti megközelítését. Feltételezik, hogy az extravertált és introvertált (továbbá a büntetésre és a jutalomra érzékeny) személy **eltérő környezetben mutat fel optimális teljesítményt, főleg akkor, ha a feladat koncentrációt, összeszedettséget és teljesítőképességet igényel**. A helyzetben kívánatos ingergazdagság az extravertáltaknál magasabb, az introvertáltaknál pedig alacsonyabb, a büntetésre érzékenyeknél fő tényező a *problémamentesség*, a jutalomra érzékenyeknél pedig a *megerősítés*. Természetesen a szituációkat nincs mindig lehetőség egyénre szabni, és az alkalmazkodásnak akkor lesz igazán jó esélye, ha a személy **1.** szabályozni tudja a teljesítményhez szükséges ingerkörnyezetet, **2.** szabályozni tudja saját állapotát belső kontroll útján, **3.** képes az önjutalmazásra, és **4.** adott esetben csökkenteni tudja saját frusztrációs szintjét, azaz jól kezeli a stresszt. Ennek megfelelően tehát, bármilyen temperamentumról is van szó, a jó önismeret és a fejlett kontrollfunkciók segítik a boldogulást.

A szerzőhármas jól követhető mátrixot állított fel az extravertió-introvertáció stratégia hatékonysága szerint, ötvözve az Eysenck- és Gray-modellt. Felvetik azt is, hogy bár a jutalmakra vagy a büntetésre való érzékenységnek, valamint az extravertió-introvertáció dimenzióknak feltehetően erős biológiai alapja van, az első életévekben (sőt felvethető, hogy akár méhen belül) megszokott ingerlési

szint, valamint a szülők korai jutalmazó vagy büntető viszonyulása is meghatározó. A Gray-modell nem fordít figyelmet a kompetenciaalapú elkerülő válaszokra sem, hiszen sok esetben nemcsak az határozza meg a helyzetekből való kilépést, hogy szorongunk, hanem az is, hogy megtanultuk a nehézségek aktív elkerülését, és ennek sikerként, *ügyességként* való megélését (Rózsa és mtsai, 2005).

	Introvertált személy • magas aktivációs szint • lassú habituáció • ingerkerülés	Átmeneti stratégia	Extravertált személy • alacsony aktivációs szint • gyors habituáció • ingerkeresés
Az ARAS és a központi gátlórendszer jellemzői és állapota			
Ingerszegény környezet	optimálisan működik	optimális szint alatt működik	lényegesen alulműködik (hisztéria, antiszociális magatartás veszélye)
Közepesen ingergazdag környezet	optimális szint felett működik (dysthimia, pánikbetegség, kényszeresség veszélye)	optimálisan működik	optimális szint alatt működik
Igen ingergazdag környezet	lényegesen optimális szint felett működik (dysthimia, pánikbetegség, kényszeresség veszélye)	optimális szint felett működik (dysthimia, pánikbetegség, kényszeresség veszélye)	optimálisan működik

Gray modelljének egy részében a pszichopátia (Eysencknél: pszichotizmus) jelenségkörének magyarázatára is kísérletet tesz, és egyúttal érzékelteti a három agyi rendszer együttműködésének mikéntjét. Az ábrán is látható, hogy a jutalommal és büntetéssel kapcsolatos információk két külön útvonalon haladnak, és a két út struktúrái egymásra kölcsönösen gátló hatást fejtenek ki. Az input észlelése nyomán döntést hozunk, és ennek megfelelően irányítjuk a viselkedésünket. Egyúttal mindkét agyi rendszer ingerlése kapcsán fokozódik a nem általános, minőségsemleges arousal szintje is. Sine morbo személyeknél, amikor a viselkedéses gátlórendszer ingerületbe jön (pl. valaki büntetést tapasztal), az éppen folyamatban lévő viselkedés leáll. Mindez másként történik azoknál, akik antiszociális személyiségzavarban szenvednek, az ő viselkedésük nem gátlódik, a nem specifikus arousal fokozódása így **éppen hogy fokozni fogja ugyanazt a viselkedést, amely a sine morbo személyeknél megszűnik**. Ezt a jelenséget nevezzük **paradox facilitációnak**.

Az elméletet elsősorban állatkísérletekből származó bizonyítékok, valamint embereknél bekövetkezett léziókon végzett megfigyelések támasztják alá (pl. Corr, Pickering és Gray, 1997 kísérletei a procedurális tanulással kapcsolatban, teljesítményvizsgálatok, EEG mérések). Mivel röviddel keletkezése után a kísérleti pszichológia területén is ismertté vált, helytállóságát laboratóriumi kutatások is igazolták. Az egyikben a résztvevők különböző érzelmeket kiváltó filmeket néztek meg, eközben arcukon a modell szerint várható érzelmek jegyei mutatkoztak; egy másikban naplórás közben az elvártnak megfelelő érzelmi állapotokról számoltak be (Dillard és Peck, 2001). Kimutatták továbbá azt is, hogy a BIS rendszer túlsúlyával jellemezhető személyek a büntetéstől való félelmük miatt kísérleti helyzetekben is kerülnek a kockázatot, viszont ha a BAS rendszer az erősebb, a bizonytalan jutalom reményében több energiát fektetnek be (Carver és White, 1994).

Amellett, hogy Eysenck és Gray biológiai modellje eltér a felvázolt személyiség-konstrukumok szerint, jellemző különbségeket figyelhetünk meg a háttérben feltételezett agyi struktúrák szempont-

jából. Eysenck tágan értelmezi a retikulo-kortikális és a limbikus rendszert, és úgy véli, a felszálló retikuláris aktivációs rendszer (ARAS) működése számos elem együttes konstellációjából adódik. Gray viszont az általa fontosnak vélt három rendszertől függetlenül határozza meg az arousalt, és ezt a fogalmat Eysenckhez viszonyítva sokkal szűkebb jelenségkörre érti – arra a dorzális noradrenerg idegkötegre, amely a locus coeruleustól az előagy felé haladtában sokféle struktúrát idegez be, és elsődlegesen a szelektív figyelem fenntartását végzi (nem tartoznak bele a motoros válaszok, a kéreg kolinerg afferenseihez tartozó funkciók). Ezáltal leírása specifikusabb, mint Eysencké, akinél az arousal központi magyarázó fogalom, sok, minőségben eltérő mutató közös értelmezési alapja.

A két modell közti különbségeket a táblázat is érzékelteti.

	Eysenck modellje	Gray modellje
Legfontosabb vonások	Extraverzió, neuroticizmus, pszichoticizmus	Szorongás és impulzivitás
A szorongás és az impulzivitás felfogása	Eysenck első modelljében (1957) a szorongást és az impulzivitást az extraverzió aldimenziójaként fogta fel (gátlásmélet), a későbbiekben viszont utóbbi fogalmat már nem használta (1967, arousal elmélet).	Alapdimenziók
Az elmélet megalkotásához használt módszerek	Faktoranalízis, humán populációk tesztelése.	Állatkísérletek (főként patkányokkal)
Eltérés egymáshoz képest	Az impulzivitás dimenzió kiiktatása, elhagyása.	Az Eysenck-féle dimenziók rotációja (30/45 fokkal való elforgatása)
Gyengeségek	Problémákat vet fel a kondicionálás magyarázata, nem tudja kezelni a hisztéria, disztímia és pszichopátia jelenségeit. A gyermekkori élmények szerepéről szóló elmélet rész is vitatott.	A gyermekkori élmények és a szocializációs folyamatok figyelmen kívül hagyása.

A mai kutatói igen sokat merítettek Gray munkásságából a személyiség, az érzelmek és a pszichopatológia kutatásában. Több olyan szerző is volt, aki a modell mentén közelítette meg a felnőttkori (Tellegen, 1985) és gyermekkori (Rothbart, Derryberry és Posner, 1994) személyiséget. A Gray-labor munkatársai (Pickering és mtsai, 1997) nemrég a *megerősítésre való érzékenység* (Reinforcement Sensitivity Theory, RST) elmélet megnevezést alakították ki, jelezve, hogy az emberi személyiség ezen oldalát tudja egyedien megmutatni. További fontos kutatási területek célja az egyes pszichopatológiai kórképek, pl. a kényszerbetegség és a fóbiák (Gray, 1987), a pánikbetegség (Gray és McNaughton, 1996, idézi Barlow, 2003), a pszichopátia (Newman, 1987), a szkizofrénia (Gray és mtsai, 1991) jobb megértése. Elméleti tanulmányában Depue és Iacono (1989) a bipoláris zavarnál figyelte meg a BIS rendszer dominanciát, Fowles és mtsai (1993) pedig a szorongásos kórképek és a BIS túlműködése közt találtak kapcsolódási pontokat. Gyermekklinikai vizsgálatokról is vannak adatok, pl. Quay (1993) a viselkedéses megközelítő rendszer túlműködését a gyermekkori viselkedészavarral, a gyengén működő viselkedéses gátlórendszert pedig a hiperaktivitás jegyeivel hozta kapcsolatba.

Bár a Gray-modell napjainkban is rendkívül gondolatébresztő és inspiráló, számos olyan pontja van, amelynél a szakemberek közt vita bontakozott ki. Az alábbiakban ezek közül említünk néhányat.

- Torrubia és mtsai (2001) kiemelik, hogy a két fő dimenzió „címkéjének” nem szabadna nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mint azoknak a viselkedési módoknak, melyek hozzájuk kapcsolódnak. A *szorongás* pl. általában találó jellemző a BIS viselkedésekre, de nem minden szorongásos megnyilvánulás kötődik a BIS-hez. Ez a probléma még inkább kidomborodik a BAS-nál, Gray és munkatársai ugyanis úgy vélik, négy impulzivitásforma közül csak egyetlen kapcsolódik ide.
- Már a kidolgozó szerzőnél is dilemmaként merült fel az Eysenck-modellhez való viszony, illetve egy lehetséges *rotáció* szögének meghatározása a statisztikai mutatók alapján. Gray maga a 30–45 fokos szög mellett köteleződött el, Eysenck szerint találóbba volna 10–15 fokos szöveget feltételezni. Általában kívánalomnak számít, hogy a Gray-modellben a szorongás mérésének pozitív irányú kapcsolatban kell állnia a neuroticizmus mutatókkal, negatív irányú kapcsolatban pedig az extraverzióval. Az impulzivitás mutatóknak viszont pozitív kapcsolatban kell állniuk az extraverzióval, és negatívban a neuroticizmussal.
- A BIS-BAS rendszer egymáshoz való viszonyával kapcsolatban maga Gray is két következtetést fogalmaz meg: felveti az egymástól való **függetlenségük** gondolatát, ugyanakkor azt is, hogy egymásra gyakorolt hatásuk **kölcsönösen gátló**. A szerző pontosan leírja a két rendszer kapcsolatát biztosító agyi mechanizmusokat is, feltételezi, hogy elsősorban a megközelítés–elkerülés konfliktusnál és a diszkriminációs tanuláskor jöhet létre köztük interakció. A két rendszer közt *versengés*, *vetélkedés* állhat fenn, főleg azt tekintve, hogy a való életben a legtöbb szituációban mind jutalmak, mind pedig büntetési momentumok adódnak.
- További kutatási kérdések forrása lehet, hogy a BIS és a BAS **eltérően aktiválódhat** a tanulás során, illetve a tanulást követő időszakban. Sőt, a tanulási folyamaton belül is többféle aktivációs mintát lehet megfigyelni. Pl. az aktív elkerülés kezdetben egy BIS mintát hív elő, a helyzet ugyanis averzív; majd utána belép a BAS aktiváció a cselekvés során. A kioltásnál fordítva történik, előbb a jutalom elvárása BAS mintával jár, de végül a BIS jut főszerephez. A dinamikai szempontok, amellet, hogy gondolatébresztők, arra intik a kutatókat, hogy lehetőség szerint próbáljanak meg *tiszta* BIS és BAS tételek szerint mérni. Pl. a GWPQ-ban, Gray tesztjében szereplő *Rendszeresen jár-e orvosához egészségi állapotának ellenőrzése érdekében?* tétel Torrubia és mtsai kritikája szerint ebben az értelemben nem megfelelő, mivel a helyzet egyszerre averzív és egyszerre mozgósít egy aktív cselekvéses mintát. Kétfajta szenzitivitásról van tehát szó: a jutalom és büntetés érzékelésére való érzékenységről, illetve ezen ingerek jelenlétében való válaszkészségről.

A Gray-modell másik fontos erénye a biológiai háttér és a pszichés működés együttes magyarázata, valamint a korábbi kutatásokhoz, így a szakmában elismertnek számító Eysenck-modellhez való illeszkedés, a nyilvánvaló különbségek ellenére.

A Gray-modellhez tartozó fontosabb mérőeszközökkel külön részben foglalkozunk.

3.6. Robert C. Cloninger temperamentum- és karakterelmélete

Robert C. Cloninger pszichiáter professzor, az amerikai Washington University (St Louis) tanára a nyolcvanas években jelentette meg először a jelenben már széles körben elismertté vált pszichobiológiai személyiségelméletét, melyhez egészen napjainkig kiterjedt kutatások és fejlesztések kapcsolódnak. Cloninger sokoldalúan képzett kutató: pszichológiai, filozófiai és antropológiai tanulmányokat folytatott a Texas Egyetemen (Austin). Munkásságát rövidebb ideig európai környezetben, Svédországban folytatta doktori tanulmányaihoz kapcsolódóan. Jelenleg a *Sansone Center for Well-Being*

vezetője a washingtoni egyetemen, valamint a *Center for Psychobiology of Personality* kutatóközpont irányítója. Az elmúlt két évtizedben számtalan közleménye látott napvilágot (számuk 2006 januárjában, a *PsychInfo* nyilvántartása szerint 175), elsősorban tudományos cikkek és könyvfejezetek. Nemrégien könyve jelent meg, melynek témája a jó közérzet pszichológiája.

Törekvése, hogy egységes **bioszociális** keretbe integrálja a sine morbo egyénekre jellemző átlagos, *normális* személyiségváltozókat, lehetséges neurobiológiai mechanizmusait és a kapcsolódó pszichiátriai magyarázati lehetőségeket. Modelljének kidolgozása során mind a biológiai pszichológiára, mind az orvostudományra, mind pedig a tanuláselmélet alaptételeire támaszkodott, egyúttal hangsúlyozta, hogy a személyiségvonások örökletessége 40 és 60 százalék közé tehető, így a genetikai és környezeti faktorok csaknem azonos mértékű szerepe mellett foglalt állást.

Cloninger a korábbi személyiségteóriákkal szemben általános kritikát fogalmaz meg: a személyiségjegyek és a személyiségzavarok kategóriarendszere nehezen kapcsolható össze, illetve a személyiségnek a viselkedésben tükröződő variációi nem egyeztethetők a lehetséges biológiai háttérrel alkotott modellekkel. Véleménye szerint egy átfogó személyiségelméletnek összhangban kell állnia a biológiai pszichológia kurrens eredményeivel, és megfelelően kell kezelnie a személyiség-viselkedés problémát. Különösképpen bírálja a Big Five csoportot, mivel – szerinte – a *Nagy Ötös* klinikailag heterogén, a diagnosztikában gyakorlatilag haszontalan.

A személyiség pszichobiológiai modellje **négy temperamentum-dimenziót** (újdonságkeresés, ártalomkerülés, jutalomfüggőség és kitartás) és **három karakterjellemezőt** (önirányultság, együttműködés és transzcendenciaélmény) különböztet meg. Szerzője szerint a temperamentum az emocionális ingerekre adott automatikus válaszok összessége, öröklődő, korai gyermekkortól felismerhető. A karakter ezzel szemben azt mutatja meg, amit az egyén megvalósít önmagából; az önmagunkra, másokra és a világra vonatkozó fogalmaink összességét. A temperamentum befolyásolja az adott egyén alapvető emocionális mintázatát, szokásait és hangulatát, míg a karakter a szándékos viselkedést, az attitűdöket és a célokat foglalja magába (Cloninger, 1987; Cloninger és mtsai, 1993; Cloninger és Svračić, 1997).

A **temperamentum-dimenziók** bejósolható interakciós mintákat jelentenek a környezeti ingerek specifikus osztályaira adott adaptív válaszok tekintetében. Egymástól biológiai és genetikai szinten független, de interakcióban álló fiziológiai háttérmechanizmusokhoz kapcsolhatók. Értékeik Gauss-görbéhez hasonló eloszlást követnek, tehát leginkább az átlaghoz közelítenek. Az egyének közti temperamentum-különbségek már korai gyermekkorban jelen vannak, és bizonyos mértékig bejósolják a későbbi, serdülőkori és felnőttkori viselkedést is. A temperamentumhoz tartoznak az információ befogadásának, tárolásának és feldolgozásának egyéni, automatikus, öröklött különbségei. Négy dimenziója megjeleníti a perceptuális ingerekre adott automatikus, fogalmi rendszer előtti (prekonceptuális) válaszokat, jelzi a perceptuális (nem tudatos) memóriarendszer információ-feldolgozásának öröklött mintáit, tükrözi az egyéni különbségeket az asszociatív tanulás területén az újdonságra, veszélyre, büntetésre és jutalomra adott reakcióknál. Cloninger személyiségelméletében és a hozzá tartozó mérőeszközében egyaránt meghatározta a temperamentum-faktorokhoz rendelhető fontosabb személyiségjegyeket, illetve próbálta megragadni alsókáláikat is.

Az **újdonságkeresés** a viselkedés aktivációjának, kezdeményezésének öröklött mintáját jelenti. Az újdonságkereső ember bármikor szívesen vállalkozik környezete felderítésére. Új ingerrel találkozáskor vagy a büntetéstől való megmenekülés esetén örömezés, derű jellemzi. Döntéseit ösztöneire, impulzusaira hagyatkozva, gyorsan hozza meg. Irtózik a monotonitástól, és kerüli a büntetést.

A táblázatban olvashatók az újdonságkeresés két végpontjára kerülő személyek jellemzői.

	Alacsony	Magas
Újdonságkeresés	A személy nem kedveli az új ingereket. Mindenben sokáig gondolkodik, apró részleteken rágódik. Merev személyiség, de rendezett, és többnyire kitartó.	Az egyén impulzív, erős explorációs hajlamú, ingerlékeny, ingatag és állhatatlan. Nyitott az újra, de a részleteket elnagyolja, és egy idő után minden új tevékenységbe beleun.

Biológiai háttérként Cloninger a **dopaminerg-rendszert** jelöli meg. A közepagi dopaminerg sejtek több forrásból kapnak inputot, majd nigrostriális, mezolimbikus és mezofrontális projekciók útján impulzusokat küldenek az előagyba. Ha a helyzet nemcsak új, de veszélyes is (pl. elkerülő válasszra van szükség), bevonódik az amygdala, együttműködésben az agykéreggel és a hipotalamuszal. A viselkedéses arousal a fiziológiai arousal-mintáival is összhangban alakul (pl. szaporábbá váló szívverés, csökkent érzékelőküszöb).

Állatkísérletekben bizonyították, hogy a dopaminstruktúrák öningerlése rendkívül jutalmazó lehet. A nucleus accumbens pedál segítségével való öningerlést a patkányok extrém mértékben tudták folytatni, az élvezet végett akár saját életüket is veszélybe sodorják; mesterségesen kitenyésztett, magas dopaminszintű patkányok pedig ingermegvonás esetén is úgy viselkednek, mintha érdekes dolgok vennék őket körül. Alacsony dopaminszintű állatoknál fordított hatást figyelünk meg: érdektelenek, motiválatlanok a környezetük dolgai iránt, ami dopamin hatására gyorsan rendeződik.

Az újdonságkeresés öröklődését Cloninger és mtsai (1993, idézi Rózsa és mtsai, 2005) a kutatások nyomán a DRD4 hosszú alléljének öröklődésével magyarázzák; s megjegyzik: bár nyilvánvalóan egyéb géneknek is van szerepük, az új helyzetekhez való viszony még a külön nevelt ikerpároknál is jelentősen hasonló lehet.

Az **ártalomkerülés** a viselkedés gátlásának, megszüntetésének öröklött mintáját jelenti, amely megnyilvánulhat a passzív elkerülő magatartásban, a bizonytalanságtól és az idegenektől való félelemben, vagy a gyors kifáradásban. Az ártalomkerülő személy averzív ingerekre meglehetősen intenzíven reagál; viselkedését gyakran gátolja annak érdekében, hogy megmeneküljön az általa képzelt vagy valójában fenyegető frusztrációtól; eközben pedig az új helyzetekből is sokszor *kimarad*.

	Alacsony	Magas
Ártalomkerülés	A személy ellazult, optimista, gondtalan, gátlásoktól mentes, magabiztos, társaságkedvelő és energikus.	Az egyén gátlásos, feszült, félnék, aggodalmaskodó, fáradékony.

Az ártalomkerülés szinte analóg a Gray-féle viselkedéses gátlórendszer funkcióival. A háttérben álló agyi rendszer fő elemei a **septum** és a **hippocampus**. A befutó pályák a raphe-magvakból, valamint a ventrális tegmentális területéről és a Meynert-magból érkeznek, és innen haladnak tovább a prefrontális kéreg felé a limbikus rendszer érintésével. A septohippocampális rendszer összehasonlítóként (komparátorként) funkcionál, tehát a bejósolt eseményt a bekövetkezethez viszonyítja, és nem várt körülmény esetén megszakítja a viselkedést. Az idegrendszerben mindez úgy valósul meg, hogy kondicionált elkerülő válasznál, valamint a büntetés és a jutalom elmaradása esetén a felszálló szerotonerg projekciók a dorsalis raphe magvakból a substantia nigrához érkeve gátolják a nigrostriális dopaminerg neuronokat. Az explorációs aktivitást frontostriális projekciók is csökkentik a nucleus caudatusban.

Az ártalomkerülési rendszer fő transzmittere Cloninger szerint a **szerootonin**, egy olyan agyingerület-átvivő anyag, mellyel kapcsolatban köztudott, hogy depresszió, szorongás és egyéb hangulat-

zavarok esetén alacsony vérszintet mutat. A depressziós és szorongásos megbetegedések esetében alkalmazott szerotoninpótlás is azon megfigyelés nyomán kezdődött, mely szerint a szerotonin befolyásolja a hangulati állapotot. A szerotonin-háztartás pontos mechanizmusait mindmáig nem ismerjük (ez az anyag az agyban változatos helyeken fejti ki hatását). Mind embereknél, mind pedig majmokban megfigyelték, hogy a depresszív, visszahúzó, szorongó (sőt, a kötekedő, ellenséges) viselkedés is sokszor társul alacsony szerotoninszinttel, ami nemcsak kémiai hatásra, de az élethelyzet változásával is rendeződhet (akár kémiai mechanizmusok tekintetében is). Feltehető, hogy a szerotoninszint alakulásában is szerepet játszhat az öröklődés, de mivel a hangulati zavarok előfordulása az átlagnépességben is igen nagy, szinte biztosan nem magyarázhatók genetikai hibával.

A **jutalomfüggés** a viselkedés fenntartásának, folytatásának öröklött mintáját jelenti, amely megnyilvánulhat az érzékenységben, a szociális kötődésben, a mások elismerésétől való függésben. A jutalomfüggő ember együttérző, nagyon érzékeny a szociális ingerekre, és ezzel együtt a dicséretre is. Még akkor is kitart a számára pozitív ingerekhez való ragaszkodása mellett, ha már hosszabb ideje nem volt bennük része (pl. nem ismerték el), ilyenkor a másodlagos szignálokból, jegyekből *merít erőt*. A jutalomfüggő ember különösen együttérző, nagyon érzékeny a szociális ingerekre és ezzel együtt a dicséretre is.

	Alacsony	Magas
Jutalomfüggés	A személy rideg, gyakorlatias, nem érzelmi alapon cselekszik. Ha nem kapja meg, amire vágyik, könnyen és érzelemmentesen megszabadul a számára nem kielégítő kapcsolattól.	Az egyén elismerést keres, a (nem feltétlenül fizikai) jutalomhoz akár a végletekig ragaszkodik, társas környezetére érzékeny, együttérző és empátikus.

A jutalomfüggés háttérében álló agyi rendszer befolyásolja a korábban már jutalmazott viselkedésmódnak a kioltással szembeni ellenállását. Legfontosabb folyamatai a **noradrenalin** transzmitter közvetítésével valósulnak meg. A pályarendszer a hídban, a **locus coeruleusban** kezdődik, és innen szerteágazik a **hipotalamuszba**, a **limbikus rendszerbe** és a híd további struktúráiba, majd a teljes **neocortexbe**. Haladása során érinti a septumot, az amigdalát, a hippocampust.

A negyedik temperamentum-faktor a **kitartás**. Cloninger kezdetben a jutalomfüggés részeként említette, de később már önálló faktorként kezelte. Ez a dimenzió a legkevésbé kidolgozott, s noha a szerző szerint vélhetően rendelkezik biológiai háttérrel, idegrendszeri vonatkozásai még nem tisztázottak.

Cloninger megállapításokat tesz az egyes temperamentum-faktorok fejlődési sorrendjéről és viszonyáról is. Úgy véli, az egyéni élet során először az ártalomkerülés, majd az újdonságkeresés, és végül a jutalomfüggés alakul ki. Az egyes temperamentum-faktorok egymástól **függetlenek**, ritka esetben azonban (pl. az újdonságkeresés és az ártalomkerülés mintázatainál) enyhe, de számottevő negatív korrelációról beszélhetünk – ennek feltehetően velejárója az a közismert tény, hogy a büntetés csökkenti az explorációs hajlandóságot. Az ártalomkerülés és a jutalomfüggés szintén enyhe negatív korrelációs viszonyban áll.

A következő táblázatban néhány fontosabb szempont szerint hasonlítjuk össze Cloninger temperamentum-faktorait.

Személyiség-dimenzió	Agyi rendszer	Kiváltó inger	Kiváltott válasz	Kapcsolódó transzmitter
Újdonságkeresés (Novelty seeking, NS)	Viselkedéses aktiváló rendszer (≈ Gray)	Új inger potenciális jutalom megszabadulás a büntetéstől vagy a monotóniától	Exploráció appetitív megközelítés aktív elkerülés, menekülés	dopamin
Ártalomkerülés (Harm avoidance, HA)	Viselkedéses gátló rendszer (≈ Gray)	Frusztráció hatására kialakuló kondicionált válaszok (pl. negatív vagy pozitív büntetésnél)	Passzív elkerülés, kioltás	szerotonin
Jutalomfüggés (Reward dependence, RD)	A viselkedést fenntartó agyi rendszer	Kondicionált jutalmak, illetve a büntetéstől való megszabadulás kondicionált jelzései	A válasz ellenállása a kioltásnak	noradrenalin

A temperamentum- és karakterfaktorok közt közepes erősségű összefüggés van. Ennek következtében minden lehetséges temperamentum-profil legalább két- vagy háromféle karakterprofittal együtt fordulhat elő. A karakterben foglalt tartalmakból deríthető fel, hogy mi az egyén életének célja, mely szerepek és értékek szerint él. Felnőttkorban, amikor már megszilárdult az énkép, és ezzel összhangba kerülnek az attitűdök, célok és elvárások, a karaktertartalmak többnyire tudatosan befolyásolhatók; az önfejlesztés pedig a belátásos tanuláson alapul. Természetesen a személyiségben ennek ellenére időről időre nemcsak kisebb változás, hanem teljes újraszerveződés is végbemehet – véli Cloninger.

Újabban felmerült, hogy nemcsak a temperamentum-, de a karakterdimenzióknál is genetikai hatásokkal kell számolnunk (Gillespie, Cloninger, Heath és Martin, 2003). Annak ellenére, hogy egyértelmű genetikai hatások a három karakter-dimenzióknak 10–37 százalékát érintik, többváltozós statisztikai eljárások (pl. faktoranalízis) segítségével latens genetikai hatások és episztatikus hatások sokaságát megragadva arra következtethetünk, hogy a karaktert közvetlenül és a temperamentum-dimenziókon keresztül, egyaránt befolyásolhatja az öröklődés.

Az énkép fejlődése Cloninger szerint **három lépcsőfokban** jön létre, amelyek illeszkednek az általa megjelölt három karakterfaktorhoz. Élete kezdetén a személy az **autonóm individuummá** válni törekszik, ehhez kapcsolható az **önirányítottság** kialakulása. A **második szint** lényege az **együtműködés**, amikor az egyén már társas környezete és az *emberi faj* integrált részévé válik. Végül, a **harmadik szinten** a személy megéli a világ valamennyi dolgával és az univerzummal való egységérzést: a **self-transzcendenciát**.

Az **önirányítottság** fogalom arra is utal, hogy adott szituációban a személy mennyire képes a kontrollra, a szabályok betartására és a viselkedés útján való alkalmazkodásra; valamint hogy ez a kontroll mennyire van összhangban az egyénileg választott célokkal és értékekkel. Megmutatja, hogy az egyén tud-e azonosulni egy elképzelt, számára ideális, integrált, céltudatos selffel, vagy el-

lenkezőleg, személyisége inkább reaktív impulzusok dezorganizált készletéből épül fel. Az erős önirányítottság a legtöbb esetben magas önértékelést is jelent, mely által a személy olyannak fogadja el magát, amilyen; életének jelentést, célt tulajdonít, céljai érdekében képes a kielégülés elhalasztására. Cloninger figyelemre méltó megállapítást tesz azzal kapcsolatban, hogy ha valaki hosszú időn keresztül világos célokat és értékeket követ, ezek ún. *második természetévé* válnak, és hiteles, spon-tán módon, szinte *önmaguktól* kezdenek tovább működni, annak ellenére is, hogy kezdetben a sze-mély nagy energiákkal irányította feléjük az életét.

Az **együttműködési készség** a más emberek elfogadása terén megmutatkozó egyéni különbségeket jelenti; szembeállítható az önközpontú agresszivitással és ellenségességgel. Az együttműködő sze-mélyek szociálisan toleránsak, empatikusak, segítőkészek; önmagukat egy támogató közösséghez tartozó-ként élik meg. A nem együttműködő személyek viszont szociálisan intoleránsak, nem érdeklődnek má-sok iránt, nem segítőkészek, és esetenként meglehetősen bosszúállóak – mindez egyszerűen abból ered, hogy a társas világot hajlamosak ellenségesként felfogni. Az erős együttműködési készség jobbára ma-gas önértékeléssel jár, míg a nem együttműködőknél fennáll az önértékelési zavarok veszélye.

A **self-transzcendencia** általános azonosulást jelent mindennel, amit az ember nélkülözhetetlen-nek, lényeginek él meg, ami által érezheti: egy felsőbbrendű *Egész* részeként él. Cloninger szerint mindnyájunkat bizonyos belső vágyakozás hajt a természettel vagy annak forrásával való újraegye-sülésre. Boldogság számunkra átélni az *egyesült tudat* állapotát, amelyben én-határaink feloldódnak, és megtapasztalhatunk egy csodálatos intelligenciát, minden jelenség isteni forrását. Ez a transzper-szonális azonosulás egy adott, vagy akár egyszerre minden létező dolog felé is irányulhat.

Cloninger sajátos modelljéhez **fejlődésméletet** is hozzárendel; ez a korábbi lélektani fejlő-désmoделlekre épít (Freud, Piaget, Erikson), fő gondolata a temperamentum- és karakterjellemzők alakulásának nyomon követése az egészséges és patológiás személyiség életében. Érdekességként megemlíthetjük, hogy a személyiség a lehetséges hét szintből a negyedikre eljutva már érettnak, *egészségesnek* számít – de még folytathatja útját. A hét fejlődési szakaszhoz **hét krízis**, illetve szá-mos *megszerzendő* karakterjellemző (erény) tartozik. Az alacsonyabb fejlődési szintek mind onto-genetikusan, mind filogenetikus értelemben megelőzik a magasabbakat. A magasabb (karakterfejlő-dési) szintek embernél a felnőttkorra, a **törzsfjlődésben** pedig az **emlősök** csoportjában fejlődtek ki. A fejlődés egyik alapjellemezője az érzelmi automatizmusoknak és készségeknek a fogalmi alapú célokkal és készségekkel való folyamatos integrálódása. Folyamata olyan hierarchiaszintek szerint halad, amelyek a magasabb fejlődési lépcső elérése után is interakcióban maradnak egymással.

Az első három szinten a temperamentumjegyeknek nagyobb szerepük van, mint a karak-ternek; mi több, a fejlődés folyamata a biológiai szinten szorosan determinált érzékeléstől indul. A negyedik szintre jellemző leleményesség megszerzése után a személyiség már érettnak mondható, ekkortól már a karakterjegyek folyamatos gyarapodásáról beszélhetünk, mégpedig kanonikus sor-rendben (önirányítottság, együttműködés, transzcendencia, majd megint önirányítottság, együttmü-ködés stb.). Minden lépésben egy-egy újabb készség bontakozik ki (idézünk néhányat: bőkezűség, spiritualitás, önellégadás, megbocsátás...).

A Cloninger-féle **első szint** fő erénye az **ősbizalom** (Erikson modelljéhez hasonlóan). Kialakulá-sának hiányában nárcisztikus patológiák, borderline személyiségzavar, pszichotikus állapotok lép-hetnek fel. A bizalom alappillére az anya-gyermek kapcsolat, amelynek zavartsága esetén a diádikus kapcsolatok problémáira lehet számítani, például a tárgykapcsolatok kialakulásának vagy a megsza-kadásának (leválás) zavaraira (Cloninger, 1997). Előnyösebb helyzetben vannak azok a gyermekek, akiknek **ártalomkerülése alacsony, jutalomfüggése pedig magas**, hiszen kiegyensúlyozottabb vi-selkedésrepertoárt vihetnek be az anya-gyermek kapcsolatba genetikai adottságaik okán.

A **második szinten** alakulhat ki erényként az **empátia**, a **céltudatosság**, az **engedelmesség**; ha ez hiányik, az egyént általában negativisztikus, elutasító viselkedés, céltalanság terheli, nehezen boldogul az impulzuskontroll terén, valamint a társas kapcsolatokban. Aszerint is van eltérés, hogy a jelzett erények, karakterjegyek melyikénél történt a megrekedés, fontos azonban, hogy valamennyi esetben az ödipális időszakhoz kapcsolódik, az anya-apa-gyermek triadikus kapcsolat sérülésével függ össze.

A **harmadik szinten** a **leleményesség**, a **lelkiismeretesség**, az **önbizalom** és a **nagylelkűség** számítanak kulcsfontosságú erényeknek. Ha ezek adóttak, a személyiség ego-ereje is számottevő; ha pedig zavart szenvednek, szorongás, alkoholizmus és más függőségek, valamint depresszió veszélyével kell számolni.

Mint már említettük, a **negyedik szintre** jutott személyiség már érettnek, egészségesnek számít; ekkortól a **kognitív és spirituális fejlődés** nyomvonalán haladhat tovább. Célja a boldogság és az egészség fenntartása, megőrzése lehet, ha mégis krízisbe kerül, ez inkább egzisztenciális jellegű.

Cloninger modelljének egyik legfontosabb újítása a korábbi elméletekhez képest az egyes vonások a személyiségzavarokkal való összefüggéseinek megadása. A szerző szerint minden személyiségzavar leírható egyes tulajdonságok szélsőséges értékeinek bizonyos kombinációjával, melyből kiindulva a későbbiekben célzott, egyénre szabott farmako-, viselkedés-, egzisztenciális, vagy egyéb terápia kezdeményezhető. Eredményei szerint a személyiségkép felállítása jó alap lehet a diagnosztikai és szűrési célok eléréséhez (Svrakic és mtsai, 1996, Bayon és mtsai, 1996). Azt sem szabad azonban szem elől téveszteni Cloninger szerint, hogy a viselkedés adaptív jellege a konkrét helyzetben dől el, ezért nem létezik kizárólagosan jó vagy rossz tulajdonságkombináció.

A személyiség mérésére Cloninger egyaránt saját tesztjét, a Temperamentum- és karakter-kérdőívet (*Temperament and Character Inventory*, TCI) javasolja, lévén, hogy nézete szerint olyan mutatók nyerhetők vele, amelyek megbízhatóan elkülönítik a személyiségzavarban szenvedőket a sine morbo egyénektől. A szerző kiterjedt munkát folytatott részben saját modelljének ellenőrzése, részben a TCI validálása céljából. Klinikai kutatások adatait összegezve a személyiségzavarra való hajlamot az **alacsony önirányítottság** és **alacsony együttműködés** együttes előfordulásával hozta összefüggésbe (Rózsa és mtsai, 2005). Előbbi tényező ugyanis az **én éretlenségét**, érzelmektől való sodorhatóságát mutatja meg; szélsőséges, mentális kontrolltól mentes gondolkodásra is utalhat. Az alacsony S értékű személy önállóan nem tud értékelni és átértékelni, és ezért nem hatékony a problémamegoldásban. Ehhez különböző téves értelmezések és következtetések is társulnak, melyek rontják a beilleszkedési esélyeit. Az önirányítottság magas szintje ugyanakkor alapfeltétele a másokkal való együttműködés megfelelő alakításának mint karakterdimenzióknak.

A különböző személyiségzavarokra jellemző tünetek és a TCI pontszámok korrelációja alapján ún. kockamodell készült (l. Rózsa és mtsai, 2005, valamint a jegyzethez kapcsolódó weboldalon). Az ábra azt mutatja, hogy a DSM által elkülönített személyiségzavar-kategóriák egyszerűen szétválaszthatók, és kontinuumba rendezhetők. Az újdonságkeresés például a hisztrionikus személyiségzavart jellemzi a legerősebben, és az elkerülő személyiségzavartól helyezkedik el a legnagyobb távolságra. Hasonlóan, az ártalomkerülés az elkerülő személyiségzavarnál extrém magas, az antiszociális személyiségzavarnál pedig nagyon alacsony. A jutalomfüggés szoros pozitív kapcsolatban áll a dependens, negatív kapcsolatban pedig a szkizoid személyiségzavarral.

A Cloninger-modell helytállóságát ugyanakkor számos más klinikai csoportnál is ellenőrizték. Ezen eredményekből idézünk a következőkben.

A ma uralkodó álláspont szerint a depressziósok elsősorban a magas ártalomkerülés-értékek által különíthetők el a többi klinikai csoporttól; ez érthető, hiszen depressziónál alacsony szerotoninértékek jelentkeznek. Mindez együtt járhat, de nem szükségszerűen társul alacsony önirányítottság és

együttműködés értékekkel, sőt akár magas transzcendencia-élmény értékekkel is (Hansenne és Ansseau, 1999). Több kutató is érdeklődést mutatott a személyiségdimenziók és az antidepresszáns kezelés speciális típusainak összefüggése iránt, de következetes eredményt nem tudtak felmutatni. Rózsa és mtsai (2005) ezzel együtt azt is megjegyzik, hogy az önirányítottság változatos értékei depressziónál nem magát a kórképet jellemzik, hanem útmutatást adhatnak azzal kapcsolatban, hogy a személy milyen fokban tudja mozgósítani öngyógyító tendenciáit, megküzdő és önrekonstruktív mechanizmusait.

Különös módon, a korszerű kutatások arra jutottak, hogy a **hangulati** és **szorongásos** zavarok jelentkezéséhez társuló TCI faktorok viszonylag nagy megfelelést mutatnak. Mindkét csoportnál következetesen előfordulhatnak **magas ártalomkerülés, alacsony önirányítottság és alacsony együttműködés** értékek. A különböző specifikus zavaroknál (pánikbetegség, szociális fóbia) további temperamentum- és karakterfaktorok árnyalhatják a személyiségképet. Rózsa és mtsai (2005) felvetik, hogy elektrofiziológiai vizsgálatokban az MMN (mismatch negativity) reakciókomponens eltérő lehet aszerint, hogy szorongásra hajlamos, vagy impulzív személynél lép-e fel, és ez a különbség nyilvánvalóan a pszichopatológiai állapotokban is megtalálható agyi háttérmechanizmusként.

Magyar és külföldi vizsgálatokban egyaránt bebizonyosodott, hogy a **magas újdonságkeresés** értékekkel többnyire **impulzív viselkedés** társult, és e dimenzió magas értékeket elérő személyek szívesen fogyasztottak különböző szereket: alkoholt, drogot, cigarettát (Staner és mtsai, 1997, Battaglia és mtsai, 1996, Rózsa és mtsai, 2005). Az alkoholizálók magatartásában ugyanakkor jelentős különbségek voltak aszerint, hogy mely további temperamentum- és karakterjegyek társultak magas újdonságkereséssel a részükről. Heath és mtsai (1994) egyúttal a három temperamentum-jellemző erős öröklődését figyelték meg (54–61%), ami magyarázatot adhat arra, hogy a drog- és alkoholdependencia genetikai rokonságban álló személyeknél fokozottan jelentkezik.

Születtek továbbá eredmények migrénes személyekkel kapcsolatban is, akik újdonságkereső, de a cloningeri rendszerben döntően személyiségzavar-kombinációt nem mutató csoportnak bizonyultak (Mylander és mtsai, 1996), evészavarban szenvedőknél viszont ki lehetett mutatni a személyiségzavarokra jellemző TCI kombinációt (Fassino és mtsai, 2002).

Egy gondolat erejéig említést érdemel az is, hogy az **érett, fejlett személyiség** miképpen jelenik meg a Cloninger-féle modellben. A szerző azt hangsúlyozza, hogy a kompetens helyzet- és konfliktusmegoldások által kialakított saját környezetünk **második természetünként** kezd működni, ezzel felülírjuk életünkben a szülői mintákat. **Magas önirányítottság** esetén viselkedésünk tudatos alakításáról beszélhetünk, az érett személyiséget emellett jellemzi még az **alacsony ártalomkerülés** is. A neurotikus személyiség mintája fordított: alacsony önirányítottság és magas ártalomkerülés. Reti és mtsai (2002) felvetik, hogy a szocializáció során a büntető, autonómiát korlátozó szülői magatartás vezethet a neurotikus személyiség geneziséhez.

A Cloninger-féle személyiségfaktorok ismerete támpontot adhat a terápia tervezéséhez is; e szempontból kulcsfontosságú a személyiség érettségének ismerete. Az éretlen személyiségeknél a három karakterdimenzió összesített értéke általában alacsony. A legsúlyosabb esetekben (1. szinten – ahol infantilis, robbanékony magatartás figyelhető meg – a támogató terápia és a farmakoterápia, a 2. szinten – ahol az impulzuskontroll a cél – a kognitív és viselkedésterápia, a 3. szinten – ahol többek közt a problémamegoldás fejlesztése a cél – a humanisztikus, dinamikus és interperszonális módszerek hatékonyak. Az érett személyiségeknél viszont egyre fontosabb szerepük van a spirituális módszereknek (transzcendenciaterápia), pl. a meditációs, egzisztenciális terápianak. Az érett személyiség a hosszú távú, egészséges életre rendezkedhet be, érzelmi feltöltődést igényelhet, fontos lehet számára életének a belső célokkal, értékekkel való összehangolása.

4. Szűk tartományú személyiségelméletek

A 60-as évektől napjainkig több olyan személyiségelmélet is napvilágot látott, amelyek a személyiségnek csak egy bizonyos részét, tartományát írják le, ennél többre nem is törekednek, viszont erről az egy dimenzióról számos empirikus vizsgálat nyomán a lehetőségekhez mérten teljes, átfogó képet kívánnak adni. Bár ezen elméletek a vonáselméletek közé való besorolása nem magától értetődő, mégis dimenzionális egyéni különbségeket ragadnak meg a személyiségen *belüli* jellemzőkről, és több esetben a biológiai háttérmechanizmusok feltárására is törekednek – ez indokolja megjelenésüket e könyvben. Négy személyiségjegy kutatási háttérét mutatjuk be röviden, melyekben közös, hogy ma is folynak kapcsolódó vizsgálatok, pszichometriai fejlesztések. E négy személyiségdimenzió: külső vs. belső kontroll, szenzoros élménykeresés, represszió és szenzitizáció, valamint mezőfüggés és mezőfüggetlenség (kognitív stílus).

A külső/belső kontroll – A kontrollhit (kontrollhely) elmélet a szociális tanuláselméletből (a behaviorizmus egyik ismert utódelméletéből) nőtt ki. A fogalom megalkotója, Julian Rotter, 1966-ban jelentette meg összefoglaló elméleti tanulmányát, amelyben a külső és belső kontroll fogalom lényegét a jutalmakhoz fűződő belső vélekedésekben látja. Feltételezte, hogy a tanulás során minden ember hiedelmeket alakít ki arról, hogy a világ egyes jelenségeit **saját viselkedésének következményeként, vagy akaratától, személyiségétől függetlennek látja**. Ebben az értelemben Rotter szerint belső kontrollonak tekinthető az a személy, aki bizonyos szituációkban, vagy a szituációk egy részében közvetlenül befolyásolja azt, ami a múltban játszódott le, vagy a jövőben várható. A külső kontroll viszont azt jelenti, hogy az éppen történő pozitív és negatív eseményeket úgy észleljük, mint a viselkedéses megnyilvánulásainktól független dolgokat.

Mint minden behaviorista keretben gondolkodó szakembernek, Rotternek is fontos célja volt a **viselkedés előrejelzése**, és e pontról indult el a külső-belső kontroll fogalma felé. Feltételezte, hogy a viselkedés bejósolásához több változót kell ismernünk: a viselkedéspotenciált, amely egy adott helyzetben egy adott viselkedés megjelenését valószínűsíti; az expektanciát, tehát az elvárást bizonyos viselkedés következménye iránt; a megerősítéseknek a célszemély számára megmutatkozó értékét; valamint a pszichológiai helyzet értelmezését és észlelését. (Ha pl. azt akarjuk bejósolni, hogy adott személy bizonytalan tudásanyaggal is elmegy-e vizsgát tenni, ehhez tudnunk kell, hogy ilyenkor általában mit és milyen valószínűséggel szokott tenni, továbbá, hogy ebben a helyzetben mire számít, mennyire fontos számára a tanár kedvező véleménye mint megerősítés, egyáltalán hogy viszonyul az egész pszichológiai kontextushoz.)

Az **expektancia** szerepe főleg az ügyességi helyzetekben mutatható ki. Abban is megnyilvánul, ahogyan a vizsgálati személyek elvárásokat fogalmaznak meg jövőendő teljesítményük felé, miközben egy-egy feladat során igényszintjük is változhat. Phares (1957) híres kutatásában kimutatta, hogy ügyességi (vagy annak megélt) feladatokban az igényszint egyértelműen növekszik vagy csökken. Véletlenül múló (vagy annak tulajdonított) teljesítménynél viszont az elért eredmény nincs hatással az igényszintre. Ez hasonló ahhoz, amikor egy averzív inger elkerülésénél sem mindegy, hogy saját erőfeszítés által, vagy anélkül háritjuk el. Phares azt is bebizonyította, hogy tanulási folyamat csak előbbi esetben jön létre.

Több igazoló vizsgálatban is egyértelművé vált, hogy pszichológikálisan normális egyének kontrollja magasabb értékeket ér el, mint a klinikai mintáké. Az egészséges személyek egy-egy helyzetben túlbecsülik a kontroll jelentőségét, sokkal optimistábbak a képességeikkel kapcsolatban, azt gondolják, hogy sokkal nagyobb a jártasságuk és a gyakorlatuk annál, mint amennyijük valójában van (Lewinsohn, Mischel, Chaplin, 1980, Seligman, 1991), túlbecsülik képességeik sérthetlenségét és alulbecsülik a rizikót (Weinstein, 1984, 1993). Értelmező attribúciókat tesznek, hogy alátámasszák kontrolljuk felfogását, és ha a viselkedéses kontroll-erőfeszítések nem sikeresek, átértelmezik a helyzeti faktorok következményét, a helyzetet, vagy akár életfelfogásukat (Peterson és Seligman, 1987; Seligman, 1991).

Phares számos olyan kutatást folytatott, amelyben személyiség- és egyéb jellemzők egész sorát kapcsolta össze a külső és belső kontrollal. Egyértelműen amellett kötelezte el magát, hogy az egyéni hatékonyság belső kontroll mellett fokozottabb, mert ez az attitűd **ambiciózusabb magatartással, erősebb teljesítménymotivációval és hosszabb távú célokkal** jár (Njus és Brockway, 1999). A belső kontrollal rendelkező embernek gazdagabb belső erőforráskészlete, és azt jobban is tudja használni. Hatékonyabb például **a jutalom önszabályozásában, az információszerzésben és -hasznosításban, jobban ismeri a saját testét, és fokozottabb a meggyőző ereje**. A felsoroltakon kívül többnyire magasabb **önértékelésű**, és szilárd értékek szerint él. A kontrollálható, tudatos életvitel, a saját célok felé való haladás elsősorban azok erénye, akik szerető, meleg-engedékeny családban nevelkednek (MacDonald, 1971). Rotter megerősíti a White-féle kompetencia- és effektancia-elkülönítést is, szerinte a hatékonyságérzés mindenfajta kompetencia működtetésének alapja, és az önmegvalósítás fontos feltétele.

Rotter analógiát fedez fel a külső kontroll és a **primitívebb társadalmak világfelfogása** közt. A szociológiából származik az a gondolat, hogy a babonáság, az élet felsőbb hatalmak általi irányítottságának, kiszámíthatatlan jellegének megélése a társadalmak alacsonyabb fejlettségi szintjeire volt jellemző (Oláh, 1982, Seeman és Lewis, 1995). Ezzel kissé összecsengő, rokon kutatási eredmény az is, hogy az elidegenedés és elidegenedettség kellemetlen, magányos, üres állapotától jóval inkább szenvednek azok, akik külső kontroll attitűddel tekintenek a jövőbe, és rájuk jellemzőbb a **komformista, opportunista magatartás** is. Egyértelműen kedvezőtlenebbnek ítéltető tehát az utóbbi világfelfogás, mint a belső kontroll: **passzivitással, bizonytalansággal, szorongással, dependenciával** járhat. A kontrollt a **szocializáció** és a **társadalmi helyzet** számos körülménye befolyásolja. A nők, az idősebbek, a kisebbségi csoporthoz tartozók közt erősebb a külső kontroll attitűd (Mirowsky és Ross, 1986). Phares (1976/1983) interpretációja szerint ez a hátrányos helyzetűek számára egyfajta mentés nyújthat, távol tarthatja tőlük a feszültségeket, könnyíthet a terhelő helyzetek elviselésén, főleg, ha az életkörülményeken objektív módon nehezen lehet változtatni. A külső kontrollal rendelkező személyekre egyébként általában is igaz, hogy nehezen változtatnak a nehézségeket okozó körülményeiken, többet és gyakrabban dohányoznak, és az életük feletti kontroll hiánya gyakrabban sodorja őket szenvedélybetegségekre és depresszióba. A kontrollérzés elváltozásait figyelték meg a pánikrohamoknál, a borderline személyiségzavarnál, a depresszióval és a generalizált szorongásnál egyaránt (Shapiro, 1994, Potkin, Jin, Brown és Carrean, 1993).

A belső kontrollal rendelkező emberek saját életükben szívesen vállalnak aktív szerepet, fokozott a mások iránti segítőkészségük. E csoportot kevésbé akadályozza az **igazságos világba vetett hit**, ők inkább felvállalják az aktív megküzdést, ritkán nyugszanak bele a változtathatatlanba. Hangsúlyozni kell azonban a szélsőséges belső kontrollal kapcsolatban is a lelki zavarok veszélyét. Rigiditással társulva, akár súlyos lelki problémák, **autizmus**, vagy **antiszociális magatartás** is felléphet (Oláh, 1982). Az erős személyes kontroll negatív oldala a materialista fogyasztói kultúrában a természetes források csökkenése, valamint az altruista viszonyulással ellentétes erős hatalomvágy és egocentrizmus lehet (Kaufer, 1979). Mindebből természetesen negatív nemzetközi következmények is származhatnak (Frank, 1987).

Növekvő egyetértés van a klinikusok és a kutatók között abban, hogy a kontroll az egyik legkritikusabb szempont a pszichés egészség vonatkozásában. A páciensek lelki folyamatait hosszabb **terápiákon át megfigyelve** kimutatták, hogy számos kifejezést tesznek a kontroll elvesztésére vagy megőrzésére vonatkozólag: *félek, hogy elveszítem az ellenőrzést; kontrollt gyakorolni; hinni benne, hogy szabályozni tudom az érzéseimet*. A pszichoterápiás iskolák elsődleges feladata, hogy segítsenek az egyénnek felismerni, milyen források segíthetik a boldog és sikeres élet kialakításában, esetlegesen a kontroll növelése útján (Bandura, 1982). Egy sikeres pszichoterápiás kezelés egyébként gyakran nem lineárisan függ össze a személyes kontroll növekedésével. Mégis, a sebezhetőség (gyengeség) és az érzés, hogy elvesztjük a kontrollt, kritikus lehet a mélyebb önkifejezést illetően, és megalapozhatja a későbbi önirányító változást, az erősebb önfogadást, vagy akár mindkettőt.

A kontroll pozitív pszichés következményei a **fizikai betegségek** esetében is kimutathatók. Azok, akik meg vannak győződve, hogy tudnak tenni valamit gyógyulásukért, vagy a stressz okozta betegség ellen, sokkal jobb pszichés alkalmazkodásúak, mint azok, akik nem hisznek benne. A súlyos rákos betegeknél a személyes kontroll pozitívan korrelál az életcélokkal, szándékokkal (Lewis, 1982), az élet minőségével és a pozitív hangulattal (Cunningham és Lockwood, 1990). A kontroll személyes érzése bizonyult a rákosok utókezelése utáni hat hónapban az egyetlen beilleszkedést bejósoló tényezőnek (Ell, Nishimoto, Morvay, Mantell & Hamowitch, 1989). A kontroll hiánya viszont összefüggésbe hozható a szorongással és depresszióval, ami sok rákos betegnél egyértelműen tapasztalható (Derogatis et al., 1983).

A külső és belső kontroll mérésére alkalmas mérőeszközök közül legrégebb óta Rotter skáláját használják (Rotter, 1966), ami az általános beállítódást méri. Az egészséggel kapcsolatos kontroll megragadására speciális változatát is kidolgozták (Health Locus of Control Scale).

Represszió, szenzitizáció és coping – Donn Byrne, a represszió-szenzitizáció személyiségvonást elkülönítő teoretikus a freudi hagyományból indult ki. Az elhárítások egyik csoportját szerinte a **tagadás** és az **elfojtás**, illetve az ezekkel rokon mechanizmusok képezik, míg másik csoportjukba a **szenzitizáció** tartozik, amelynek lényege, hogy a fenyegető hatás sokáig tudatközelben marad. Ez az eltérés erősen tükröződik egyes kísérleti szituációkban is, ahol a *fenyegető* szavakat egyes személyek igen könnyen felismerik, mások pedig az átlagosnál nehezebben. Bruner és Postman (idézi Byrne, 1983) változatos helyzeteket alakított ki, ahol az ingerfelismerést valamilyen körülmény (pl. zaj, rövid idejű felvillantás, homályosság) nehezítette, és következetesen megfigyelte az általa feltételezett egyéni különbségeket a válaszadási mintákban.

Byrne szerint az elfojtás mechanizmusát úgy ismerhetjük meg a legalaposabban, ha azokat a személyeket vizsgáljuk, akiknél ez személyiségvonásként van jelen. A represszorok (ellentétben a szenzitizátorokkal) távol tartják magukat a pszichésen fenyegető képzetektől, érzelmektől, emlékektől és tapasztalatoktól, ezáltal információfeldolgozásuk döntően elkerülő jellegű (Bonanno és Singer, 1993, idézi Mendolia, Moore és Tesser, 1996). Gyakran előfordul, hogy képtelenek emlékezni a fenyegető hatásokra, nem tudják felismerni a kellemetlen érzelmi válaszokat (Davis, 1987). (Álmaik ugyanakkor élénkebbek, mert több bennük a tudatos feldolgozásból kirekesztett tartalom.)

A stressz hatásainak megértésében központi szerepet játszik a megküzdés (coping) fogalma. A represszió-szenzitizáció (monitoring-blunting) fogalom szorosan összekapcsolódik a megküzdési stílusok a szakirodalmi forrásokban való megkülönböztetésével. A megküzdést definiálhatjuk úgy, mint bármely választ, amely egy stresszes helyzet hatásait megelőzni, csökkenteni, kedvező irányban befolyásolni igyekszik. Az inger, amely kiváltja ezt a választ, lehet maga a stresszes helyzet, vagy a személy viszonylag azonnali reakciója (fiziológiai vagy viselkedéses változás), illetve a kető kombinációja. A megküzdés-válasz lehet aktív, megváltoztatva a helyzet természetét, vagy csilla-

pító, megváltoztatva a személy helyzetmegítélését, anélkül, hogy a helyzetet ténylegesen befolyásolná (Lazarus, 1975). A represszió a fenyegetettség kezelési tendenciájára utal, különböző elkerülő stratégiák alkalmazása révén, mint az elfojtás, a tagadás és a racionalizáció. A szenzitizáció viszont a személy azon hajlamát jelzi, hogy különleges odafigyeléssel válaszoljon a stresszhelyzet aspektusaira, olyan mechanizmusokat használva, mint az intellektualizáció, a *rágódás* (*ruminatio*), vagy a megszállottság (Chabot, 1973). Nemcsak a represszió, de ellentéte, a szenzitizáció is többé-kevésbé **stabil** személyiségvonásnak tekinthető (Byrne, 1974). Mind gyermekeknél, mind felnőtteknél vizsgálatokat folytattak a két dimenzió viszonyáról, és megállapították, hogy e sajátosságok ortogonálisak, egymástól függetlenek (Miller, 1987, Kliever, 1991).

A két jellemző közül azonban **a repressziónak több előnye van**, mert a háritásra való hajlam többnyire jó alkalmazkodással, és csak enyhe szorongással társul. Miközben tehát a represszorok kerülnek a rossz dolgokat, felfedezik a mások *jobbik énjét*, több lehetőségük van **a szociális kapcsolatok fenntartására és megerősítésére**. Akár társas kapcsolatainkban, akár más téren tévednek, saját hibáikon nem szívesen rágódnak – így önbizalmuk is nagyobb. Ismételten bebizonyosodott, hogy a represszió mechanizmusával gyakran élők kevesebb egészségügyi problémáról számoltak be, mint a szenzitizátorok, ami részben háritásaik következménye is lehet, de elképzelhető, hogy ténylegesen egészségesebb, stresszmentesebb életet élnek.

A represszorok jóhiszeműségének azonban ára is van. Önismereti próbálkozásaiknál nehézséget jelent, ha múltjuk egy-egy részletét pontatlanul, vagy egyáltalán nem tudják felidézni, problémáikat elnyomják. Mivel kisebb a hajlamuk a stresszterhes tapasztalatok átélésére, rossz érzéseiket inkább **testi válaszokba fordítják**, kirekesztve őket a tudatos feldolgozásból (Asendorpf és Scherer, 1983). Sokszor látszólag semmi jelét nem adják annak, hogy lelki gondjuk lenne, mégis, testi reakcióikból világosan mérhető, hogy mikor éri őket stressz. A szenzitizátorokhoz képest **erősebb fiziológiai izgalom** akár egészségüket is károsíthatja, magas vérnyomásra és más pszichoszomatikus zavarokra hajlamosíthatja őket. Egy másik viselkedési negatívum, hogy esetenként olyan reakciókat hagyhatnak figyelmen kívül, amelyek ténylegesen agresszívok, támadóak: akár reális, komoly veszély fenyegetésével szemben is tehetetlenül, passzívan állhatnak. Harmadik probléma, hogy már olyankor vehetik észre az interperszonális kapcsolatok kedvezőtlen alakulását, amikor a konfliktus visszafordíthatatlan és kezelhetetlen – hiszen **az apróbb jelekre nem figyelnek**. Újabb kutatásokban Kliever (1991) megállapította, hogy a hiányos szociális kompetencia elkerülő akciókhoz, elkerülő kogníciókhoz és represszív beállítódáshoz kapcsolódott. A represszorok érzékenységének hiánya humortalansággal is együtt járhat (Byrne, 1974).

Természetes, hogy a szenzitizációnak is vannak előnyei. Egyfajta „őszinteséget” jelent – a szenzitizátorok kevésbé hazudnak maguknak, jobban átélik azt is, ami életükben kellemetlen vagy kínos. Indulataikat, érzéseiket kevésbé szorítják vissza, s így kisebb a valószínűsége annak, hogy ezek testi tünet formájában jutnak kifejezésre – a pszichoszomatikus betegségek kockázata alacsony. Emlékezetük igen pontos és részletes: fel tudják idézni mindazt, ami életükben megterhelte őket, amitől szenvedtek – **tapasztalataik leképeződése koherensebb, életútjuk átláthatóbb számukra**, belső tartalmaik pedig sokszor hozzáférhetőbbek. Érzelmileg jobban bekapcsolódnak minden helyzetbe – tekintet nélkül arra, hogy az pozitív vagy negatív. A problémákra való erős érzékenységük okán viszonylag erős hajlamuk alakul ki mind az agresszióra, mind a lehangoltságra, szorongásra, neurózisra, egész **világképük negatívabb**, mint a represszoroké. A rossz tapasztalatok ugyanakkor gondolkodásmódjukat árnyalják, sokrétűbbé teszik. A szenzitizátorok saját testük jelzéseit is hangsúlyosan élik át: talán éppen ezért fordulnak gyakrabban orvoshoz, mint a represszorok. Szélsőséges formájában ez a fajta viszonyulás is humortalansággal, sértődékenységgel társulhat.

Byrne egyértelműen úgy véli (főleg a betegségstatisztikák tanúsága nyomán), hogy a **szenzitizátorok** általában rosszabbul alkalmazkodnak, és **több lelki zavartól szenvednek**, mint a represszorok. Ennek megfelelően viszont – sarkított megközelítésben – az ideális az lenne, ha a gyermekek többsége inkább az elfojtást, mint a szenzitivizálást tanulná meg. A **meleg, szeretetteljes családi viszonyulásmód** a kutatások szerint valóban fokozza a represszorhajlamot, segít a hétköznapi élet gondjainak feledésében, s ettől jobb általános alkalmazkodásra van kilátás. Párkapcsolati kontextusban, amellet, hogy a represszív-megbocsátó hajlam fokozott elégedettséget alakíthat ki, tudattalanul kereshetjük azok társaságát, akik hozzánk hasonlóan gondolkodnak a stresszről (assortative mating), az ellentétes beállítódású egyéneket pedig nehezen fogadjuk el.

A represszió és szenzitivizáció jellemző első mérési módja Byrne skálája volt (Byrne, 1964), a későbbi szakirodalmi forrásokban is fellelhetők hasonló eszközök (pl. *Monitoring-Blunting Scale*). Mindezek azonban tudomásunk szerint egyetlen magyarországi kutatóműhelyben sem elérhetők. S mivel egyéb hasonló skálákkal kapcsolatos hazai információk sem állnak rendelkezésre, a kapcsolódó weboldalon egy mérőeszközt teljes terjedelmében, saját fordításban közlünk (MCS-skála).

Hangsúlyozni kell, hogy bár a represszió-szenzitivizáció konstruktum mérésére vonatkozó módszer Magyarországon nem ismeretes, néhány jó megküzdési teszt rokon területet mér. Legismertebb közülük az Oláh és munkatársai által folyamatosan fejlesztett, a kontrollérzést is mérő PIK (PISI, Oláh, 2005), valamint a Kopp Mária és munkatársai által adaptált Lazarus-skála.

Mezőfüggés és mezőfüggetlenség – Witkin szerint mezőfüggésnek nevezzük azt a személyiségdimenziót, amely az autonómiánk, önállóságunk a körülöttünk levő világ kezelésében „használatos” mértékét fejezi ki. Egyesek egy **belső referenciakeret** függvényében, aktívan dolgozzák fel a beérkező információkat, míg mások kevésbé aktívan, és referenciakeret tekintetében **külső megerősítésekre** szorúlnak. Előbbieket mezőfüggetlen, utóbbiakat pedig mezőfüggő személyeknek nevezzük. A mezőfüggés és mezőfüggetlenség **konzisztens**, stabil egyéni eltéréseket mutató személyiségjegyek, bár a róluk szóló elképzelés leginkább a Gestalthez és a kognitív pszichológiához áll közel. A múltban a szakirodalomban nagy vita folyt arról, hogy kognitív vagy viselkedési stílust ír-e le ez a fogalom (Zhang, 2004).

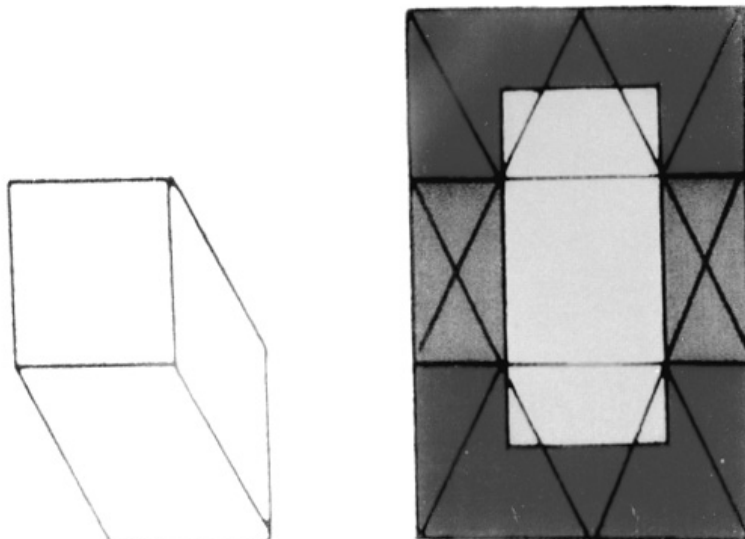
Witkin hangsúlyozza, hogy mind a mezőfüggésnek, mind pedig a mezőfüggetlenségnek adaptív értéke van, a **mezőfüggetlenség** azonban a két stílus közül **erősebben** szolgálhatja a hatékony beilleszkedést. Fejlődésünk folyamán is ebbe az irányba haladunk: a teljes mezőfüggésből kiindulva egyre inkább mezőfüggetlenné válunk. Az önállóság serkentése és bátorítása megeremtheti a későbbi mezőfüggetlenség alapját, a tekintélyelvű nevelés viszont inkább a mezőfüggést erősíti, konzerválja.

E személyiségjegyet első alkalommal olyan kísérletekben mutatták ki, amelyek útján a belső és külső vizuális jelzések relatív fontosságát vizsgálták. Sajátos helyzetet hoztak létre, amelyben a vizuális rendszerből érkező jelzések nem álltak teljes összhangban a vesztibuláris rendszerből érkező információkkal. Egy különleges szobát alkottak meg, amelyet teljes egészében meg lehetett dönteni, egy széket pedig a szobától függetlenül lehetett irányítani. A vizsgálati személynek – aki egy **dőlt szobában**, egy **dőlt székben** ült, és szervezetébe két eltérő input érkezett – függőlegesre kellett beállítania a széket, ily módon feloldva az észlelési konfliktust. Ebben az objektív tesztben a személyt akkor tekintjük mezőfüggőnek, ha inkább a vizuális jelzésekhez igazodik, s akkor számít mezőfüggetlenné, ha belső jelzéseire hallgat.

Egyszerűbb megoldás a mezőfüggés és mezőfüggetlenség mérésére a **rúd-keret-teszt**, amikor is a személy sötét szobában ül, benne pedig egyetlen világító keretet és rudat lát. A keretet a függőlegeshez képest valamilyen irányba döntik, és ezzel téves jelzésű vizuális mezőt hoznak létre a vízszintes és függőleges tengelyének elhelyezkedéséről. A vizsgálati személy feladata, hogy a rudat

függőleges irányba igazítsa; itt is meg lehet állapítani a külső és belső támpontok érvényre jutásának mértékét. Mint ez bebizonyosodott, a két említett teszten kívül a **rejtett figura tesztek** szintén megbízhatóan különítik el a mezőfüggők és a mezőfüggetlenek csoportját; az előbbiek sokkal gyengébben oldják meg őket.

Az ábrán példát láthatunk egy Witkin által is használt rejtett figura tesztre.

Az említett kísérleteket eredetileg az észlelés kutatására használták. Megállapították azonban, hogy stabil, állandó jegyet mérnek, amelynek következményei vannak a személyiség kiterjedt tartományára nézve. A mezőfüggés/mezőfüggetlenség konstruktum népszerűségét csak erősítette az objektív tesztek létezése, alkalmazhatósága.

A mezőfüggő és a mezőfüggetlen személyek kognitív és intellektuális készségeiről, valamint személyiségéről napjainkig sok eredmény vált ismertté. Fény derült rá, hogy a mezőfüggetlenek többnyire **pontosabban észlelik a tárgyak részleteit**, rugalmasan váltanak az egyik értelmezésről a másikra, kedvelik és sikeresen oldják meg a kreatív feladatokat, és vizualizálni is jobban tudnak. A mezőfüggetlenek **hipotézisekkel**, a mezőfüggők pedig inkább **intutívan dolgoznak**, minek eredményeként utóbbiak **kreatívabb**, a funkcionális rögzüléstől kevésbé szenvedő, de sikertelenebb problémamegoldók, és az intelligenciatesztekben is alulteljesíthetnek (Bigelow, 1971). A különbség részben azzal is összefügg, hogy minden intelligenciatesztben vannak a részleteknek a kontextustól való elválasztását igénylő feladatok, pl. a Wechsler-tesztben: a mozaikpróba, a szintézispróba, a képkiegészítés.

A személyiségdimenzióknak a kognitív stílussal való együttes előfordulása figyelemre méltó. A mezőfüggők általában **embertársaiktól segítséget várnak**, jobban figyelik mások arcát, a mezőfüggő gyerekek akár kétszer annyi alkalommal *kérnek* nonverbális megerősítést a felnőttektől, mint a mezőfüggetlenek (Konstadt és Forman, 1965). Az előzőkkel összhangban, a Sherif-féle autokinetikus effektus helyzetben **erősebb informatív konformitás** jellemző rájuk (Witkin és Goodenough, 1977, idézi Vermigli és Toni, 2004). Mivel saját testüket feltehetően a környezet részének élik meg, emberrajzuk többnyire differenciálatlanabb, részletekben kevésbé gazdag és kidolgozatlanabb lehet. Összességében mindez arra utal, hogy saját belső identitásérzésük törékenyebb, mint a mezőfüggetleneké.

A mezőfüggetlenség a mezőfüggéshez képest egyértelműen adaptívabb tulajdonság. Az e csoportba tartozó személyek magasabb szintű, **speciálisabb elhárító mechanizmusokat** (például izolációt) képesek alkalmazni, a feszültséget okozó tartalmakat pl. leválasztják az érzelmekről. Velük ellentétben, a mezőfüggők erre nem képesek. Globális kognitív stílusuk folytán előnyben részesítik a repressziót és a primitív tagadást, ilyformán gyakran előfordul, hogy a kellemetlenségeket elfelejtik, kirekesztik a tudatukból (Linton és Schonbar, 1964).

Feltételezhető tehát, hogy ez a személyiségdimenzió az egyéni érettséget, a személyiség komplexitását mutathatja meg, s utal az *én és másik* elkülönülésének mértékére a személyiségfejlődés folyamatában. A patológia és a stresszhatások kérdéskörét a viselkedési stílushoz kapcsolva, alapos okkal feltételezhetjük, hogy a mezőfüggő egyének esetében trauma hatására többnyire súlyos identitásproblémákkal és általános zavartsággal kell számolni, melyek ellen az egyén önerőből igen nehezen tudhat küzdeni. Klinikai csoportoknál kimutatták: gyakori a mezőfüggéssel együtt járó **dependencia**, pl. az **alkoholizmusnál** és más **szenvedélybetegségeknél; gyomorfekély, konverziós zavar, személyiségzavar pszichotikus állapotok** esetén. Vannak azonban a mezőfüggetlenekre jellemző patológiák is: tagolt kognitív stílusuk van a **kényszerbetegeknek, a paranoid pszichózisban szenvedőknek**, valamint a **neurotikusoknak**.

Különös körülmény, hogy a mezőfüggő, pszichopatológia által érintett betegeket pszichológusai nagyobb arányban tartják alkalmatlannak a lélektani kezelésre, mint mezőfüggetlen társaikat – sok esetben farmakoterápiára irányítják őket. Ezt a mezőfüggő páciensek mentalitása is befolyásolja: hajlamosak lelki bajaikra szakavatott segítséget keresni, de azokat inkább testi tüneteknek hiszik. A két csoportnak a terápiában való viselkedése is élesen eltér: a mezőfüggők többet hallgatnak (*esetenként harapófogóval kell belőlük kihúzni a szót*), több indulatkitörést engednek meg maguknak, önszempontú monológokat kezdeményeznek; jó terápiás kapcsolat esetén viszont szívesebben fogadják a direktív tanácsokat, és hajlamosabbak terapeutájukkal a gyógyításhoz is fontos szimbiotikus kapcsolatot kezdeményezni.

A korszerű vizsgálatok fényében bizonyos tanulmányok eredményei szerint megdőlni látszik, hogy a mezőfüggés-mezőfüggetlenség dimenzió alapján (pl. rejtett figura tesztekben) általános viselkedési és személyiségleíró jellemzők lennének megismerhetők. Ezen adatok szerint ugyanis a mezőfüggés és mezőfüggetlenség mutatója sem a gondolkodási stílusokhoz, sem pedig az iskolai teljesítményhez nem kapcsolódik közvetlen formában (Zhang, 2004). A lehetséges módszertani problémák feltételezése mellett úgy véljük, több okból sem érdemes elvetni ezt az értékes kutatási szálát. Egy másik lélektani kutatási irányban ugyanis nemrég elindult a pszichikum differenciáltságának tanulmányozása. Az új kiindulási pont elméleti jellegű: Schroder, Driver és Streufert, valamint Bauer & Bonanno (2001) a patológiákkal járó személyiségbeli különbségekre számos szakmai kihívást előrevetítő elméleti magyarázatot ad. Szerintük a személyiség komplexitása a fejlődés folyamán az emberek többségénél egyre fokozódik. Ahhoz azonban, hogy egy pszichés rendszer megfelelően működjön, integráltnak, *szervezettnek* is kell lennie. A differenciáltabb személyiségrendszer többnyire nehezebb, energiaigényesebb *egységben tartani*, stabilizálni. S akár differenciáltabb személy a mezőfüggetlen és differenciálatlanabb a mezőfüggő, akár másként van, a pszichés differenciáció gondolata tovább foglalkoztatja a személyiségpszichológusokat és az általános lélektant művelő kutatókat egyaránt.

A szenzoros élménykeresés – A szenzoros élménykeresés olyan tendencia, amely az egyént új és stimuláló ingerek keresésére ösztönzi. Azok, akiknél ez a személyiségjellemző erős, intenzív érzelmi válaszokat adnak minden új és kockázatos helyzetre, és emellett érzékenyek a belső ingerekre. Minden helyzetben **előnyben részesítik a változást**, és **mindent, ami szokatlan**, extrém vagy primitív; gyakran viselkednek **gátlástalanul**, vonzódnak a bizonytalan kimenetelű helyzetekhez, **im-**

pulzívak, kifelé fordulókat és kockázatvállalók. Az élménykereső ember szívesen próbálja ki az ejtőernyőzést, a bűvárkodást, a bungee jumpingot, a drogokat, a hipnózist és a szerencsejátékokat (az átlagembernél többet is költ rájuk). Szeret veszélyes helyeken élni és dolgozni, és ha adott helyszín, munkakör, kapcsolat nem elég érdekes a számára, habozás nélkül változtat. A sajtóságot érdeklődés háttérében tudományos bizonyítékok nyomán feltételezhető, hogy a szenzoros élménykereső személy **magasabb arousalszint emelkedést tekint optimálisnak**, mint az átlagember (Zuckerman, 1974). Zuckerman, a Szenzoros Élménykeresés Skála megalkotója szerint e jellemző négy komponensből áll össze: **dezinhibíció, élménykeresés, izgalom- és kalandkeresés, unatkozásra való hajlam.**

A négy szempontnál nemi különbségek figyelhetők meg. A nőknek – akik általában is kevésbé ingerkeresők – alacsonyabb a dezinhibíció értékük. Bár a nemi eltérések a kultúrközi vizsgálatokban nyilvánvalóak, nem igazolódott, hogy egész népcsoportok (társadalmak) esetében is jelentős ingerkeresési különbségek lennének. A kulturális univerzalitás, valamint a viszonylagos normál eloszlás okán e tulajdonságról evolúciós eredet, valamint biológiai meghatározottság feltételezhető.

Ha a vizsgálati adatokból jellemezni szeretnénk a szenzoros élménykeresőket, szembevetjük, hogy **egocentrikus orientáció** illik rájuk. Másokat inkább hallgatóságnak és ingerforrásnak használnak, nem szívesen élnek interdependens kapcsolatban vagy akár függő viszonyban, nem szeretnek másokról gondoskodni. Többnyire **nonkonform** életet élnek, saját igényeik irányítják őket, ellentétben a szociális konvenciókkal és más emberek szükségleteivel – részben tehát aszociális életvitelűek. Nonkonformitásuk nem okoz nekik gondot: élvezik a másoktól való függetlenséget, lételemük a hedonisztikus önmegvalósítás. **Nagyon ritkán szoronganak**, még erősen félelemkeltő helyzetekben is nyugodtak maradnak.

Klinikai populációknál a szenzoros élménykeresés elsősorban a **mániában** és **antiszociális személyiségzavarban** szenvedők jellemző tulajdonsága (Zuckerman és Neeb, 1979). A gátlástalanodás az átlagnépességnél hajlamosíthat a droghasználatra és a szabados nemi életre. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az extrém értékek nem jelentenek automatikusan patológiát, s ugyanez végképp nem mondható el a nagyon alacsony értékekre. Mi több, a szenzoros élménykeresésnek – különösen a társas kapcsolatok terén – számos pozitívuma is van. Akik éhesek az ingerekre, többnyire **kedvezően viszonyulnak az érzelemkiváltó (örömteli) helyzetekhez**, érzelmeiket gátlások nélkül ki is tudják mutatni, könnyedén leereagálják mindazt, ami bennük van. Ezáltal, a nem élménykeresőkkel összehasonlítva, a hétköznapi élet stresszei alig terhelik meg őket.

A viselkedéses jegyeket és agyi háttérmechanizmusokat feltáró kutatók számos megfigyelést és kísérleti adatot rögzítettek. Fájdalmas ingereknél pl. a szenzoros élménykeresők **fokozottabb toleranciáját** vehetjük észre, ugyanők kedvelik a komplex és aszimmetrikus vizuális ingereket, **gyorsabban felismerik** az egyes szimbólumokat és alakokat, gyorsan és rugalmasan váltanak a figurák és a hátterek közt („idegrendszeri telítődés”). Álmaik többnyire élénkek; meglehetősen jól hasznosítják az alvásidőt: elkerülik őket az alvászavarok. Nappali **fantáziatevékenységük intenzív**, kreativitást igénylő feladatokban általában jól teljesítenek, és az átlagemberhez képest tágabb fogalmi kategóriákban gondolkodnak. Minden új információt érdeklődéssel, feldolgozási készenléttel fogadnak, ugyanakkor kritikai gondolkodásuk nem túlságosan fejlett, könnyen elragadják őket a hangzatos, de tartalom nélküli érvek, megállapítások, elképzelések – összességében: **expanzív kognitív stílusuk van.** Kísérleti úton kimutatható náluk az átlagemberhez képest egy fontos idegrendszeri különbség is: orientációs reflexük sokszor nagyon erős, mintha *megnyílnának a külvilág előtt*, megnyújtják az inger hatását, átadnák magukat. A szovjet iskola szerint mindez az idegrendszer *izgalmi típusának* jelzése. További biológiai eltérés az alacsony MAO szint, férfiaknál a **magas tesztoszteronszint**, nőknél pedig a **magas ösztrogénszint**, amelyek a modern szakirodalomban a dezinhibíció markereként körvonalazódnak. Figyelembe véve a biológiai háttérrel ismertté vált információkat, a szenzoros élménykeresésnél a genetikai hatást körülbelül 50%-osra becsüljük.

A személyiség- és intelligenciakutatások tovább erősítették e jelenségek komplex megértését. A szenzoros élménykeresők a rugalmas gondolkodás és a gátlások hiánya miatt az intelligenciatesztekben az átlagosnál jobban teljesítenek. Ugyanakkor **akadémikus, iskolai teljesítményükben nincs jelentős eltérés** az átlagemberhez képest, hiszen a *gátlástalanság* és az unatkozás semlegesítik azt az előnyt, amely a kreativitás pozitívumaiból adódik.

Az erős ingerkeresők leginkább olyan munkakörben szeretnek dolgozni, ahol emberekkel foglalkozhatnak, illetve **változatos körülmények** várnak rájuk; nem kedvelik pl. a hivatali életet és a bürokráciát. Szívesen jelentkeznek viszont rendőrnek, hivatásos katonának, tűzoltónak, pilótának. Nem mindig szerencsés körülmény, de gyakran válnak vezetőkké, ami azt mutatja, hogy a dominancia személyiségvonás és a szenzoros élménykeresés között lehet kapcsolat. Az *ingeréhes* nők csoportjában nem jellemzők a feminin foglalkozások, sőt náluk a családcentrikusság is ritka beállítódás.

Az élménykeresők a társas és esztétikai tevékenységek hívei, *megöli őket* a rutin és az unalom. Politikai nézeteiket tekintve **inkább a liberális**, mint a konzervatív áramlatok vonzzák őket, eltávolodnak a hagyományos értékektől, ez pedig nemritkán megengedő, szabados attitűddel társul (homoszexualitás, droglegalizálás, abortuszkérdés). Korán kezdik a szexuális életet, több partnert hódítanak meg, illetve változatosabb nemi életet élnek, vonzza őket minden erotikus-testi inger, melyeket intenzíven élnek át. A társadalom szempontjából pozitív körülmény, hogy azok az – egyébként ritka – ingerkereső nők, akik stabil kapcsolatban élnek az életüket, és gyermeket is vállalnak, nagyobb eséllyel tudják szoptatni a kisbabájukat (intenzív testi ingerlésben van részük).

Magyarországon (e szerző tudomása szerint) egy nem standardizált, mindazonáltal használható mérőeszköz létezik a szenzoros élménykeresés mérésére: a Zuckerman-féle ZKQ-III. Emellett közkezen forog egy Zuckermannak tulajdonított, az 1980-as években az OPNI-ban lefordított mérőeszköz is, melynek pontos hivatkozási adatai nem ismertek.

5. Magyar szerzők vonáselméleti kutatásai¹

A magyar pszichológiai szakirodalom az **1970-es évektől kezdve** ad hírt a vonáselméletekről. Az első átfogó szöveggyűjtemény Halász László és Marton Magda szerkesztésében jelent meg 1978-ban, és valamennyi jelentősebb vonáselmélet alaptételeit tartalmazza; válogatás az akkor korszerű szakcikkekből. Bevezető tanulmányában a két szerző áttekinti a külföldi és magyar vonatkozású típuselméleteket is mint a vonáselméletek előzményeit.

A későbbiekben az ELTE által kiadott **személyiség-lélektani szöveggyűjtemények és vademe-cumok** jelenítették meg a személyiségmodelleket bemutató és tesztelő korszerű vizsgálódásokat. Először az Eysenck- és Cattell-modell, valamint a szűk tartományú személyiségelméletek kerültek előtérbe; az akkoriban kibontakozó Big Five-modell viszont még nem jutott el a lélektani köztudatba. A nyolcvanas évektől Magyarországra is fokozatosan begyűrűztek a vonáselméleti kutatásokhoz tartozó mérőeszközök is (Eysenck és Matolcsi, 1984, Eysenck, Kálmánchey és Kozéki, 1981, Karczag, 1994, Oláh, 1982), az ELTE személyiségkutatói, Kulcsár Zsuzsanna, Oláh Attila és Nagy János pedig több átfogó handoutot, **kéziratot** terjesztettek, amelyek a szakirodalom legfrissebb eredményeit adták át a pszichológushallgatóknak.

A vonáselméleti paradigma jelenleg valamennyi pszichológusképzésben fontos tananyag, amely más személyiségkutatási irányoktól függetlenül, többnyire külön tanegység vagy tananyagrészt keretében jelenik meg. Emellett, a félig-meddig laikus, részben pszichológiai határterületeken mozgó, az üzleti-katonai alkalmazáshoz kapcsolódó olvasmányok fokozatosan alakították az általános lélektani kultúra részévé az alapvető személyiségdimenziók elméleti és gyakorlati ismeretét, valamint mérését.

A témában megjelent lélektani írások, tanulmányok három csoportját találjuk: 1. kisszámú **elméleti leírást** a vonásteóriák korszerű eredményeiről, 2. a **mérőeszközök adaptációjával** összefüggő vizsgálódásokat, 3. a **vonáselméletek alkalmazására** irányuló méréseket a gyakorlat vagy a kutatás szolgálatában. (A felosztás egyes pontjai természetesen nem határolhatók el élesen.)

Irodalmi áttekintések készítésére viszonylag szerény volt az érdeklődés, amit az ismertető (review) cikkek Magyarországon tapasztalható ritkasága mellett a külföldi szakirodalom beszerzésének problémái (adatbázisok, fellelhető szakkönyvek hiánya) is bőségesen indokoltak. A vonáselméletekhez tartozó gondolatok előfordulnak Kulcsár korai személyiség-lélektani munkáiban (pl. Személyiség-pszichológia, 1976), Oláh tanulmányaiban, ugyanakkor a viselkedés időbeli szabályozását, az ötfaktoros modellt, ezen belül az önkontroll- és empátiajellemzőket feltáró kutatások jelenleg is zajlanak az ELTE Személyiséglélektani Tanszékén. Hasonlóképpen az ELTE keretében folyik a Magyarországra kerülő újszerű mérőeszközök bemutatása, a lélektani szakemberekkel való megismertetése is. Szakirodalmi bemutatások fiatalabb generációkat képviselő pszichológusoktól is származnak, például a munkapszichológusként a Debreceni Egyetemmel együttműködésben álló Kun Ágotától (Kun, 1999).

¹ Munkámban megpróbáltam minél teljesebb képet adni több évtizednyi személyiség-lélektani vizsgálódásról a vonáselméletek körében. Ennek ellenére biztos vagyok benne, hogy egyes kutatások jelen összefoglalásból kimaradhattak. Köszönettel fogadom a bővítésre vonatkozó visszajelzéseket.

Mérőeszközök adaptációjának leírását mutatják be a már említett Pszichodiagnosztikai vademecumok és egyes pszichológiai szakfolyóiratokban megjelent publikációk. Matolcsi Ágnes a felnőtt, Kálmánchey és Kozéki pedig junior **EPQ** bevizsgálásával járult hozzá a kapcsolódó hazai munkákhoz (Eysenck és Matolcsi, 1984, Eysenck, Kálmánchey és Kozéki, 1981). A Cattell-féle **16 PF** teszt leírását Karczag Judit jelentette meg, és ő vezette a kulturális adaptáció folyamatát is (Karczag, 1994). Az 1980-as évekből származik a vonáseلمéletek ismérveivel lazábban kapcsolódó, Oláh Attila által publikált Rotter-féle külső-belső kontroll kérdőív (Oláh, 1982), valamint az ELTE kutatói végezték a **ZKPQ** adaptálását. Szintén az ELTE szakemberei dolgoznak napjainkban a **NEO-PI®** és **NEO-FFI** tesztek, valamint a Gray-Wilson személyiségteszt honosításán; részben ide kapcsolódik multicentrikus keretekben a Cloninger-teszttel végzett tudományos munka. A **BFQ** teszt magyar változata az ELTE-vel szoros együttműködésben álló OS Hungary tesztfejlesztő cég jóvoltából látott napvilágot (Caprara, Barbaranelli és Borgogni, 2004).

A mérőeszközök kezdeti alkalmazási törekvései során számos érdemleges eredmény született, amelyek irányt mutatnak azok használhatóságával, információs értékével kapcsolatban. Csorba és Dinya (1994) az Eysenck-teszt mutatóit egyetemi hallgatók diszfunkcionális attitűdjeivel, tanulási teljesítményével és a családjukhoz való viszonyukkal vetették össze. A gyengén tanulóknál magas neuroticizmus értékek mutatkoztak, míg a pszichoticizmus nem befolyásolta a teljesítményt. Annak ellenére, hogy a felnőtt EPQ teszt is ismertségre tett szert, inkább a junior-változat, valamint a Tringer László és munkacsoportja által adaptált Brengelmann-teszt (az Eysenck-teszt német változata) terjedt el.

Sipos és munkatársai (1998), valamint Csorba és Dinya (1994) deviáns (bűnöző, krízist átélt) serdülők személyiségjegyeit vizsgálta, Kozéki (1998) pedig az egészséges serdülők motivációit és fő lelki tulajdonságait tárta fel. Eredményei szerint az extravertált gyermekek iskolai teljesítménye enyhén jobb volt az introvertáltakénál, a neurotikusoknál pedig nemcsak az iskolai teljesítmény, de a tanároknak a magatartásról és szorgalomról alkotott képe is kedvezőtlenebb volt. Magas pszichoticizmus mellett gyenge tanulási teljesítmény mutatkozott, és a tanárok hajlamosak voltak lustaságot feltelezni. Mind az introverzió, mind a fokozott neurotikusság elsősorban a hátrányos társadalmi rétegekből származó gyermekeknél jelentkezett, a falusi gyermekek közt pedig fokozottabb volt a neuroticizmus.

Az érzelmi stabilitás, az alacsony pszichotikus és az extravertió magasabb szintű intelligenciával korrelált – ami vélhetően azt mutatja meg, hogy a jobban beilleszkedő csoportok intellektuális kapacitásukat jobban kifejezésre tudják juttatni. Az EPQ-val végzett munkája Kozéki Bélát saját, a pedagógiában használható mérőeszközének kidolgozására ösztönözte (Kozéki, 1988), amely tíz személyiségjegyet mér, tartalma pedig részben azonos az EPQ-val. Skálái a következők: keménység- vagy durvaságskála (P), extravertió, neuroticizmus, szociális konformitás, impulzivitás, vállalkozó szellem, szorongás, magabiztosság és empátia. Vörösné Rövid Zita (2000) pedagógus kutatásában kiemeli, hogy napjaink serdülőit az empátia csökkenése, valamint erős impulzivitás jellemzi, ami utat mutathat az oktató-nevelő munka fejlesztéséhez.

Az 1994-es kutatási év jelentős eredménye volt a Bielefeldben élő Szirmák Zsófia szerző tanulmánya, aki, a Groningenben tanító deRaad-dal elkészítette az első magyar személyiség-taxonómiát. Kiválóan kivitelezett kutatásukban a személyiség leírására utaló főneveket, mellékneveket és igéket gyűjtöttek össze. A stabil vonások mellett belső állapotokat, az aktivitást, szociális szerepeket és fizikai jellegzetességeket tükröző szavakat is használtak. A teljes szókészlet 8738 szóból állt, amelyet a következőképpen csoportosítottak: melléknevek, konkrét főnevek (pl. akasztófáralvó), absztrakt főnevek (pl. könnyelműség), valamint jelentés alapján nemre specifikus szavak (pl. ficsúr). A melléknevek végső száma 4045 lett, amelyek közül kiszűrték a nemre specifikusakat, így a lista 3914

elemre redukálódott. E készletet ítések segítségével tovább csökkentették, s csak azokat hagyták meg, amelyekre egyértelműen illett a vonás megnevezés, azaz ismertek, és a hétköznapi nyelvben a személyiség leírására használatosak voltak. Maradt 624 személyiség-leíró szó, amelynek saját magukra való jellemzőségét budapesti egyetemi hallgatók 400 fős csoportja ítélte meg. Az adatok faktoranalízise öt faktort mutatott meg, melyek sokban hasonlítottak a Big Five-hoz, fontos eltérés volt azonban, hogy egy addig soha meg nem figyelt ötödik faktor bontakozott ki – tartalmát a szerzők az *integritás* szóval jellemezték. Többnyire morális értéket kifejező, megbízhatóságra utaló szavak kerültek ide (tisztességes, beképzelt, képmutató, igazmondó, humánus, hatalmaskodó, szavahihető), és leginkább a második (kellemesség, barátságosság) faktorialattal mutatott összefüggést. A hagyományos ötödik faktort indikáló szavakat (szellemes, kreatív, muzikális stb.) a magyar nyelvben az első és a negyedik faktorok foglalták magukba. A szerzők, több más külföldi szakemberrel egyetértésben arra is utaltak, hogy az egyes faktorok sorrendje, azaz hangsúlyossága akár nyelvenként is eltérő lehet. A magyar személyiség-taxonómia, valamint az európai és USA-beli, hasonló metodikával készült kutatások tanulságos eredményekkel jártak a Big Five felosztásra nézve is. Ashton és mtsai (2004) hét ország eredményeit összegezve az ötös csoportosítás helyett már hat fő személyiség-dimenzió létezését vetették fel. A hatodik faktorhoz részben Szirmák és holland munkatársa, deRaad munkája adott ihletet.

Az egyes faktorok legnagyobb statisztikai jelentőségű elemei Szirmák és deRaad (1994) vizsgálatában	
Faktor	Jelölő szavak
I. Extraverzió	temperamentumos, érzékies ↔ szürke, zárkózott
II. Kellemesség	alkalmazkodó ↔ arrogáns
III. Lelkiismeretesség	szorgos, pedáns, kitartó ↔ rendszertelen, hanyag, link
IV. Emocionális stabilitás	kötélidegzetű ↔ izgulékony, panaszkodó, sérülékeny
V. Integritás	csak negatív pólusa van: beképzeltség

Pár évvel később Szirmák újabb tanulmányt jelentetett meg a témában (Szirmák, 2000), felfedve a magyar személyiségleíró melléknevek szociális kívánatosságának a külföldi személyiségjelzőkhöz való hasonlatosságát. Ezzel a munkával párhuzamosan Nagy János, az ELTE kutatója közreműködésével napvilágot látott az FFPI magyar változatának kultúrközi validitását és egyetemes struktúráját megerősítő idegen nyelvű publikáció is (Hendriks és mtsai, 2003).

A hazai Big Five vonalat továbbvivő nem régi kutatásukban Rózsa és mtsai (2006) azt a kérdést tették fel, hogy egy új adatállomány felhasználásával (744 fő BFQ adataiból) vajon reprodukálható-e az öt faktor, vagy akár a Szirmák által azonosított struktúra? Eredményeik szerint az ötödik faktor – akár csak Szirmáknál – nem a külföldi tapasztalatoknak megfelelően mutatkozott meg. Amellett, hogy az kevés varianciát magyarázott, a nyitottságra vonatkozó tételek közül több is az energiadimenzióhoz csoportosult, és Szirmák tapasztalatainak megfelelően, a normakövetésre utaló jegyek maradtak meg. A tapasztalatokra való nyitottság szempont a magyar csoportban inkább az extraverzió/energia, mint az intellektualitás, esztétikai érzék indikátora volt. Rózsa és mtsai magyarázatai szerint Magyarország individualista kultúráként, a normakövetés és az egyéni érdekek felfogásában különbözhet más társadalmaktól.

Egy másik bevizsgáltként számító személyiségkérdőív Magyarországon a TCI. Osváth és mtsai 2002-ben, valamint Rózsa és mtsai (2004 a, b) jelentettek meg elméleti összefoglalót a Cloninger-féle modellről, a szerző által megkülönböztetett alapvető személyiségdimenziókról. Párhuzamosan már zajlott a Cloninger-féle TCI teszt magyarországi kulturális adaptációja is. A több éven keresz-

tül folyó munka keretében számos pszichiátriai kórképpel kapcsolatban születtek eredmények (Gerevich, Bácskai és Rózsa, 2002, Rózsa és mtsai, 2005). A legjelentősebb adatok talán a droghasználók csoportjából származnak. A kutatók 101 droghasználó pácienssel vették fel a mérőeszközt, amelynek a reliabilitását, faktorstruktúráját és konstruktív validitását egyaránt megfelelőnek találták. A TCI újdonságkeresés szignifikáns kapcsolatban állt a személyiségzavarban szenvedők drogfogyasztásával, az önirányítottság és a kitartás viszont negatívan függött vele össze. Az alkoholt, kannabiszt és többféle drogot használó személyek közt jelentős különbségek mutatkoztak az újdonságkeresés, együttműködés, kitartás és transzcendencia-élmény dimenzióknál. Amikor a szerhasználók mintáját 267 kontrollszemély adataival vetették össze, a klinikai csoportnál magasabb újdonságkeresést és károsodáskerülést regisztráltak, míg a kontrollszemélyeknél a többi dimenzió volt hangsúlyosabb.

A korábban említett harmadik csoportba tartoznak a pszichológusszakma változatos intézményeiben végzett kisebb vizsgálatok – részben rokon témákban készült kutatási projektek –, amelyek a vonáselméleti paradigma alapjait elfogadva, e szemlélethez tartozó mérőeszközöket használták, de elsősorban egyéb témájú vizsgálatok lefolytatásához. Az alábbiakban néhány példát említek.

Egyik figyelemre méltó munka Saroglou és Saroglou (2003) nemrégii tanulmánya, amelyben a szerzők az ötfaktoros személyiségmodellt próbálják kapcsolatba hozni a vallásos érzülettel; ezen belül pedig a nemi különbségekre is kitérnek. Farkas András művészetpszichológus (Farkas, 2002) egy másik terület, a vizuális ízlés, valamint a Big Five faktorok között keresett kapcsolatot, és az ötödik faktor, a nyitottság esetében ezt ki is mutatta kezdők és szakértők közt.

W. Németh Kinga (1992–1993) egy egészen rendhagyó mérőeszkőzzel, a *Szkizotípiá kérdőívvel*, a biológiai személyiségmodellek jeles szerzői közt sajtóságos álláspontra helyezkedő Gordon Claridge professzor skálájával dolgozott. A tünetek azonosítása érdekében diagnosztikus interjú is használt. Figyelemre méltó eredményével igazolta a táplálkozási zavarok és a borderline személyiségzavar szoros összefüggését. Ez több módon is megnyilvánult, mert az általa használt mérőeszköz az Eysenck-féle neuroticizmus és pszichoticizmus mutató mellett tartalmazott egy, a pszichotikuság klinikai tüneteit mérő skálát. A vizsgálati személyek – függetlenül attól, hogy anorexiában vagy bulimiában szenvedtek – valamennyi mutató mentén magas pontszámot értek el. Az eredmények nem egyeztek meg a feltételezésekkel: a borderline és szkizotip skálák pontszáma szerint nem lehetett elkülöníteni a két csoportot.

Cronio Perez és munkatársai a külső-belső kontrollt és az optimista beállítódást (szűk tartományú személyiségjegyekben gondolkodva) vizsgálták kultúrközi vizsgálatukban. A kolumbiai és a magyar csoport különbözött a belső kontroll és az optimizmus mutatói szerint: a kolumbiai csoport belső kontrollosabbnak, és ezzel együtt optimistábbnak bizonyult. Magyar mintán a műszaki beállítódásúak voltak optimistábbak és jobban belső kontrollosak, mint a humán beállítódásúak, Kolumbiában viszont csak a belső kontroll szerint volt különbség. A kolumbiai egyetemista csoport kedvezőbbnek ítélte szakmai lehetőségeit és kilátásait, illetve megküzdés és önértékelés szempontjából is előnyben volt. A magyar minta minden negyedik-ötödik tagja lelki problémákat mutatott, és az optimizmus sok esetben külső kontroll attitűddel társult. A *magyar pesszimizmust* a szerzők a társadalmunkban kialakult individualista értékrenddel, dependenciával és passzivitással hozták kapcsolatba. Az állami gondoskodás hiányában kialakult versengő társadalmi környezetben az egyéni megküzdési módok kialakításának és az optimizmus visszanyerésének nagy szerep juthat – szögezték le.

Az előzőkön túl, a TCI teszt felkeltette sok pszichiáter és gyakorló szakorvos, sőt néhány genetikus figyelmét is. Magyar szerzők (Rónai és mtsai, 2001) továbbfűzték Ebstein és Benjamin (1996) vizsgálatát az újdonságkeresés és a DRD4 gén polimorfizmus kapcsolatával összefüggésben. Nemzetközi szintéren is bemutatott kutatásukban megerősítették az újdonságkeresés genetikai alapjainak lehetőségét, de csak nők esetében.

6. A vonáselméletek általános kritikája; távlatok²

A személyiség tágabb és szűkebb körre kiterjedő alkotóelemeinek ismertetése után szükséges említenünk e megközelítések közös korlátait, kritikai pontjait is.

Az előbbi részek a szerző szándéka szerint érzékeltetik: a teljes megközelítés nyitottságot, empirikus beállítódást, kutatásra orientálódást tükröz. Az efelé orientálódó kutatók céljukat, a személyiség megismerését empirikus alapokra helyezik, jelenleg még csak a személyiségstruktúra kérdésével foglalkozva, de potenciálisan a dinamikai kérdések irányában is haladva. A legtöbb kutatási adat szilárd tényekre épül, és ugyanakkor gondolatébresztő – ezáltal ösztönöz a további vizsgálódásokra. Jelen szerző ebben látja az elméletsoport lényegét is: azok a kutatók foglalkoznak a személyiség *építőköveivel*, akik a kérdezés szellemét szeretnék életben tartani a modern vizsgálóeljárások használatával, és nem válnak egyetlen elméleti irány feltétel nélküli hívévé.

Kérdéseket, problémákat elsősorban az elméletsoport alapjai vetnek fel – és ha nem térnénk ki rájuk, e könyv nem is lenne teljes.

Legismertebb kritikai észrevétel a **konzisztenciaparadoxonból** adódik, amely még a vonáselméletek „önállósodása” előtt vált ismertté. Lényege az a kérdésfelvetés, hogy a személyiség következetes-e, a viselkedés előrejelezhető-e, ahogyan azt intuíciónk, naiv pszichológiai szemléletünk sugallja, vagy ez a hitünk csak egyszerű torzítás? Ha kétségbe vonjuk a személyiség konzisztenciáját, akkor nyilvánvalóan semmi értelme vonásokról – sőt személyiségről – beszélni.

Hartshorne és May 1928-ban azt a kézenfekvőnek tűnő feltételezést vetette alá empirikus ellenőrzésnek, miszerint az egyének attitűdjeikhez, értékeikhez, tudásukhoz igazodnak az olyan helyzetekben, amikor elvárható a tisztességes, egyenes és erényes viselkedés. Önbecslő módszerek segítségével ítéltették meg vizsgálati személyeik (11 ezer gyermek) iskolai számonkérési helyzetekben tapasztalható csalási hajlandóságát mintegy 33 mutató szerint (pl. hazugsághoz, csaláshoz, lopáshoz való viszony). Pl. kísérletet folytattak: a gyermekeknek egy tesztet kellett úgy megoldaniuk, hogy a befejezéséhez nem állt rendelkezésükre elég idő, ugyanakkor volt lehetőségük meg nem engedett eszközökhöz nyúlni.

Eredményeik szerint egy-egy személynél csak szerény korreláció (0,20) állt fenn a különböző helyzetekben megfigyelhető csalási hajlandóságok közt; ugyanakkor aki egy bizonyos helyzetben, egy alkalommal már csalt, ezt következő alkalommal is megtette. Ennek megfelelően, a viselkedés a helyzetek, és nem a *becsületesség* személyiségjegye függvényében volt konzisztens. Nem találtak olyan személyiségvonást, erkölcsi tényezőt (értékek, morális ismeretek, morális ítéletalkotás), amely egyértelműen befolyásolta volna, hogy az illető gyermek ellenáll-e a kísértésnek. A tényleges családi hajlandóság (pl. tesztek megoldásánál) attól sem függött, hogy a gyermekek vallásos világnézetet vallottak-e; elsősorban és kizárólagosan annak volt szerepe, hogy adódott-e lehetőség, és ha igen, mennyire egyszerűen lehetett megkerülni a szabályokat. **Hartshorne és May** mindebből arra következtettek, hogy a viselkedést általánosságban **nem a személyiségben rejlő tulajdonságok és attitű-**

² A kritikai észrevételek jelentős része vonatkoztatható a típuselméletekre is.

dők, hanem inkább a helyzet határozza meg. Azok, akiknek van rá lehetőségük, joggal előnyhöz fognak jutni, és önmagában a személyiség ismeretében egyszerűen képtelenség előrejelezni, hogy ezt ki és mikor teszi. A viselkedés adott személy életében sem nevezhető következetesnek, s ha valaki netán csalna az egyik szituációban, attól még nem biztos, hogy más helyzetekben is fog.³ Állításukat empirikusan is megerősítették: a becsületesség két mércéje közti korreláció 0,20-as érték körül alakult.

Mintegy negyven évvel később **Mischel** (1968, idézi Mischel, 1990) élesztette újra a vitát, egyetértve az emberi viselkedés változékonyságával. Közvetlen megfigyelés útján 19, általa a becsületesség mércéjének operacionalizált viselkedési minta következetességét tekintette át. A viselkedésmódok két helyzetben való megjelenése közt gyenge, de Hartshorne és May mutatóihoz képest valamivel magasabb, 0,30 érték körüli korrelációt tárt fel. Hasonló eredményekre jutott akkor is, amikor személyiségtesztekkel folytatott méréseket, és ugyanazon vonások viselkedéses megfigyelését használta.

Mischel elismerte a korrelációt az önbeszámoló és a mások által becsült személyiségvonások között, de megkérdőjelezte, hogy van-e bármilyen bizonyíték a releváns viselkedés különböző szituációkban mutatkozó állandóságára. Arra a következtetésre jutott, hogy a szituációk sorában állandó viselkedés csupán egy illúzió, melynek forrása a megfigyelők értelmezése. Az általa kidolgozott szociális tanuláselmélet felvetette, hogy a személyiség bizonyos kognitív mechanizmusoknak köszönhetően valóban rendelkezik egyediséggel, de ez specifikus, egyedi helyzetekben történt **tanulással magyarázható.** Kritikus álláspontja alapján kérdőjelezte meg a személyiség-lélektan létjogosultságát: Ha a szociális viselkedés elsősorban a helyzetek által meghatározott, és kevésbé a tanult szokások által, akkor mi a „személyiség”? Szükség van-e a személyiségpszichológia tudományára, miben különbözik a szociálpszichológiától?

Mischel álláspontja bizonyos ideig megakasztotta a személyiségkutatást. Az 1970-es években azonban a személyiségpszichológia álláspontot váltott, sok kutatás kezdődött, jeles szerzők helyezkedtek köztes álláspontra, Mischel és a hagyományos elképzelések szempontjait integrálva. Sok beszámoló született különböző időben, természetes környezeti helyzetekben látható állandóságról. Egy 1975-ben, Svédországban tartott konferencián összegezték e szakmai meglátásokat, az anyagból Magnusson és Endler (1977, idézi Zuckerman, 1991) *A személyiség válaszúton (Personality at a Crossroads)* című szerkesztett kötetet jelentette meg. Az ellentmondó adatokra való reakcióként számos megfontolandó érv született a konzisztenciáról szóló feltételezés védelmében, amelyek keletkezése többnyire visszavezethető Allport elméleti munkáihoz. Hartshorne és May kutatásához ugyanis a vonáselméletek *atyja* azt a megjegyzést fűzte, hogy **a konzisztencia nem azonosan nyilvánul meg a különböző személyek esetében,** így a más-más rendszerben nyert vizsgálati eredményekből nem mutatható ki. Ugyanakkor a különböző személyekre jellemző konzisztencia-minta kifejezi az illető egyéniségét és egyediségét. Amikor a hétköznapi életben a viselkedést magyarázzuk, ezt többnyire nem is elméleti kiindulópontból tesszük (mint Hartshorne és May), hanem egy adott személylyel kapcsolatos személyes és egyedi élettapasztalatunkra hagyatkozunk. Allport érvelését nevezzük ma a konzisztencia-paradoxon **személycentrikus** feloldásának.

Bem és Allen (1974) is úgy vélik, vannak **erősebben és kevésbé konzisztens személyek.** Vizsgálatuk alanyai értékelték a saját konzisztenciájukat a barátságosság és a lelkiismeretesség tekintetében, ill. ezen tulajdonságok jellemzőségét. A korrelációk általánosan magasabbak voltak azoknál

³ A New York-i Buffalo Egyetem munkatársa, Roger Burton később újraelemezte Hartshorne és May adatait, eredményei szerint a vizsgált mintánál a kor negatív irányú (de mérsékelt) kapcsolatban állt a csalással. Feltételezte, hogy a szocializáció előrehaladtával a morális mércék megszilárdulnak, a viselkedés egyes formái háttérbe szorulnak, ami háttérrel van a konzisztencia fokozódására is.

az alanyoknál, akik magukat konzisztensnek vallották. Az átlag korreláció a barátságosságnál, konzisztens személyeknél 0,57, nem konzisztenseknél 0,27 volt. A lelkiismeretesség együttthatói a konzisztenseknél 0,36, az inkonzisztenseknél 0,12 körül alakultak. Egy másik tanulmányukban az átlagkorreláció Eysenck extraverzió skálája és más személyiségmérési módok közt következetes személyeknél 0,51, nem következeteseknél 0,31 volt. Mindkét szerző és Mischel is amellet érvel, hogy egy **idiodinamikus megközelítésre** van szükség, mely alapján feltárhatjuk az adott egyén magatartásának *súlypontjait*. A gyakorlati pszichológia megfigyelései is erre utalnak: egy egyszerű átlag pontérték a nomotetikus irányultságú teszten kevés bejósolást tesz lehetővé, mindazonáltal a pontértékek profilja a sok vonást mérő módszereknél azt is kirajzolja, hogy mely személyiségjegyek kiugróak, és potenciálisan következetesebbek a többinél.

Az összesített (**aggregációs**) érv módszertani és statisztikai megfontolásokat tartalmaz. Szerzői felvetik, hogy adott vonásnak többfajta viselkedéses mutatóját érdemes használni a viselkedés előrejelzése érdekében – összesített pontértékek útján ugyanis nagyságrendekkel jobb bejósoló erővel érhetünk el, mint egy-egy adatnál. Epstein (1977, idézi Zuckerman, 2001) szerint tizennégy napos követési időszak adatfelvételéből sokkal inkább tudunk megbízható becsléseket tenni a későbbi viselkedésre, mint egyetlen mérés által.

Az interakcionista megoldás lényege, a személyiség és a környezet egymásra hatását hangsúlyozza. Képviselői szerint az egyén és a környezet közti **interakciók** befolyásolják a viselkedés következetességét. Az aktuális helyzet-személy interakció típus függvényében adott személy akár konzisztens, vagy akár inkonzisztens viselkedésű is lehet. A fő interakcióformák: reaktív, evokatív és proaktív (Komlósi, 2000). A reaktív interakció arra utaló kifejezés, hogy az emberek egyedi értelmezésük függvényében az adott helyzetet másként élhetik meg, és a szubjektív vetület határozza meg, hogy viselkedésük milyen mintázatot vesz fel. Az evokatív interakció lényege, hogy az egyén saját kinézetével és modorával hajlamos másokból bizonyos reakciókat és reakció típusokat kiváltani, és ennek megfelelően viselkedése is többnyire konzisztens módon alakul. A proaktív interakciók esetében adott személy működését meghatározza bizonyos helyzetek aktív keresése, és mások elutasítása. A konzisztencia e három interakciós forma zajlásában ragadható meg.

A stabilitás koncepcióját emellett az utóbbi években longitudinális vizsgálati adatok is alátámasztják. Kagan, Reznick és Sindman (1987) 21 hónapos csecsemők reakcióit vizsgálták olyan helyzetekben, melyekben egy idegen nő és tárgyak képét láthatták laboratóriumi körülmények közt. A másik csoportban, 31 hónapos kisgyermekeknek egy ismeretlen, velük azonos nemű, korú gyerekre és egy furcsa ruhába öltözött ismeretlen nőre adott reakcióit kutatták. A szélsőségesen gátlásos és szociálisan erősen spontán gyerekeket viselkedéses jegyek alapján választották ki, majd 7 és fél éves korukig különböző időpontokban vizsgálták újra, ismeretlen gyermekekkel való találkozás helyzetében. Az eredmény egyértelmű: a legtöbb gyerek, aki 2-3 évesen gátlásos volt, 7 és fél évesen is az, a spontán gyermekek viszont idősebb korokban is könnyebben kerülnek kapcsolatba az idegenekkel. Mischel, Shoda és Peake (1988) megfigyelték, hogy az óvodáskori (4 év) viselkedés és a serdülőkori vonás értékek között erős kapcsolat van. Azt vizsgálták, miként képesek a 4 évesek az öröm/jutalom késleltetésére. A késleltetés képessége pozitívan korrelált a serdülőkori célorientáltsággal, és negatívan korrelált a stresszhatás következtében való dezorganizálódással.

Block (idézi Zuckerman, 1991) – Bronson nyomán – az alsó és felső tagozatos iskolások felmérése alapján törekedett megjósolni a felnőttkori személyiséget egy szélesebb mintában. A mindhárom periódusban használt Q szortírozási módszer itemeit három szupervonás (Eysenck) köré csoportosították. A hosszú távú előrejelzés konzisztenciája gyengének, de a rövid távú előrejelzés konzisztenciája jónak bizonyult. Az E dimenzió több egybeesést mutatott az idő múlásával, mint az N és a P. Block kiemelte az **élethelyzeti hatásokat** is: átmeneti szorongásos vagy depressziós krízis-

periódus megemelheti az N-Emocionalitás pontokat, ez azonban egy idő után „rendeződik”. (Ugyan ez nem jellemző az extravertióra és a pszichoticizmusra.) Egy másik vizsgálatban alsó és felső tagozatos iskolások ego-kontrollját mérte iskoláskorukban és az első méréstől számítva 25 év elteltével, kétféle mérőeszközzel. Erős korrelációs összefüggést mutatott ki (0,53), a két tesztfelvétel között eltelt idő hosszát (25 év) és a ténytet, hogy a pontokat két eltérő eszközből nyerték. Haan (1981, idézi Zuckerman, 1991) Block adatait faktoranalizálva, öt olyan faktort talált, amelyek valamennyi mérési időpontokban kimutathatók voltak: 1. Kognitív befektetés (a Big Five Kultúra faktorára hasonlít), 2. Emocionális alul/túlkontrolláltság (P faktorra hasonlít), 3. Selfre való nyitottság/zártság (Costa Nyitottság faktorára hasonlít), 4. Ellenségesség (a Big Five Barátságosság faktorára hasonlít), 5. Alul/túlkontrolláltság, heteroszexualitás. Mindegyik rövid távú előrejelzés szignifikáns volt mindkét nem esetén, a hosszú távú előrejelzések pedig nőknél is. A férfiaknál csak a Kognitív befektetés bírt hosszú távú bejósoló hatással. A szerzők szerint ez annak köszönhető, hogy a férfiak több drámai változást élnek át a munkájukkal kapcsolatos szerepeik nyújtotta lehetőségeikben, serdülőkoruk és 30–37 éves koruk között.

Összességében, jelenleg meggyőző tudományos bizonyítékok szólnak amellett, hogy a vonáselméletek szakmai létjogosultsága indokolt, eredményeik ígéretesek, sőt potenciálisan a gyakorlatban is hasznosíthatók.

A vonáselméletekkel kapcsolatos aktuális dilemmák egyike, hogy **jelenleg sincs egyetértés róla: hány, és milyen jellegű vonással a legcélszerűbb a személyiséget modellezni?** Ha e kérdésben konszenzus születne, ez mindenképpen nagy előrelépést jelentene – de még messze járunk tőle. Már a faktorok száma is rendkívül kérdéses (kettő, három, öt, hét, tizenhat). Egyrésztől érvként vetődik fel, hogy több, specifikus faktor megkülönböztetése nagy információértékű, másrésztől sok tényező elkülönítése nehezebben formálható egy egységes összképpé. Guilford (1975) tanulmányában egyúttal kiemeli: valamennyi személyiségmodell érvényes, azzal, hogy más-más szinteket jellemeznek, pl. a Cattell-féle vonások alacsonyabb, az Eysenck-dimenziók magasabb szinteket.

A dilemmák és kritikák további forrása a **lexikai hipotézis**, amely eredeti megfogalmazásban a következőképpen szól:

Az alapvető lexikai hipotézis konkrétan az, hogy az emberi tranzakciók legfontosabb egyéni különbségei egyszerű kifejezéseként kódolódnak a világ néhány vagy összes nyelvében. (Goldberg, 1990, 1216. o., idézi John és Srivastava, 2001)

E ponton két fontos kérdés vetődik fel. Először is, mi minden szól Goldberg állítása mellett? Másodszor: a tudományos szaknyelv, a pszichológia általában használt fogalmai milyen jellegű, mekkora átfedést mutatnak a népnyelvi fogalmakkal? Az első kérdésre viszonylag könnyen találunk válaszlehetőségeket, napjainkban ugyanis sok egybehangzó eredmény bizonyítja a személyiség néhány (bár nem feltétlenül öt) alapidimenziójának kultúrától független univerzalitását. Digman (1990) úgy véli: *a Big Five ma már legalább öt nyelven létezik, amiből arra következtetünk, hogy itt valami alapvető fontosságú dologról lehet szó; joggal hihető, hogy az emberek éppen így elemzik embertársaik személyiségét kultúrára és nyelvre való tekintet nélkül.* Annak ellenére, hogy a kulturálisan egyetemes személyiségdimenziók száma három és öt között változik, tartalmuk sok tekintetben egyetemes, ami a személyiség evolúciós szemléletét erősíti. Az e területen érdekelt kognitív antropológusok hangsúlyozzák, hogy a **szociális viselkedés népnyelvi kifejeződéseinek alaptémái világszerte erős rokonságban állnak** (D’Andrade, 1985, id. Benet-Martinez és Waller, 2002). Nincsenek azonban egyértelmű bizonyítékaink a második kérdés eldöntésére. Tellegen (1991) felveti, hogy a népnyelvi és tudományos fogalmak nem mutatnak teljes átfedést, és az adekvátsági kritériumaik is eltérnek.

A **kultúrák és a pszichológia-népnyelv közti különbségeket** is érzékelteti az a vizsgálat, amelyet Schweder és Bourne (idézi Quantz, 1997) végzett, amikor Indiában és az Egyesült Államokban kért meg vizsgálati személyeket arra, hogy írják le saját személyiségüket egy közeli ismerősüknek. A válaszokat aszerint kódolták, hogy azok egy elvont vonáshoz tartoztak, akciót jelenítettek meg vagy értékelést tartalmaztak, valamint megjelent-e a szituációs, kontextuális értékelés. Az adatok kimutatták, hogy az amerikaiak szívesebben használtak vonáskifejezéseket, az indiaiak pedig szívesebben írták le az embereket cselekvéseik kapcsán, és jellemzésükben kontextusfüggést lehetett tetten érni. Az eredmények tanulsága tehát, hogy az indiaiak személyiségképe inkább beleágyazódik a szociális mátrixba, míg az individualista amerikai kultúra a személyt csoporthelyzettől és szociális helyzettől függetlenül tekinti.

A következő vitatott elméleti kérdés, hogy **mit is tartalmazzon a vonás fogalom definíciója**. A szakemberek többsége természetesen egyetért azzal, hogy a vonás olyan viselkedési hajlamot jelöl, amely egy sor szituációban konzisztens funkcionális mintákban jut kifejezésre – ily módon tehát a definíció alapvető elemei a hajlam (diszpozíció) és a konzisztencia. Többéves egyeztetési folyamat eredményeként ma már egyetlen vonáselmélettel foglalkozó szakember sem állítja, hogy a vonások a szituációtól függetlenül minden esetben kifejeződnének – tudják, hogy a vonás egy reagálási hajlamot, mintát jelent. Napjainkban azonban még egyeztetés folyik a vonások és a motívumok, érzelmek viszonyáról, valamint arról, hogy mit tekintünk a vonások fő megnyilvánulásának. Legvalószínűbb, hogy ha a szakemberek közt lesz konszenzus, a viselkedést fogják majd a vonások fő jelének tekinteni, felismerve, hogy az attitűdök, értékek sokat módosíthatnak az egyes reakciókon.

A vonásfogalom más tekintetben is újragondolásra szorul, például sokéves kérdés, hogy a vonás „hol van”, **hogyan reprezentálódik** az idegrendszerben. Allport a személyiség e jegyeit „valóságosnak”, a személyen belüli struktúráknak tekintette; napjainkban azonban a vélemények már sokkal sokrétűbbek, mint azt a biológiai szemléletmód is tükrözi. A szakirodalomban két alapvetően különböző álláspont fedezhető fel. Egyik szerint a vonásfogalom inkább a személyiséget leíró, a másik szerint pedig inkább okviszonyokat megjelölő, magyarázó fogalom. Előbbi nézőpont képviselője Wiggins (idézi Pervin, 1994), utóbbié pedig Eysenck (1990). Ehhez járul még azok véleménye, akik szerint a vonás elsősorban a népnyelv sajátossága, és kevésbé pszichológiai jelenség, valamint azoké, akik a leíró és magyarázó vonásfogalom elkülönítését feleslegesnek tartják.

A vonásszemlélet megalapozottságát napjainkban új gondolkodási keret erősíti. A **koherencia** fogalma arra irányítja a figyelmet, hogy hogyan függnek össze az egyes személyiségrészek, hogy hogyan épül fel maga a személyiség mint rendszer; továbbá a személyiség működésében a mintakövetés és a személyiségszerveződés fontosságát hangsúlyozza. A fogalom használói szerint az egyének viselkedésében egyidejűleg, vagy különböző helyzetekben jelen vannak a stabilitás és a változás mintái. A távolabbi jövőben a koherencia fogalom is segíthet a vonáselméleti paradigma személyiségdinamika kérdésköreire való kiterjesztésében. Ígéretesnek tűnik egy olyan új vonáselmélet-rész megalkotása, amely foglalkozik a személyiség mint rendszer elemei közötti dinamikus „összjátékkal” és a személyiség integráltságával. Ez lesz a jövő egyik fontos kihívása.

7. A vonás- és típuselméletek mérőeszközei

A következő részekben a fentebb ismertetett elméletekhez tartozó mérőeszközöket és aktuális kutatásokat részletezzük, különös tekintettel a vonáselméletek időszerű fejlődési irányaira a személyiségmérésben.

7.1. Allport mérési módjai és a modern fejlesztések

Allport mérési módszereire elsősorban azért terjedt ki e könyv figyelme, mert olyan klasszikus szerző, aki a vonáselméletek elindítójaként más szerzőkkel együtt kialakította a személyiség mérhetőségének ma is használatos szempontrendszerét (pl. Allport és Odbert vonáslistája útján). Allport egyszerre törekedett tudományos igényű mérésre és az egyéni jegyek megragadására; mindezt olyan tudományos környezetben, amelyben a személyiségvizsgálati módok jóval hiányosabbak, szegényesebbek voltak, mint jelenleg. Mégis, sokakkal – sőt, a mai kutatók többségével is – ellentétben, azt a filozófiát vallotta, hogy ha a személyiség leírására egységes módszereket használunk, pontosan az fog veszendőbe menni, ami a legfontosabb: maga az egyén. Szorgalmazta tehát az **idiografikus (morfogenetikus)**, egyénre összpontosító módszerek használatát, a személyiségvonások több szempontú, komplex magyarázatát. Ellenezte a csoportos mérést, az összesített adatok használatát, valamint különválasztotta az egészséges és a beteg személyiség megismerésénél használatos mérési módokat, inkább egy-egy adott egyén belső rendszeréhez szeretett volna minél közelebb jutni mérőeszközeivel.

Mérési módként – amellet, hogy kérdőíves eljárásokat használt – a dokumentum- és naplóelemzések, önbeszámolók, irodalmi művek, álmok és más narratívák elemzését javasolta. Sok más korabeli kutatóval ellentétben hajlamos volt rá, hogy ezeket az okmányokat kételkedés nélkül, hiteles adatként fogadja.

Munkásságát jól illusztrálja néhány kutatása. Az 1930-as években egy Marion Taylor nevű hölgy naplóját elemezte, személyiségvonásokat gyűjtve Marion jellemzésére mind a saját beszámolókból, mind a környezeti adatforrásokból (anya, testvér, tanár, barátok). A publikálásra végül nem került anyag összeállítása után következő lépésként egy Jenny Masterson nevű hölgy személyiségképét tárta fel idiografikus módszereivel. Jenny – akinek a fia Allporték fiának a szobatársa volt, 1926–1937 közt 301 levelet írt Allporthoz és feleségéhez. Az írásos anyagon keresztül a kutató nyomon követte Jenny viselkedési és gondolkodási mintáit. Harminchat személyt kért meg rá, hogy olvassák el a teljes anyagot, majd sorolják fel a hölgyre jellemző tulajdonságokat. Ezután valamennyi felsorolt jegyet összegyűjtötte (198 elemű lista alakult ki személyenként átlag 5 melléknévből), és a hasonlóság alapján nyolc vonás csoportot alkotott. Az anyagban egyedi, szokatlan mintázatokat keresett. Jenny Masterson esetében ezek a jegyek a következők voltak: énközpontú, önfeláldozó, erős birtoklásvágyú (*mártírkomplexus*).

Két tanítványa, Alfred Baldwin és Jeffrey Paige Jenny továbbvitte a munkát, és jellemzésére statisztikai eljárásokat (pl. faktoranalízist) használt. **Paige** (1966) elvégezte a levelek számítógépes tartalomelemzését, minek során előzetesen kialakított 83 kategóriába sorolta a levelekben előforduló legfontosabb szavakat (pl. birtoklás – *birtokolni* szó megjelenése, utalás a vagyonra és a pénzre). A kategorizálás után Paige keresni kezdte az egyes szavak, szókészletek együttes előfordulásának mintáit, majd faktoranalízist végzett. Összességében Paige elemzése Allport csoportosításához nagyon hasonló eredményeket hozott, igazolva a morfogenetikus módszer reliabilitását. Volt olyan tulajdon-

ság, amelyet kizárólag a számítógépes elemzés tudott azonosítani, korábban ugyanis elkerülte a kutatók figyelmét (szexuális jellegű utalások előfordulása, emlékezés a fiával megélt romantikus pillanatokra, utálkozás a fiú „erkölcstelen” nőgyei miatt stb.). Az idiografikus eljárások használhatóságát Allport korábban **Conrad** is alátámasztotta, hasonló módon, meggyőző eredményekkel. Harminc iskolásfiú személyiségjegyeiről kért papír-ceruza módszerrel személyiségjellemzést 210 vonás szerint, egy tanítványt több tanár egyszerre ítélte meg. A jellemzések közt általánosságban nem volt túlságosan nagy egyezés (kb. 50 százalék). Amikor azonban megkérték a tanárokat, hogy emeljék ki az adott gyermeknél legfontosabb személyiségtényezőket, majd elvégezték ezek egyeztetését, az illeszkedés mintegy 90 százalékosra emelkedett.

Bár idiografikus eljárásait a szakmai közösségnek hitelesen és meggyőződéssel merte javasolni, Allport az esettanulmányt inkább a kóros személyiségnél, mint az egészséges embernél tartotta célszerűnek. A patológiás csoportoknál fontosnak tartotta az **önbecslő és projektív tesztek**et és módszereket, de a Rorschachhal és a TAT-tal kapcsolatban nehezményezte, hogy azok a személyiség tudataltalan rétegeit mutatják meg, és a tudatos tartományról kevesebbet árulnak el. Úgy vélte, egészséges embernél a tudataltalan kevésbé fontos – az önjellemzést tartotta célszerűbbnek. Allport sokoldalúságát érzékelteti, hogy az alkalmazható módszerek körében elfogadta a kísérletet, a viselkedés megfigyelését és a szociokulturális környezet tanulmányát is; emellett tudatában volt a faktoranalízisben rejlő lehetőségeknek (bár ő maga idiografikus megközelítéséből adódóan nem használta ezt a módszert).

Munkásságának szociálpszichológiai értelemben is fontos pontja az **értékek kutatása**. Úgy vélte, az egységes életfilozófiának – mint az egészséges személyiség egyik alapjának – egyik lényeges szempontját az értékek képezik, amelyek akár mélyen gyökerező személyiségvonásoknak is tekinthetők. Az értékpreferenciák erősen eltérhetnek aszerint, hogy miként alakul az egyén szocializációja és jelenlegi élete. Az egyéni világlátás ismeretében például lehetőség van a megfelelő pályaválasztási és életvezetési tanácsadásra is.

Munkatársaival, Vernonnal és Lindsey-vel 1960-ban tudományos igényű, különböző foglalkozási csoportokon validált, **önbecslő értékskálát** dolgozott ki. A szerző a propriális funkcionális autonómia fogalmából kiindulva hat érték kategóriát különített el, aszerint, hogy azok milyen területhez kapcsolódnak, s feltételezte, hogy közülük rendszerint többet is pozitívan, vagy mérsékelten pozitívan, néhányat pedig esetleg negatívan lát az emberek többsége. A skálát töltő személy feladata egyes állítások egymáshoz viszonyított, relatív fontosságának megítélése (pl. 3–0), illetve rangsorolása (1–4) a következő kategóriákban:

1. **Elméleti** értékek – Az igazság megismerésének, felfedezésének fontossága, amely racionális, kritikus, empirikus magatartást feltételez. A kutatóknál jelentős.
2. **Gazdasági** értékek – Hasznos, pragmatikus dolgok hangsúlyozása. Akinél ez a domináns, leginkább pénzkeresésre törekszik, s ha nem alkalmazza a tudását, hiszi, az „veszendőbe megy”. Sok üzletember gondolkodik így, számukra elsődleges szempont a *hasznosság*.
3. **Esztétikai** értékek – A művészek a harmónia a legfontosabb, mindent a kellemesség, kecsesség alapján ítél meg, szeret minden élményt élvezni, szemléletének fontos eleme a „carpe diem” filozófia.
4. **Szociális** értékek – Olyan személyeknél vannak előtérben, akiket az emberi kapcsolatok mindenekfelett vonzanak. A szociális értékeket vallók hajlamosak elutasítani az előbbi három érték kategóriát, mivel általában képtelenek érzelmentes, szociális szempontoktól független világlátásra, azt embertelennek, ridegnek tartják. Az ápolónők, szociális munkások életében például kiemelkedő szerepet tölthet be az emberszeretet.
5. **Politikai** értékek – A domináns személyiségű embereket rendszerint sokat foglalkoztatja a hatalom, a befolyásolás. Politikusok számára nélkülözhetetlen értékekről van szó.
6. **Vallási** értékek – Az erősen vallásos, hívő emberek a világot globálisan, egészlegesen fogják fel, és próbálják magyarázni. Akár csoportban, akár magányosan gyakorolják hitüket, mindenben megpróbálják megtalálni a magasabb értelmet. Ez a gondolkodásmód természetesen a teológusok, hitoktatók, szerzetesek életében jut főszerephez.

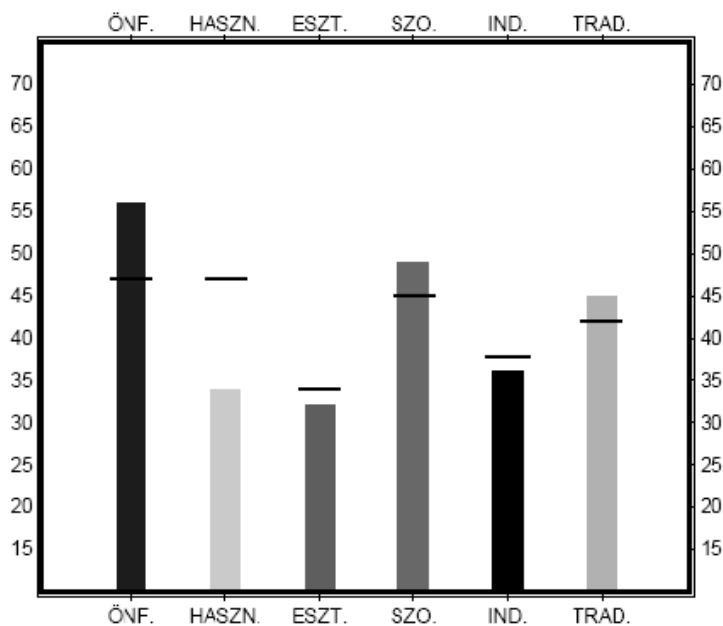
Allport értékérdőívét az Egyesült Államokban a karriertanácsadás területén sokáig használták; napjainkban pedig több más hasonló jellegű teszt készlet terjed a szerző inspiratív munkássága nyomán, pl. a Magyarországon profit területen forgalmazott DISC-PIAV-teszt.

A DISC nevű, külföldön széles körben használt, Magyarországon jelentősen terjedő, viselkedési stílust mérő tesztet egészíti ki a részben Allport felosztását követő **PIAV (Personal Interest Attitudes and Values)** teszt. A PIAV hatféle attitűdöt különböztet meg, melyeket úgy tekint, mint az életünket meghatározó legfontosabb célokat, irányokat. Allport nyomán a teszt filozófiája: az attitűdök programozzák az életünket, láthatók belőlük a viselkedésünk okai. Míg **a viselkedés a hogyan, az attitűd a miért kérdésre ad választ.**

A teszt eredménylapja nemcsak azt tárja fel, hogy melyik az adott személy két legjellemzőbb attitűdtípusa, de azt is, hogy a populáció átlagához képest mennyire köteleződik el egyik vagy másik irányban. Egy-egy személynél általában két jellemző, két kevésbé jellemző és két helyzetfüggő attitűd van. Az egyes vállalati attitűd- és értékkonfliktusok átgondolása, illetve az értékek motiváló erejének ismerete igen tanulságos, jól hasznosítható eredményeket kínál a gyakorló munkapszichológusnak. (Pl. jelentős konfliktus adódhat egy-egy cégben, szervezetben a szociális értéket előtérbe helyező beosztott és az üzleti filozófiájú, hasznossági értéket valló vezető közt.)

A grafikonon értékprofil látható, a grafikon melletti vonalak az átlagos értékeket mutatják, melyhez az egyes kategóriák viszonyíthatók.

A PIAV kategóriái	
Önfejlesztő	A világ, az igazság megértésének, felfedezésének törekvése.
Hasznossági	Megtérülés, hozam elvárása a befektetés nyomán.
Esztétikus	A forma, harmónia, szépség értékelése önkifejezés során.
Szociális	A társas környezet támogatása a lehetőségek valóra váltásában.
Individuális	Státusz, pozíció, hatalom vágya.
Tradicionális	Az élet dolgainak rendszerben való megértése.

Említést érdemel, hogy Allport egy másik mérőeszközt is kifejlesztett. Az érett személyiség korábban már elemzett jellemzőit hangsúlyozva arról is meg volt győződve, hogy az általa optimálisnak tekintett vallási orientáció csak minimálisan kapcsolódik a templomba járáshoz, mi több, a vallást intenzíven gyakorlók közt is sok az előítéletes személyiség. A **Religious Orientation Scale (Vallási Orientáció Skála)** segítségével fontosnak tartotta elkülöníteni az intrinzik és extrinzik vallásorientációt; előbbinél külső okok (pl. a közösség elfogadása) utóbbinál pedig maga a hit tényezői motiválják a vallásosságot. Eredményei és a későbbi kutatások egyaránt igazolták előzetes hipotézisét az extrinzik orientációjú személyek kirekesztő magatartásáról, szemben az intrinzik orientációjúakkal. Utóbbi csoport pszichológiai egészségességét Allport meggyőzően támasztotta alá.

Változatos mérésmódjaival kapcsolatban Allport fontos ajánlásokat tett a szakembereknek. A következő rendszert javasolta:

1. A viselkedés közvetlen **megfigyelését** gyakorlatilag bármilyen helyzetben használhatjuk. Ezen belül fontos információforrás számunkra a testbeszéd, az expresszív viselkedés.
2. A nézetek, **attitűdök**, célok feltárását **interjúval** végezhetjük.
3. A **személyiségjegyekre dokumentum- és önbeszámoló elemzésből** következtethetünk.
4. Az **értékeket** és a vallási orientációt (a személyiség érettségét) **kérdőíves** eljárásokkal tárhatjuk fel.
5. Rendkívül ígéretes lehetőségeket kínálnak a **részletes, egyéncentrikus, longitudinális vizsgálatok**.

Allport a lélektan fejlődésének viszonylag korai időszakában meghatározta az önbecslő módszerekkel kapcsolatos, akkoriban korszerűnek számító **irányelveket** is. Kiemelte, hogy az attitűdskálák és papír-ceruza eljárások esetében központi kérdés, hogy legyen pszichológiai jelentésük (amelyet napjainkban tartalmi validitásnak mondanánk), valamint hogy az egyes tételek elkülönítsék a különböző releváns csoportokat (amit ma kritérium szerinti validitásnak nevezünk). Hangsúlyozta a reliabilitás és a validitás megállapításának szükségét, de azt is, hogy a tesztek részben az egyszerűségük teszi érthetővé és széles körben alkalmazhatóvá. Utóbbi gondolat sem idegen a mai modern pszichometriától, tekintve, hogy a könnyű alkalmazhatóság megteremtésével kiiktathatunk sok, a műveltségéből fakadó torzítást; továbbá a tesztfaktorok elemzésében is az egyszerű struktúrát tekintjük követendőnek (Kline, 2000). Allport művében ezáltal különös kettősségnek lehetünk tanúi: részben általánosan alkalmazható mérőeszközöket fejlesztett, részben pedig az egyedi esetekre koncentrálna, azokat előtérbe állítva kutatta a személyiség legbensőbb tartalmát, összefüggéseit, utóbbi esetben a hagyományos módszertani szempontok háttérbe szorításával.

Amellett, hogy kisszámú pszichológiai tanulmányban, elsősorban gyakorlati céllal, az idiografikus eljárásokat napjainkban is használják, számos kritika illette őket, részben azért, mert a **nomotetikus** eljárások **hasznosabbnak** bizonyultak a mérések gyakorlati céljaira, részben pedig mert az **idiografikus** módszerek sok esetben **nem reprezentatív** jellegűek, az egyénről csak részleges képet adnak, esetleg torzíthatnak is. Nem hagyható továbbá figyelmen kívül, hogy ezekből az eljárásokból adott esetben fontos háttérváltozók maradhatnak ki (pl. családi állapot, szociális helyzet). Az önbeszámolóknál problematikusnak számít, hogy a helyzeti változók az interpretációban sok esetben összekeveredhetnek a személyiség hatásaival, ami elemzési nehézséget okoz.

7.2. Az Eysenck-tesztek

Az **EPQ**-tesztet (Eysenck és Eysenck, 1975) az 1970-es évektől használják, magyar adaptációjáról az 1980-as évektől vannak publikált adatok. A teszt külföldön egyike azoknak a mérőeszközöknek, amelyekről rendkívül sok kutatási eredmény ismeretes. Kialakítása és pontosítása külföldön, több ezer fős klinikai és sine morbo minta bevonásával történt. Felnőtt és junior (7–15 éves korig felvehető) változatban ismert; többnyire a megújított, részletesebb, 420 tételes változatát, a személyiség részletes feltárására alkalmas Eysenck Personality Profilert (Eysenck és mtsai, 1992, Eysenck és Wilson, 1991) használják. Magyarországra vonatkozóan ugyanakkor említést érdemel még két, a gyakorlatban elterjedt változata: az alkalmasságvizsgálatoknál és klinikai kutatásokra használt **Brengelmann-teszt**, valamint az iskoláskorúakkal és serdülőkkel (angol mintán: 7–15, magyar csoportban 7–18) felvehető **Impulzivitás-Kockázatvállalás-Empátia** (IKE, angol neve: **JIVE**, Arany és mtsai, 1998) teszt.

Mind a négy említett mérés az Eysenck-féle háttérelmélet sarokpontjaihoz illeszkedik. Legkorábbi előzményük a 48 kérdéses Maudsley Personality Inventory (MPI) volt, amelyet Eysenck 1959-ben tett közzé, és csak a személyiség két alapidimenzióját (extraverzió, neuroticizmus) érintette. Német populáción ebből a korai tesztből munkálták ki a Brengelmann-tesztet, amely a korábbi változathoz képest egy harmadik, rigiditás nevű mutatóval bővült – Magyarországon Tringer László és munkatársai a kulturális hasonlóság miatt, az EPQ-tól függetlenül, német nyelvű változathoz adaptálták. A Maudsley-teszt nyomán készült el később az EPQ másik korai alakja, az Eysenck Personality Inventory (EPI), amely hazugságskálát is tartalmaz, benyomáskeltési, megfelelési szándékot szűr.

A három fő dimenzió túl, keretes részben meghatározunk más olyan fogalmakat is, amelyek az említett, Magyarországon is elérhető tesztekben előfordulnak.

Extraverzió vs. introverzió – Az extravertált személyek szociábilisak, szeretik a társas összejöveteleket. Lendületes, aktív emberek. Szükségük van az izgalomra; ingerkeresők és kockázatvállalók, szeretik a durva tréfákat. Az introvertáltak viszont csendesek, jobban szeretnek olvasni, mint emberek közé járni; kevés barátjuk van, de őket közelinek érzik magukhoz, többnyire húzódnak a túlságosan izgalmas dolgoktól. Extraverziót mér az EPQ, annak junior változata, a Brengelmann-teszt. Az IKE-skálán a kockázatvállalás kapcsolódik ide.

Neuroticizmus vs. stabilitás – A magas pontszámot elérő személyek örök aggodalmaskodók, gyakran szoronganak, hangulatuk változó és időnként depressziósak. Hajlamosak túlreagálni a stresszt; nehezen nyugszanak meg. A stabil személyek viszont kiegyensúlyozottak, kimértek, ritkán aggodalmaskodnak. Érzelmi reakcióik lassúak, és ha mégis kizökkennek lelki egyensúlyukból, az könnyen helyre is áll. Az EPQ, a junior változat és a Brengelmann-teszt méri.

Pszichoticizmus vs. szuperego erő – A magas pontszámot elérők agresszívek és ellenséges viselkedésűek, érzelmileg ridegnek tűnnek, hiányzik belőlük az empátia, érzéketlenek embertársaik iránt; impulzívak és egocentrikusak, mégis, gyakran kreatívak és eredetiek. Általában szeretik a furcsa, szokatlan dolgokat. Az EPQ-ban, a junior változatban ezen a néven található, míg az IKE-tesztbe e dimenzióhoz közel álló tényező, az impulzivitás került be.

Rigiditás – Tringer a rigiditás fogalom két, egymással rokonságban álló értelmezését adja meg. Egyrészt rigiditáson fokozott energiaérzést, nagyobb fokú aktivitást, ingerlékenységet, szélsőségebb megnyilvánulásokat értünk. A másik aspektus a magatartás intenzitására vonatkozik, amellyel az egyén valamilyen individuális formában kifejezi magát. Értelmezésében segít, ha tudjuk, hogy rokonságban áll a dogmatizmussal (Rokeach Dogmatism Scale), a California F-skálával, a CPI rigiditásmutatójával.

Impulzivitás – Impulzívnek számít az a személy, aki anélkül cselekszik, beszél, hogy meggondolná, mit is tesz. Kezdetben ezt a meggondolatlanságot az izgalomkereséssel együtt az extravertió egyik összetevőjének tekintették. Mint önálló faktort, az izgaloméhség, a tervezésképtelenség, az élénkség, meggondolatlanság jellemzi; az erősen impulzív egyén képtelen várni, azonnal és ösztönösen cselekszik, az önkontroll teljes hiánya jellemzi. Ez a lobbanékony magatartás az IKE-skála által mérhető a legtisztábban.

Kockázatvállalás – A kockázatvállaló emberek unalomkerülő és izgalomkereső viselkedésűek, azonban impulzív embertársaiktól abban különböznek, hogy tisztában vannak a veszélyek jellegével, mérlegelik és tudatosan vállalják a bizonytalan kimenetelű helyzeteket. Szintén az IKE-skála mutatója. Az EPQ viszonylatában az Extraverzióval áll rokonságban.

Magyarországon az EPQ adaptálásában a Debreceni Egyetem oktatója, **Matolcsi Ágnes** vett részt. A meghonosítás nem volt zavartalan, mivel éppen a mérőeszköz lefordítása és a kutatás megkezdése idején adták ki külföldön a továbbfejlesztett, hosszabb EPQ-R, 101 tételű változatot. Magyarországon a kutatások mégis a 90-es tételszámú változattal kezdődtek, amely tesztből a kulturális eltérések miatt 13 tételt el kellett hagyni, és ezek helyére a hosszabb eszközből került pótlás. A magyar változat végül rövidebb lett az EPQ-R tesztnél. Matolcsi adatai további kulturális eltérésekre hívják fel a figyelmet: **a magyar nők és a férfiak egyaránt extravertáltabbak, mint az angolok.** Hasonlóan, mint ahogyan a P-skálát az angol kultúrkörben kritika érte, kiemelik, hogy a skála megbízhatósága kívánnivalót hagy maga után. A **magyar minta** a külföldi pontszámokhoz képest **magasabb P értéke** népcsoportunk erősebb disszimulációs hajlandóságára utal; s a magyar nők a briteknél magasabb hazugságskála-átlaga akár az átlagtól eltérő viselkedés iránti intoleráns viszonyulást is valószínűsítheti.

Az Eysenck-tesztek közül legelterjedtebb EPQ egyik fő pozitívuma a jól ismert és széles körben elfogadott biológiai háttérelmélet, amely sok kutató számára rendkívül meggyőzőnek számít. Ha csak módszertani szempontokra hagyatkozunk, biztonsággal állíthatjuk, hogy ez az empirikus alapok által leginkább megerősített, jelenleg legjobban *bevizsgált* személyiségmérő eljárások egyike. Három nagy faktora statisztikailag tökéletesen elkülönül, és megfelel a pszichometrikusok által propagált *egyszerű struktúra* elvnek. Reliabilitásmutatói 0,7–0,8 körül alakulnak, a teszt–reteszt megbízhatóság pedig az egyes skáláknál 0,7–0,9 közt változik. A külföldi publikációkban megtalálhatók szinte az összes társadalmi osztályra és foglalkozási csoportra vonatkozó normák; Magyarországon azonban még nem elérhetők.

Már az Eysenck-csoport tudatában volt annak, hogy a teszt egyes alskáláinál jelentős nemi különbségek vehetők észre. A neuroticizmus és a hazugságműtató pl. nőknél, a pszichoticizmus pedig férfiaknál magasabb a másik nemhez képest. Shevlin, Bailey és Adamson (2002) arra kereste a választ igen komplex és sokrétű statisztikai eljárások (útanalízis) segítségével, hogy ezek az eltérések inkább társadalmi szerepek vagy biológiai különbségek következményei-e. A kérdés megválaszolásához szexuális orientációműtatót mértek, és igen sok személy demográfiai háttéradatait használták. Mind a neuroticizmus, mind pedig a pszichoticizmus eltéréseit jól magyarázták a szexuális szerepek.

A német nyelvről lefordított **Brengelmann-skála** a magyarországi alkalmasságvizsgálók egyik közkedvelt tesztje.¹ Az adaptálásáról szóló első adatokat Tringer és munkacsoportja publikálta, alátámasztva e teszt teszt–reteszt reliabilitását, pszichológusi és pszichiáteri becslésekhez viszonyított validitását, tételeinek differenciálóképességét.

¹ Pl. honvédség, rendőrség

Az **IKE-teszt** adaptációját Kozéki Béla publikálta 1985-ben. Emlékeztetőül: három dimenziót mér: impulzivitás, kockázatvállalás és empátia. Az első két dimenzió érdekessége, hogy megközelítőleg azonos viselkedésmódokat mutat meg adaptív, illetve nem adaptív megnyilvánulások szintjén. Az IKE magyar változat 69 tételből, három 23 tételű alskálából áll. A kultúrközi összehasonlítás adatai szerint az impulzivitás a brit mintákban jelentősen magasabb, mint a magyarban, a lányok impulzivitása pedig univerzálisan, mindkét mintában alacsonyabb a fiúkénál – feltehetően összhangban az 1980-as évek eltérő brit, ill. magyar nevelési szokásaival. A magyarok szociális konformitása, akárcsak az EPQ esetében, viszonylag magas. Bebizonyosodott az is, hogy Magyarországon az impulzivitást inkább a neurotikus nyugtalanságból eredő önkontroll hiányának érezzük, míg a brit területeken az izgalomkeresés jellege domborodik ki. A kockázatvállalás hasonló volt a magyar és a külföldi mintákban, és az életkorral fokozatosan emelkedett. Empátia tekintetében a lányok pontértékei magasabbak voltak a fiúkénál, a dimenzió az EPQ neuroticizmus értékektől független volt.

Bár a Brengelmann-tesztet a gyakorlatban sok pszichológus használja, az IKE-teszt pedig kisebb pedagógiai kutatásokra jól alkalmazható, a fontosabb pszichológiai szakfolyóiratokban ritkán nem lelhetők fel a hozzájuk kapcsolódó munkák.² Rendkívül kevés adat van a magyar kultúrában való használhatóságukról is. Végleges standardizálásukat, továbbfejlesztésüket napjainkban kétségessé teszi, hogy az *Eysenck Personality Profiler* megjelenésével már vannak lényegesen jobb, technikailag magasabb szinten bemért eszközök.

Modern vizsgálatok az Eysenck-modellhez kapcsolódóan

Van Hemert és mtsai (2002) 38 kultúrában hasonlították össze az EPQ-teszt eredményeit, pszichometriai mutatóit, s próbáltak összefüggést találni az EPQ-dimenziók és egyes társadalmi körülmények (vallásosság, halálozási ráták, bruttó nemzeti termelés), valamint a **Hofstede-féle kultúra-dimenziók** közt. Különös módon a hazugságskálánál tükröződő **megfelelési igény negatív kapcsolatban állt a bruttó nemzeti termeléssel és más gazdasági mutatókkal**. Ennek okát a szerző abban látta, hogy a hátrányosabb helyzetű társadalmi csoportok hajlamosabbak a szociális kívánatosság normái szerint viselkedni, fokozottabban függenek mások elfogadásától. A különböző kultúrákban egyébként többnyire megegyezett az extraverzió és a neuroticizmus pszichológiai jelentése, ezt azonban nem lehetett elmondani a pszichoticizmusról és a megfelelési igényt kifejező hazugságskáláról. A kutatásban megfigyelhető volt az is, hogy **Magyarországon** a kultúrák viszonylatában mind a négy dimenzió inkább **mérsékelt**, átlagos volt, mintsem extrém tartományba került.

Az EPQ-val végzett vizsgálatok közül kiemelhető Eysenck és Eysenck (1991) tanulmánya, amelyben, amellet, hogy a pszichés zavarokban szenvedő személyek magas P- és N-értékeiket figyelték meg, a teszt 32 tételéből ún. **függési skálát** képeztek. A skála validáló kutatásokban $p < 0,001$ szinten megkülönböztette a drogabúzusban és más zavarban szenvedőket a kontrollszemélyektől. A következő táblázatban található kutatási adatokkal szintén ezt szemléltetjük Ruch (1999) nyomán.

² Jelen szerző az elmúlt tíz év szakmai kutatásainak áttekintése után teszi ezt a megállapítást.

Csoport		Átlag és szórás (Addikció-skála)
S. B. Eysenck (normacsoport, 1986)		11,81±4,74
Feldman és Eysenck (1980)	bulimia nervosa	17,67±4,51
Gossop és Eysenck (1980)	drogfüggő nők drogfüggő férfiak	20,25±5,73 19,83±4,96
Nishith, Mueser és Gupta (1994)	hallucinogén függők kontroll	16,20±7,03 10,50±5,57
Odgen, Dundas és Bhat (1989)	alkoholisták kontroll	17,71±5,01 12,10±4,57
De Silva és Eysenck (1987)	anorexia nervosa bulimia nervosa	14,39±5,03 17,88±4,69

Összességében, az EPQ és változatai napjaink elismert mérőeszközei, amelyeket elsősorban kutatási céllal és szűrésre használhatunk, mivel a gyakorlati munka számára nem nyújtanak kellőképpen differenciált képet. Használatuk főleg az empirikus beállítottságú, biológiai szemléletű szakemberek körében elfogadott.

7.3. A 16 PF

Cattell 16 személyiségfaktort mérő, ma is közzismert tesztjének, a **16 PF**-nek (Cattell, Eber és Tatsuoka, 1970) kidolgozását két évtizedes faktoranalitikus kutatómunka előzte meg. A felnőtt-változat mellett később egy középiskolás, két iskolás és egy óvodás változatot is publikáltak. A mért személyiségdimenziók több elméleti hagyományból származnak: egyesek a pszichoanalízisben és a behaviorizmusban, valamint a típusokban egyaránt felmerültek, de Cattell felhasználta Murray, McDougall és Allport munkáit is. A jelenben elsősorban kutatási és szűrési céllal alkalmazott személyiségleltár – a komoly módszertani kritikák ellenére is – jól használhatónak bizonyul. Elsősorban és csaknem kizárólag a munkapszichológia területén dolgoznak vele, az angol nyelvű leírásból valamennyi személyiségjegyet akár egy laikus számára is könnyen érthető és értelmezhető.

Mint már említettük, a személyiségvonások közt Cattell megkülönböztetett *gyökér* vagy *forrás* és *felszíni* vonásokat, és osztályozásába nemcsak a diszpozíciók, de a hangulatok és az állapotok is bekerültek. A szerző nézete szerint az elsődleges faktorok olyan alapvonások, amelyek nem feltétlenül nyilvánulnak meg a viselkedés szintjén, ugyanakkor többnyire egymástól függetlenül hatnak, és faktoranalízis útján tárhatók fel. Az empirikus alapon nyert 16 dimenzió egymástól **részben független**, és a **naív pszichológiából is megragadható**. Egy másik pozitívum, hogy a klinikai pszichológiából származó terminusokat Cattell elméletében használta ugyan, de a mérésből már igyekezett kiiktatni, hiszen a laikusok számára megbélyegzően hathat a *szkizoid*, a *paranoid* vagy más hasonló szó.

A teszt készítésénél Cattell korrelációs mátrixot szerkesztett, melyen belül elkülönítette azokat a jegyeket, amelyek az összes többi változóval azonos korrelációs viszonyban álltak. Ennek alapján gyűjtötte össze az ún. clustereket, és ezen az adatállományon végezte a faktoranalízist is. A tizenhat elsődleges faktorból a továbbiakban négy másodlagos faktort képezett, amelyek személyiségtypusként is értelmezhetők, utóbbiak kevésbé specifikusak. Az elsődleges faktorok mindegyikét egy-egy betűjellel, egy-egy ellentétes tulajdonságpárral, valamint **fantázianévvel** látta el, amelyek célja, hogy a Cattell-féle osztályozás világosan elkülönüljön a szakirodalomban használt korábbi terminusoktól. (A magyar kultúrában ugyanakkor kevésbé elterjedt fantázianevekről van szó – praxernia, harria stb.)

A kérdések elrendezése a tesztben **ciklikus**, a jó áttekinthetőség érdekében. Minden faktorhoz 10–13 kérdés tartozik, *a*, *b* és *c* válaszlehetőséggel, melyek közül a *b* köztes érték, a határozatlanság lehetőségét adja meg. A pontértékek standardokhoz viszonyíthatók. Az *A* és *B* változat középiskolát végzett személyek számára készült, de már a 17. életévtől használható. Az első és utolsó két kérdés nem értelmezésre szolgál, a tesztbe kerülésének célja az adatok hitelességének ellenőrzése. (Pl. *Min-den kérdésre a legjobb tudásom szerint szeretnék válaszolni.*) Lehetőség szerint ki kell alakítani a vizsgálat megfelelő légkörét is, ugyanis a *kettő közötti* válasz túl nagy gyakorisága torzítólag hathat. Fontos, hogy a vizsgálati személy tudja: a vizsgálat az ő érdekét is szolgálja. Az érvényes adatszer-zést az is fokozhatja, ha a két (érettségizettek számára készült *A* és *B*) változatot egyidejűleg vesz-szük fel. Magyarországon nem elérhető a gyermekek és írástudatlan felnőttek számára készült *C* és *D* változat, valamint az alacsony végzettségűeknek való *E* és *F* változat.

A teszt felvétele lehet **egyéni** és **csopartos** is. A vizsgálat ideje kötetlen, de fel kell hívni a figyel-met a gyors munkára, így a képzetebbek 45–60 perc alatt végeznek. Csoportos munkában jó, ha a vizsgálatvezető körbejár, és időnként jelzi, hogy hol tart a csoport zöme.

A 16 PF számos reliabilitási formája megfelelő, mivel azonban Cattell egyike azon pszichomet-rikusoknak, akik nem vélik úgy, hogy a belső konzisztencia-mutató útján el lehetne bírálni a teszt megfelelőségét, ezen reliabilitás formát tudatosan elhagyta. (A **belső konzisztencia** egyébként külö-nösen az *M*, *N* és *Q1* skáláknál **alacsony**, és emiatt a tesztet komoly kritikák érik. Belső konziszten-cia hiányában nincs lehetőség magas korreláció megállapítására a két tesztváltozat eredményei kö-zött, és ez a tény olyannyira markáns, hogy kénytelenek vagyunk elhinni: a két forma akár eltérő vál-tozókat is mérhet.)

A validitás kérdésköre ennél is komplexebb. Elsődlegesen azért, mert a pszichometriai szakiro-dalomban egyetlen szerző sem reprodukálta a Cattell-féle 16 faktort. A szerző adatainak alapos új-ragondolásával és átdolgozásával foglalkozó kutatók közül Kline és Barrett (1983) a Cattell-féle kér-dőívben az extravertió és a neuroticizmus világos faktorait mutatták ki, McCrae és Costa (1987) pe-dig a Big Five-hoz jelentésben igencsak hasonló öt faktort nyert. Innentől viszont erősen kétséges, hogy a 16 faktoros személyiségmodell fenntartható lenne. A konstruktív validitás mindazonáltal Cattell munkájában megbízható megerősítést nyert.

A teszt **állandósága ellenőrzött, megbízhatóság, homogenitás és egyenértékűség szempontjá-ból** is. Specifikus külső kritériummal való korreláció nem kiszámítható a teszt heterogenitása követ-keztében, de az amerikai, ausztráliai, európai adatok megerősítik, hogy a teszt a való élethelyzetek széles skálájára nézve nyújt predikciót.

Magyarországon a tesztnek elméletben két (reteszteléshez használható) változata létezik, a gya-korlatban azonban felvételre alkalmas teszt csak az egyik (*A*) változat áll a pszichológiai közösség rendelkezésére.³ Tizenhét éves kortól, legalább középfokú végzettségű személyeknél alkalmazható, 17, 21 és 35 éves nőkre és férfiakra standardizált.

A magyar standardok kialakítása 460 budapesti és vidéki (Debrecen, Nyíregyháza, Pécs, Szom-bathely, Miskolc, Szeged, Gödöllő), egyetemi és főiskolai hallgató bevonásával történt. A magyar és amerikai standardok közti eltérés minimális volt, de megjelentek a társadalmi kívánatosság hatásai. Megjegyzendő, hogy a magyar standard kialakítása viszonylag régi, 1973-ban történt.

A 16 PF keletkezésének idején – technikai okokból – még fel sem merült a számítógépes alkal-mazás gondolata. A gépek fejlődésével párhuzamosan jelentek meg a tesztek elektronikus formái is, ami az új változatok ellenőrzésének folyamatát, továbbá használatuk etikai és technikai kérdéseinek mérlegelését is maga után vonta. A 16 PF számítógépes változatának validálását 1984-ben Harrell és Lombardo végezte. A vizsgálat során 80 egyetemista személy 4 csoportban töltött ki számítógé-

³ A másik teszt leírásából több tétel is hiányzik.

pes és/vagy papírfarmájú változatot, s ezzel együtt az állapotszorongás mérése is megtörtént. A két tesztforma eredményei, reliabilitás és validitás mutatói gyakorlatilag megegyeztek – angol kultúrában rövid idő alatt el is terjedt a szoftveres változat.

A következőkben a 16 PF profillapját a külföldön fejlesztett legújabb változat alapján közöljük (*Institute for Personality and Ability Testing, 1994, 2004*), egy rövid értelmezési részlettel együtt, amelyet az új változat tízoldalas eredménylapjáról merítettünk. Mind a profillapból, mind a megfogalmazásokból egyértelművé válik az új változat gyakorlati használhatósága (ellentétben a korábbi, magyar kultúrában is elterjedt verzió nehézkességével).

16 PF mintaprofil

Sten	Faktor	Bal oldali végpont jelentése	Alacsony Átlagos Magas										Jobb oldali végpont jelentése		
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10			
6	Melegség (A)	Kimért													Melegszívű
8	Következtetés (B)	Konkrét gondolkodású													Absztrakt gondolkodású
6	Érzelmi stabilitás (C)	Reaktív													Kiegyensúlyozott
6	Dominancia (E)	Alárendelődő													Domináns
4	Élénkség (F)	Komoly													Élénk
6	Szabálytudat (G)	Nonkonform													Szabálykövető
8	Szociális rátermettség (H)	Félénk													Szociálisan ügyes
6	Érzékenység (I)	Haszonelvű													Humánus
4	Éberség (L)	Másokban bízó													Bizalmatlan
7	Praktikusság (M)	Gyakorlatias													Elméleti
4	Direktség (N)	Egyenes													Diplomatikus
6	Elővigyázatosság (O)	Magabiztos													Aggódó
9	Nyitottság a változásra (Q1)	Tradicionalis													Nyitott
4	Önállóság (Q2)	Csoportközpontú													Énközpontú
4	Perfekcionizmus (Q3)	Rendezetlen													Kontrollált
6	Feszültség (Q4)	Nyugodt													Feszült

XY kommunikációja nagy eséllyel erőteljes, egyértelmű lesz. Érzelmi reakciói többnyire gátolatlanok, belülről fakadnak. Érzelmi állapotait mások is világosan érzékelhetik, minek következtében ezekkel befolyásolhatja a környezetét. Érzelemkifejezése szintén erőteljes. (Sten = 8)

Szívesen odafigyel mások érzelmeikifejezésére, gesztusaira, hangulati állapotaira. Érzelmekre való szenzitivitása az átlagosnál magasabb (Sten = 7). Bizonyos esetekben a helyzethez igazítja saját érzelmeikifejezését, máskor viszont ugyanezt képtelen kontrollálni. (Érzelmi kontroll, Sten = 5, átlagos.) Valószínűleg társaságkedvelő, szívesen jár emberek közé, és stílusával kedvező első benyomást kelt. Szeret beszélni, és könnyen bekapcsolódik a társalgásba. (Társas expresszivitása az átlagnál magasabb, Sten = 7.)

Validáló vizsgálatok

A 16 PF teszt eredményeit számos más személyiségteszttel vetették össze a különböző vizsgálatokban. Grossman és Craig 1995-ben, 131 párterápiában részt vevő személlyel vette fel az MCMI-II-t és a 16 PF-et. Az MCMI-II, egy korábbi eredmény szerint, jól detektálja a túlzott nárcizmusról tanúskodó és önbecsmérlő profilokat. Mintájukat 20–71 év közötti fehér bőrű emberek alkották, akik az MCMI-II és 16 PF A változatát töltötték ki több pihenési periódust közbeiktatva, hogy kiküszöböljék a potenciális fáradtságot. Annak ellenére, hogy az MCMI-II-t a személyiségzavarok és a klinikai szindrómák detektálására, a 16 PF-et pedig a személyiségvonások dimenzióinak meghatározására használták, az eredmények közt összefüggés jelent meg. Az MCMI-II önfeltárás (disclosure) skálája szignifikáns pozitív korrelációt mutatott a 16 PF kedvezőtlen benyomáskeltését vizsgáló skálájával, és szignifikáns negatív korrelációt a 16 PF jó benyomáskeltést vizsgáló skálájával. Az MCMI-II megtévesztés (debasement) skálája viszont szignifikáns pozitív korrelációban állt a 16 PF kedvezőtlen benyomáskeltést mérő skálájával, továbbá szignifikáns negatív korrelációt a jó benyomáskeltést vizsgáló skálával.

A torzító tényezők hatását további speciálisabb mintákon is vizsgálták. Az egyik ilyen vizsgálatban Merydith, Humphreys és Ebener (1997) ajánlása nyomán szükségessé vált a teszt korrigálása a munkapszichológiai alkalmazhatóság érdekében. A munkanélküliek – ugyanúgy, mint a férfi elítéltek – a jó benyomáskeltés érdekében feltehetően torzították, csökkentették dominanciaértékeiket – de akár nemi hatásról is szó lehet. Normál csoportban 16 faktorból 14-nél találtak nemi különbségeket, a B (konkrét gondolkodás) és Q2 (nyitottság) faktorok kivételével. A nemi eltérések nagyfokú stabilitást mutattak, mind időben (Siegler, George és Okun, 1979), mind más nyugati kultúrákban (Saville, 1973). Fontos azonban megemlíteni, hogy Cattell (1973) a stenpontokra való konvertálás után is felfedezett **nemi hatást az A (melegség), E (dominancia), I (szenzitív) és O (magabiztonság)** faktoroknál. Ezeknél, az E kivételével, a nők csoportjában magasabb értékek mutatkoztak.

Más empirikus vizsgálatokban nem találtak a Cattell-féle különbségekkel. Például hasonló személyiségvonásokat találtak mind a két nemnél a légiirányítók között (Karson és O'Dell, 1974) és a hivatalnokoknál (Schuerger, Kochevar és Reinwald, 1982). Melamed és Bozionelos (1992) több hasonlóságot talált női és férfi menedzserek közt, mint különbséget. A női menedzserek magasabb A (melegség), I (humánusság) és N (diplomatikusság) értékeket értek el, az E és O faktorok esetében azonban nem volt különbség.

Burger és Kabacoff azt vizsgálták, hogy a 16 PF útján elkülöníthetünk-e bizonyos személyiség típusokat. A mintát 1037 rendőrségi munkára jelentkező személy alkotta, akik a 16 PF A változatát és a PRF A változatát töltötték ki. Az elvárt típusok és faktorok megegyeztek a PRF, MMPI és CPI eredményekkel. A 16 PF alapján a minta 2/3-át sikerült besorolni négy személyiség típus egyikébe. Emellett nemi és faji különbségek is jelentkeztek.

A teszt alkalmazásáról

A 16 PF személyiségtesztet leginkább a munkapszichológiában, alkalmasságvizsgálatokra használják. Személyiségkutatásokban más vizsgálati csoportok is hangsúlyt kaptak: különböző vallású emberek, diákok, különböző betegségben szenvedők, börtönviseltek. Gyakoriak a pszichometriai természetű vizsgálódások is. Bár csak kisszámú publikáció készült róla, használatos a klinikai és pedagógiai pszichológiában.

Utóbbi területről több figyelemre méltó eredmény származik, amelyek sokat elárulnak a személyiség fejlődéséről. Shaugnessy és mtsai (2004) tehetséges serdülők személyiségét vizsgálták Koreából, Floridából, Új-Mexikóból, Finnországból és Szlovákiából származó adatok alapján. Az eredmények alapján **a tehetségesekre a magas élelenség és humánusság értékek** voltak jellemzők.

Koreában (Yang és mtsai, 2005) egy gimnázium több mint 300 tanulóját vizsgálták meg, hogy tanulmányozzák a pszichiátriai tüneteket és személyiségvonásokat, figyelembe véve a magas internethasználatukat. A 16 PF teszt eredménye azt fedte fel, hogy a **túlzott internethasználókat** könnyebben befolyásolták a rövid ideig tartó érzelmek, fantáziák, elmélyültebbek, kísérletezőbbek és sokkal inkább öntörvényűek voltak. A tanulmány azt vetíti elő, hogy azok a gimnazisták, akik többet használják az internetet, **több pszichiátriai tünetet mutatnak**, mint azok, akik ritkábban.

Schuerger (1992) azonos cikkében foglalkozott a párkapcsolattal, s kiemelte, hogy a 16 PF tesztel segíthetünk egyes pároknak, hogy jobban megértsék egymást. Három gyakori egymásra találási elvet sorol fel: 1. általános kiegyenlítési elv: nagyobb esélye van párkapcsolatra annak, aki egészséges, vonzó és jólétben él, mint annak, aki e pozitívumokkal nem rendelkezik; 2. hasonlósági, like-to-like elv: azokhoz tendálunk, akik jobban hasonlítanak hozzánk, és ezt a 16 PF adatai következetesen alátámasztják; valamint 3. a kiegészítési elv, mely szerint az ellentétek vonzzák egymást. Azt találták, hogy a **magas A** (melegség) és **alacsony Q3** (rendezetlenség) érték **konfliktusok jelenléte**re utal, melyekben egyik partner impulzív. A **magas E** (dominancia) és **alacsony Q1** (tradicionális), azaz egyik partner kritikussága növelheti az elégedetlenség valószínűségét. A **magas G** (szabálykövetés), **Q3** (perfekcionizmus), **O** (aggodalom) és **alacsony F** érték (komolyság) a problémákra nézve szintén jelzésértékű, ilyenkor egyik partner *megszállott*. Az extravertióbból láthatók a pár lehetséges társas interakciós formái: a szociábilisabb fél a kapcsolatba izgalmat és szociális interakciót hoz, az introvertáltabb partner igénye szerint.

Mind a 16 PF, mind a junior változatai bizonyos rendszer szerint *viselkednek* a pszichiátriai zavarok és emocionális nehézségek kapcsán. Schuerger (1992) bemutatja, hogy az **I. és II. tengelyhez tartozó zavarokkal milyen 16 PF mutatók járnak együtt**. Ha a személy magas szorongáspontszámot ér el, az I. tengelyhez tartozó kórképre gondolhatunk. Ha viszont a szorongás nem vesz fel magas értéket, akkor a személyiségzavarok között keresünk, és a teszt másodrendű faktorait vizsgáljuk meg. Leary (1957) úgy vélte, *funkcionális diagnózist* is felállíthatunk a 16 PF alapján. A faktorok eredményeiből nagy biztonsággal be lehet jósolni, hogy a kliensnek melyik tanácsadási, terápiás forma lesz megfelelő. Az értékek utalnak a személy motivációjára, potenciális gátló mechanizmusaira, ellenállására a folyamattal szemben, valamint a terapeuta–kliens kapcsolatra (Schuerger, 1992). Köztudott, hogy az eredményes terápia kulcsa a kliens motivációja, ezt pedig a terapeuta **a kliens distresszéből**, azaz a 16 PF-ben a szorongásfaktorból mérheti le – véli.

A munkalélektan körében született alkalmasságvizsgálatokból kiemelhetjük Lunenberg és Columba (1993) iskolaigazgatókkal végzett kutatását. A pozíció megfelelő betöltéséhez a hétköznapi életben nemcsak a gazdaságos működtetés és a sikeres folyamatirányítás szükséges, de bizonyos alapvető személyiségjegyek megléte is, melyeknek hatásuk van a tanulókra, és közvetetten a társadalomra. A vizsgálatban 79 – többségében férfi – általános és középiskolás igazgató vett részt. Az eredmények alapján több faktornak is előrejelző értéke volt (E – dominancia, L – bizalmatlanság, M

– praktikusság, Q1 – nyitottság, Q2 – önállóság), minek kapcsán egyértelművé vált, hogy **a hatékony iskolaigazgató asszertív, magabiztos, domináns, független, és versenyszellem szerint él;** ugyanakkor nincsenek a bizalmatlan, gyanakvó, dogmatikus, irigy és irritáló tulajdonságai. Az A értéke is magas: kooperatív, figyelmes, jószívú.

Miles és Mangold (2001) összegzi a 16 PF változók szerepét a munkahelyi közegben, saját vizsgálati adataival kiegészítve. Karson és O'Dell 1976-os tanulmányára hivatkozva az impulzivitást (élénkség, F) fontos változónak tartja azoknál a munkaköröknél, ahol látható lelkesedésre van szükség, pl. az üzleti életben. Kinlaw (1991, idézi Miles és Mangold, 2001) és Varney (1989, idézi Miles és Mangold, 2001) a nyitottságnak tulajdonítanak nagy szerepet. Barrick és mt sai (1999) úgy vélik, az extraverzió egyik korrelátuma, a szociális rátermettség (H) azért fontos a munkahelyen, mert a munkatársakra pozitív ösztönző hatást gyakorol, és ezáltal fokozza munkahelyi elégedettségüket. A bizalomra való képességnek (16 PF-ben: éberség, L) szintén sokrétű hatása lehet. Karson és O'Dell szerint a bizalmatlan emberek csoport helyzetben nehezen kezelhetők, dogmatikusak, és rátelepedő magatartásúak, míg azok, akik bíznak másokban, könnyen el tudják felejteni a nézeteltéréseiket, megértők, toleránsak. Sokat számít a rugalmasság is (nyitottság, Q1), mely útján egy adott személy csoport helyzetben igazodni tud másokhoz.

Feltételezhető, hogy egy-egy nehéz ember jelenléte a csoporttagok összesített elégedettségét negatív, míg a másokban bízó személy pozitív irányban befolyásolja. Miles és Mangold valamennyi fontos 16 PF változónak a csoporttagok elégedettségre gyakorolt hatását vizsgálta, együttesen a belső motivációval, az integratív konfliktusmegoldási módokkal, valamint a csoport teljesítményével, a munkához való viszonytal és az individualizmus-kollektívizmus orientációval. Eredményként kimutatta, hogy a csoporttagok elégedettségi varianciájának nagy része megmagyarázható volt az L (éberség, gyanakvás), F (élénkség, impulzivitás) és H (szociális rátermettség, extraverzió), valamint a konfliktusmegoldás és a munkához való viszony (munkaetika) által.

A sikeres munkalélektani alkalmazás érdekében a 16 PF-nek nemrégén új normái jelentek meg, amelyek a faktorok egyes foglalkozási csoportoknál előforduló pontszámait írják le, és ezzel a standard szerepét látják el a gyakorló munkapszichológus számára.

Érdekességként hadd álljon itt néhány, empirikus alapon felállított tudományos megállapítás a különböző Cattell-féle személyiségdimenziók egyes munkaköröknél, valamint egyes specifikus embercsoportoknál tapasztalt eltéréseiről (Karczag, 1994 nyomán).

Betűjel	Megnevezés (alacsony érték, magas érték)	Kapcsolódó kutatási adatok
A	Melegség (kimért vs. melegsívű)	Alacsony: műszaki szakember, kutató, szociabilitás, mások iránti érdeklődés, csapatjátékosság ↔ anyagiasság, intellektualitás, precizitás, egocentrikusság. Magas: tanár, üzletember.
B	Következtetés (konkrét vs. absztrakt gondolkodás)	Érettségizetteknél az alacsony pontszám jelezhet motiválatlanságot is. Nem egyezik teljesen az IQ tesztek eredményeivel.
C	Érzelmi stabilitás (reaktív vs. kiegyensúlyozott)	Alacsony: stresszes szakmák – mentőorvos, tanár, tűzoltó, kereskedő. Magas: pl. nem stresszes irodai munka. Nagy hasonlóság az Eysenck-féle neuroticizmussal. A skálapontszám <i>érzékeny</i> a pszichoterápiás beavatkozásra.

Betűjel	Megnevezés (alacsony érték, magas érték)	Kapcsolódó kutatási adatok
E	Dominancia (alárendelődő vs. domináns)	Magas: tűzoltó, pilóta, versenyző. Hatékonyabb szerep-interakciók, demokratikus vezetés elfogadása. Összefügg a vezetésre való alkalmassággal és a szociális státussal.
F	Élénkség (komoly vs. élénk)	Alacsony: rutinmunkák. Magas: (extrém) üzleti élet.
G	Szabálytudat (nonkonform vs. szabálykövető)	Alacsony: pszichopáták, egyes üzletemberek. Magas: feladatorientált vezetők, üzletemberek, rendőrök.
H	Szociális rátermettség (félénk vs. szociálisan ügyes)	Alacsony: veszélykerülés. Magas: munkahelyi közösség stimulálása. Öröklött <i>fogékonyság a vészjelekre</i> . Fontos jel a pályaválasztásban, reagálás a fenyegetettségre.
I	Érzékenység (haszonelvű vs. humánus)	Alacsony: sebész, mérnök. A csoportmunka gyorsítása. Magas: művész, zenész, iparművész.
L	Éberség (másokban bízó vs. bizalmatlan)	Magas: élsportolók, „nehéz emberek”.
M	Praktikusság (gyakorlatias vs. elméleti)	Alacsony: műszaki szakemberek. Magas: művészek, kutatók, tervezők. Látszólagos könnyedség a gyakorlati dolgokban, de erős szorongás „belülről” (pl. álomban beszéd, járkálás), hiszteroid periódusokkal. Mellőzöttség.
N	Direktség (egyenes vs. diplomatikus)	Alacsony: pap, ápoló, szakács, pedagógus. Magas: pilóta, mérnök. Precíz munkavégzés, célra orientált, intellektuális beállítódás.
O	Elővigyázatosság (magabiztos vs. aggódó)	Magas (extrém): csoportban gátoltság, gátolt beszédképesség.
Q1	Nyitottság (tradicionális vs. nyitott)	Alacsony: pap, ápolónő. Magas: igazgató, üzletember, kutató.
Q2	Önállóság (csoportközpontú vs. énközpontú)	Alacsony: konformis, alkalmazkodó jellem. Magas: önelégültség, csapatjátékosság hiánya.
Q3	Perfekcionizmus (rendezetlen vs. kontrollált)	Alacsony: affektív labilitás, beilleszkedési nehézségek. Magas (extrém): paranoiditás, (nem extrém) vezetői készség.
Q4	Feszültség (nyugodtság vs. feszült)	Magas (extrém): neurotikus, túlhajszolt személy.

A 16 PF-et **hivatássonos személyiség felmérésére** is használták. Monleoni-Moscardo és munkatársai (2003) a különböző nemű orvostanhallgatók személyiségvonásait és munkapreferenciáit vetette össze a 16 PF segítségével. Arra jutottak, hogy az orvostanhallgató nők inkább jóindulatúak, lelkiismeretesek, bizalmasak, ravaszak és elégedettek, a férfiak pedig keményfejűek, bizalmatlanok, praktikusak, elégedettek és lázadóak. Song és mtsai (2002) a tanulmányi eredmények és személyiségvonások közti összefüggéseket vizsgálta kínai mintán. Azt tapasztalta, hogy a kiváló eredményekhez **magas önfegyelem, kitartás és aggodalom, alacsony konfrontációs és versengési hajlam, valamint emocionális stabilitás és éberség** társul.

Részben bevérvizsgálat, részben szakmai személyiség felmérése Cattell korai kutatása is, melyben kiemelkedően kreatív és kevésbé jó teljesítményű **tudományos kutatók** személyiségét hasonlította össze (Feist és Feist, 2001). Az előbbi csoportba tartozó férfiak a tesztben intelligensebbnek, társaságkedvelőbbnek, érzékenyebbnek, dominánsabbnak, kockázatvállalóbbnak bizonyultak, a kreatív kutatók pedig dominánsabb, magabiztosabb, intelligensebb, radikálisabb és kockázatvállalóbb jellemzőkkel írták le önmagukat.

Sportpszichológiában Williams és Parkin (2004) végzett vizsgálódásokat, jégchokijátékosok személyiségprofilját hasonlította össze. Azt tapasztalták, hogy ígéretes játékosok és már aranyérmert nyert sportolók között hasonlóságok mutatkoznak a 16 PF elővigyázatosság, konkrét gondolkodás, éberség, érzelmi stabilitás, szociális rátermettség, élnkség és érzékenység faktoraiban. O'Keefe ezt azzal egészítette ki, hogy a jégchokijátékosok elfogadják, sőt pártolják az agressziót a felnőtt férfiak között (O' Keefe, 2005).

Egészségpszichológiai vizsgálatok keretében betegségek és jellemvonások párhuzamát többen kutatták. Fickova (1980) határozta meg az asztmások személyiségvonásait 16 PF-et használva. Bonaguidi és mtsai (1997) az akut szívbetegek hierarchikus személyiségstruktúráját vizsgálva 16 PF tesztel arra jutott, hogy **a szívbetegeknek nehézségeik vannak a kommunikációban, emocionális kifejezésben és a stresszhez való adaptációban. Erős önkontroll** mellett kevés figyelmet szentelnek belső érzéseiknek, ami nehezíti beilleszkedésüket, és befolyásolja a betegségre való hajlamukat.

Személyiségpszichológiai kutatásokban Gadzella (1999) a kognitív folyamatokban meglévő különbségek és a személyiség kapcsolatát vizsgálta, agyféltekei dominancia alapján. Arra jutott, hogy a bal féltekei dominanciájú csoportnak jobb a vezetői készsége, nagyobb az önkontrollja és aggodalmaskodóbb, mint a jobb féltekei csoport. Roy (1996) viszont a művészek személyiségjegyeinek meghatározásában használta a 16 PF-et, akik eredményei szerint **introvertáltabbak, függetlenebbek és érzékenyebb lelkűek**, mint a nem művészek (Roy, 1996).

Összességében, bár a Cattell-féle személyiségteszt használatát napjainkban több körülmény is erősen kérdésessé teszi, a gyakorlati hasznosság minden pszichometriai kritikára hajlamos rációfolni. Nyilvánvalóan, amíg más, jobb, hasonlóan sokrétű és releváns információt nyújtó teszt nem áll rendelkezésünkre, meg is őrzi majd népszerűségét az egyes pszichológiai területeken. Eredményeinek interpretálását sok helyen mélységében tanítják, ehhez angol és amerikai egyetemi tanárok egész sorának megvan a nagy szakértelme.

7.4. A Big Five-tesztek

7.4.1. A NEO-PI® és a NEO-FFI

A személyiség jelenleg legismertebbnek számító *ötös* felosztású mérése céljára készült személyiségvizsgáló eljárások közül kétségkívül a **NEO-PI®** és rövid változata, a **NEO-FFI** számít leginkább használatnak és elfogadottnak (Costa és McCrae, 1988). Az általuk mért fő faktorok: neuroticizmus, extravertió, nyitottság, barátságosság, lelkiismeretesség, valamint azok aldimenziói. Szerzőik eredeti célja egyébként csupán a neuroticizmus, extravertió és nyitottság (neuroticism, extraversion, openness, NEO) mérése volt, a két további dimenzió csak később kapcsolódott hozzá. A tesztcsoport kidolgozását két évtizednyi pszichometriai fejlesztőmunka alapozza meg.

A Neo Personality Inventory skálát egészséges, felnőtt minták számára készítették. A tesztet Costa és McCrae publikálta elsőként; 240 tétel útján a személyiség öt fő faktorán belül 30 mutatót is nyerhetünk. Az S forma önkitöltős, az R formát egy külső értékelő tölti ki; mindkét forma pszichometriailag bevizsgált, megfelelő reliabilitással és validitással. A kérdések ötfokú, Likert-típusú skálán válaszolhatók meg a teljesen *egyért/egyáltalán nem ért egyet* végpontok közt. A kiértékelést mind számítógéppel, mind papír-ceruza módszerrel el lehet végezni. Speciális normák vannak a nemekre, különböző korcsoportokra, sőt a főiskolai és egyetemi hallgatókra is. A tesztértékelők profillappal dolgoznak.

A NEO-PI®-ben nemcsak az öt alapidenzió, hanem a különböző alskálák pontszámai is kiszámíthatók; ezek pontosabb információt adnak a személyiségről. Így alakul ki 35 mutató, melyek közül egyesek specifikusabb, mások globálisabb értékelést adnak. A rövidebb, hatvantelees változat, a NEO-FFI (*NEO-Five Factor Inventory*), nem mér ilyen differenciáltan, csak öt mutató nyerhető belőle, alskála pontszámok nem; fő előnye az időtakarékoság (Widiger, Trull, 1997).⁴

Az egyes Big Five-dimenziók harminc alskálája (facets) a NEO-PI®-ben ⁵				
Neuroticizmus/ Érzelmi stabilitás (N)	Extraverzió (E)	Nyitottság (O)	Barátságosság (A)	Lelkiismeretesség (C)
N1 Szorongás	E1 Melegség	O1 Fantázia	A1 Bizalom	C1 Kompetencia
N2 Ellenségesség	E2 Társaság- kedvelés	O2 Esztétika	A2 Egyenesség	C2 Rendezettség
N3 Depresszió	E3 Asszertivitás	O3 Érzelmek	A3 Altruizmus	C3 Kötelességtudat
N4 Feszélyezettség	E4 Aktivitás	O4 Cselekvések	A4 Alkalmazkodás	C4 Teljesítményre törekvés
N5 Impulzivitás	E5 Izgalomkeresés	O5 Gondolatok	A5 Szerénység	C5 Önfegyelem/ önkontroll
N6 Sebezhetőség	E6 Pozitív érzelmi viszonyulás	O6 Értékek	A6 Lágyszívűség	C6 Megfontoltság

A NEO-PI®-ral kapcsolatban számos reliabilitás- és validitásvizsgálatot végeztek (Costa, McCrae, 1992). Ezek közül egyik legfontosabb a NEO-PI® szókészletének újravizsgálása, mely konzisztens konvergens, konstruktív és diszkriminatív érvényességet mutatott más, melléknévlistas mérőeszközökkel összehasonlítva. Az állítások a melléknévekkel szemben precízebb válaszadási lehetőséget biztosítottak, mivel egyértelműbbek, érthetőbbek voltak a válaszadók számára, kevesebb volt a félreérthető pontjuk. Bizonyos dimenziókra más kutatók más elnevezéseket megfelelőbbnek tartottak, de az új javaslatok csak árnyalatnyi eltéréseket tartalmaztak (Widiger, Trull, 1997). A validáló vizsgálatokban a legtöbb vitát az ellenségesség és az impulzivitás besorolása okozta, utóbbi például az extraverzió és neuroticizmus faktorról egyaránt összefügg (Widiger, Trull, 1997). Kline (2000) ugyanakkor felveti, hogy a teszt nem mentes a tételcsoportok problémájától. Az azonos alskálákba tartozó tételek sokszor nem jelentenek többet egymás átfogalmazásánál, ami indokolatlanul megemeli a reliabilitás egyes mutatóit.

A Big Five-tesztekről fontos tudni, hogy **nem minden esetben van olyan skálájuk, amely közvetlenül a validitást vagy a torzítási tendenciát mérné** (kivétel a BFQ). Több szerző ugyanis sajátos szemlélete folytán, az analitikus hagyománytól elzárkózva úgy véli, a társas kíváncsisági hatás, a szándékos megfelelési igény az eredmények értelmezésénél vélhetően nem okoz komoly problémát, ha kellő módszerességgel járunk el. A tesztcsalád megalkotói szerint a valósághű eredmények érdekében mindenekelőtt törekedni kell a megtévesztési kísérletek kiszűrésére, és szem előtt kell tartani a kérdőíves vizsgálatok általános korlátait.

⁴ A NEO-PI®-ral kapcsolatos egyik tervezett változtatás a NEO-FFI 60 tételének a teszt elejére helyezése, ami azért lenne nagyon praktikus, mert ha valaki nem tölti ki mind a 240 tételt, akkor is értékelhető lenne a teszt.

⁵ A függelékben az egyes NEO alskálákat részletesen is bemutatjuk.

A NEO-PI® ellenőrző itemei közül legdirektebb az a három kérdés, amely megvizsgálja, hogy a személy, saját véleménye szerint, próbált-e minél pontosabban és őszintébben válaszolni, és mindegyik kérdést megválaszolta-e. (E kérdés validitása empirikusan nem igazolt, és nehezen elemezhető, mindössze azokat a személyeket próbálja azonosítani, akik teljességgel nem együttműködők.) Egy másik alapszabály, hogy **érvénytelennek minősítik** azokat az űrlapokat, ahol 40-nél több itemre nincs válasz, és az olyan faktorskálákat, ahol három vagy több tétel kitöltetlenül maradt.

A fentieken kívül, a tesztkidolgozók a viszonylagos objektivitás garanciáját részben abban látják, ha a **közeli hozzátartozó** és a személy által önmagáról alkotott kép nagyjából egybeesik. (Pontosan emiatt fejlesztették ki a hozzátartozók számára készült S formát.) Abban az esetben, ha okunk van feltételezni, hogy az önbeszámoló torzítani fog, ez utóbbi formát is érdemes használni (Costa és McCrae, 1992). Újabb vizsgálatok (Bernard és Walsh, 2004) azt is felvetik, hogy a probléma nem oldható fel ilyen egyszerűen: a társas kívánatossági hatás a tesztvariancia mintegy negyedét befolyásolja!

Bár Costa és McCrae nem tervezi a validitás további javítását, más szerzők fejlesztéseket kezdeményeztek. Schinka és mtsai (1997) pl. három skálát alakítottak ki: a PPM (Positive Presentation Management – **pozitív benyomáskeltés**), az NPM (Negative Presentation Management – **negatív benyomáskeltés**) és az INC (Inkonzisztencia) skálát. Kutatásukban ötféle instrukcióval (két, dolgozóból álló csoportnál normál feltétel és random válaszadás, illetve egyetemi hallgatónál őszinte válaszadás, negatív, illetve pozitív benyomáskeltési feltétel) dolgoztak. Az elemzésekből kiderült, hogy mind a validitást mérő skálák, mind a NEO-PI® dimenziók érzékenyek a csoportkülönbségekre.

Az egyes fő dimenziók jelentésének és végpontjainak ismertetése

A szerzők a teszt elsődlegesen meghatározó faktornak a **neuroticizmust** tekintik, amely elárulja, az egyén milyen módon éli meg, dolgozza fel a pszichológiai distresszt. A magas N pontszámok többnyire az erős pszichés érintettséget, a zavarokat jelzik. Úgy is felfoghatjuk, hogy ez a dimenzió azon ingerek számát és erősségét adja meg, amelyek a személyből már negatív érzéseket váltanak ki (értelemszerűen a neurotikus egyén ingerelhetőségi küszöbe jelentősen kisebb). Megkülönböztetünk ellenálló személyeket, akiket kevesebb inger zavar, akiknél az ingerek csak egy bizonyos hatáserősség felett válnak terhelőkké. Ők inkább racionális, mint érzelmi szempontok szerint élnek, így sokszor úgy tűnik, kissé érzéketlenek a világ eseményeivel szemben. A stresszhez való viszonyuk okán többnyire értékes hivatásokat szereznek meg, sikeres bankárok, légitforgalmi irányítók, pilóták és katonák. Velük ellentétes végpontra kerülnek azok, akik nagyobb mennyiségű ingertől idegesekké válnak, distressz állapotuk fellépése azonban nem túlságosan kellemetlen, és nem függ össze túlságosan erős ingerekkel sem. Általában több negatív érzelmet élnek meg, mint a legtöbb ember, és az életükkel való elégedettségük többnyire alacsony szintű. Magasabb intellektuális és iskolázottsági szinten az extrém reagens minta erősen rontja az intellektuális és munkateljesítményt.

A neuroticizmus kontinuum két véglete között találjuk az *átlagosakat*, akiket válaszkészeknek (responsives) nevezünk, és akik az előbb említett típusok keverékét adják. Ők azok, akik mindkét említett viselkedésmódot a megfelelő időben képesek előhívni, bár sem az extrém higgadtság, sem pedig a béketűrés teljes hiánya nem jellemzi őket.

Dimenzió	(Nagyon) Alacsony	Átlagos értékek	(Nagyon) Magas
Neuroticizmus	Óvatos, szívós. Alapvetően nyugodt még nagyobb stressz esetén is. <i>ellenálló személyek</i>	Általában nyugodt, s képes megbirkózni a stresszel. Néha érezhet dühöt, szomorúságot. <i>válaszkészek (responsive)</i>	Érzékeny, érzelmes. Gyakran megy keresztül felkavaró érzéseken. <i>reagensek</i>

Az **extraverzió** a dimenzióvonások egész csoportját jelöli, mint például a szociabilitást, a (fizikai és verbális) aktivitást és azt a tendenciát, hogy a személy mennyire tudja átélni az örömet, a jókedvet. Emellett azon emberi kapcsolatok jelenlétére utal, amelyek birtokában a személy kényelmesen érzi magát. Az extraverzió nagyobb számú kapcsolat fenntartásával, hosszabb, társaságban töltött idővel jár együtt, e személyek természetes preferenciáik okán gyakrabban válnak vezetővé, mint az introvertáltak. A befelé fordulók (introvertáltak) kapcsolatainak száma kisebb, kevesebb időt töltenek társaságban, általában függetlenebbek és tartózkodóbbak extravertált társaiknál, jól tűrik a magányt; mindemellett akár egészen kiegyensúlyozott lelkiállapotban élhetnek. A két típus között találjuk azokat, akik egyaránt introvertáltak és extravertáltak, nem okoz számukra problémát a társasági szerepek és az önálló elfoglaltság közti egyensúlyozás (ambivertált típus).

A klinikusok számára fontos információ, hogy az erősen extravertáltak az erősen introvertáltakhoz képest a pszichoterápiára a kezelés bármely fontos pontján és szakaszában eltérően reagálhatnak. A szkizoid és hisztrionikus páciensek értékei pl. markánsan különböznek, előbbieké az introverzió, utóbbiaké az extraverzió irányába tolódik el.

Dimenzió	(Nagyon) Alacsony	Átlagos értékek	(Nagyon) Magas
Extraverzió	Introvertált, hallgató, tartózkodó, komoly. Egyedül vagy néhány közeli barát társaságában érzi jól magát. <i>extravertált</i>	Aktivitásban és lelkesedésben többnyire visszafogott. Szereti a társaságot, de időnként az egyedüllétet is. <i>ambivertált</i>	Nagyon élénk, aktív, társaságkedvelő. Az emberek társaságát legtöbbször előnyben részesíti. <i>introvertált</i>

A személyiség belső erőinek egy fontos mutatója a **tapasztalatokra való nyitottság**, amely megmutatja, hogy a személy érdeklődési köre mennyire széles (mennyiségi oldal), illetve egy-egy kiválasztott irányban mennyire mély (minőségi oldal). A magas pontszámúak („felfedezők”) fantáziadúsak, fogékonyak a művészetre, az esztétikára, és általában mindenre, ami új. Gazdag és komplex érzelmi életük van, kíváncsiak, rugalmas viselkedésűek, értékrendszerük, attitűdkészletük inkább liberális, és jobban hajlanak az introspekcióra, mint pl. a dogmatikus emberek. A nyitottság a klinikusok többségének értelmezésében pozitívnak számít, mégsem jár feltétlenül együtt a mentális egészséggel. Az alacsony fokú nyitottság olyan személyre jellemző, akinek a figyelme kevesebb tárgyra irányul, de ezeknek nagyobb hangsúlyt, figyelmet szentel (megőrzők). Utóbbiak alapvető viszonyulása specifikus, szűkebb körű érdeklődéssel jár együtt, valamint általában konvencionális, konformitást is jelent – de jó beilleszkedés is társulhat vele. A nyitottság nem kapcsolódik szorosan az intellektuális képességekhez, az alkotóképesség viszont a két végpont esetében jelentősen eltérhet.

A hétköznapi élet síkján mindez megnyilvánulhat a keletkező pszichopatológia jellegében (a rugalmas személyiségű egyének védekező mechanizmusként az intellektualizálást, a rigidebb személyiségűek viszont a tagadást és elfojtást használják). A tapasztalatokra való nyitottság mértéke a tanácsadó pszichológus számára is irányadó, jelzi, hogy a kliens milyen típusú kommunikációt fogad el, és mi az, amitől elzárkózik; mennyire képes változni és változtatni, kreatív energiákat előhívni.

A skála közepén található a mérsékelték (moderate), akik, ha úgy adódik, érdeklődéssel fedeznek fel új dolgokat, de a *szétforgácsolódást* fásasztónak, unalmasnak tartják. Hosszan tudnak foglalkozni számukra ismerős, megszokott dolgokkal, minekután újdonságigényük megnő, és új ingereket keresnek.

Dimenzió	(Nagyon) Alacsony	Átlagos értékek	(Nagyon) Magas
Nyitottság	Földön járó, praktikus, hagyománykövető. Ragaszkodik az elhatározásaihoz. <i>megőrzők</i>	Praktikus, de hajlandó kipróbálni új megoldásokat is. Keresi az egyensúlyt az új és régi között.	Nyitott az új tapasztalatokra. Széles érdeklődés jellemzi, és nagy képzelőereje van. <i>felfedezők</i>

A **barátságosság** dimenzió szintén az interperszonális viselkedés jellegét jelzi, megmutatja, hogy adott személy hányféle forrásból vesz mintát viselkedésének alakításához. A magas érték arra jellemző, aki egyszerre több forrásból származó normákhoz alkalmazkodik (pl. házastárs, vallási vezető, barát, főnök, idealizált személy). Az ilyen egyén alkalmazkodik, hajlamos alárendelni saját szükségleteit a csoporténak; számára az egyensúly, a harmónia fontosabb, mint kinyilvánítani a saját véleményét. Ezzel együtt bízik másokban, együttműködő, együttérző. Az alacsony értékeknél (*kihívó* személyiségek) inkább saját belső normáikra és szükségleteikre figyelnek, inkább a versengésben és a hatalomgyakorlásban, és kevésbé az együttműködésben érdekeltek. Szélsőséges esetben csak saját „belső hangjukra” hallgatnak, elzárkóznak másoktól, cinikus és ellentmondásos viselkedést tanúsítanak. E két típus közt található a tárgyaló (*negotiator*) típus, aki a körülményeknek megfelelően képes váltani a vezető és követő pozíciók közt. Karen Horney klasszikus munkáiban szintén említi a tulajdonság két végletét, úgy, mint „*az emberekhez való közeledés*” (moving toward) tendenciáját. Úgy véli, az alkalmazkodók közt – szélsőséges esetben – sok függő személyt találunk, akik elvesztették én-érzésüket; a másik végleten, a kihívók közt viszont – szélsőséges esetben – olyan narcisztikus, antiszociális, tekintélyelvű vagy paranoid személyiségek vannak, akik a társakkal való közösségérzésüket veszítették el. A barátságosság nemcsak egy-egy személy másokhoz való viszonyát, de a terapeuta felé fordulását, a kezelés zajlását és hatékonyságát is meghatározza.

Dimenzió	(Nagyon) Alacsony	Átlagos értékek	(Nagyon) Magas
Barátságosság	Keményfejű, szkeptikus, büszke és versengő. Hajlamos a dühét nyíltan kifejezni. <i>kihívók</i>	Alapvetően kedves, megbízható, elfogadható, de lehet néha makacs, merev és versengő. <i>tárgyalók</i>	Jószívű, jó természetű, szívesen kooperál, és kerüli a konfliktust. <i>alkalmazkodók</i>

A **lelkiismeretesség** skála a kitűzött célok számát és fontosságát, hangsúlyosságát jelzi. A skálán elért magasabb érték olyan személyt körvonalaz, aki kevesebb célt állít fel, s nagyobb önfegyelmet mutat ennek elérésében. Az alacsonyabb érték olyanoknál fordul elő, akik több célra összpontosítanak, és figyelmüket szándékosan meg tudják osztani a célok között. A skála két végpontján kínosan precíz, jól szervezett és szorgalmas személyek, valamint hanyag, szervezetlen és közömbös egyének találhatók.

Az összpontosító (focused) típus nagy önfegyelmet tanúsít, és igencsak következetes az egyéni és szakmai feladataira való összpontosításban. Az ide tartozók kiváló szakmai, tudományos eredményeket érhetnek el, szélsőséges esetben akár munkamániások (workaholist) is lehetnek, illetve

obszesszív–kompulzív problémákkal küzdhetnek. A másik végpontra kerülnek a flexibilis (flexible) személyek, akik céljaiktól könnyebben eltéríthetők, egy-egy feladatnak kevesebb figyelmet szentelnek, általában felületesebbek, hanyagabbak; sokat adnak a hedonizmusra; viszont az aktuális teendőtől könnyen elcsábíthatók, és gyengén uralják az impulzusaikat. Az utóbbi csoport az antiszociális személyiségzavarra veszélyeztetett. A két véglet közt található a kiegyensúlyozott (balanced) személyek, ők könnyen váltanak az összpontosításról a lazaság irányába, az alkotásról a vizsgálódásra. A lelkiismeretesség összefügghet az iskolai és munkahelyi sikerességgel (Digman és Takemoto-Chock, 1981), valamint a terápiára szorulóknál adott esetben befolyásolhatja a terápia sikerét (Miller, 1991).

Dimenzió	(Nagyon) Alacsony	Átlagos értékek	(Nagyon) Magas
Lelki- ismeretesség	Könnyelmű, nem jól szervezi a dolgait. Előnyben részesíti, ha nem kell terveket alkotni. <i>flexibilis</i>	Megbízható, világos célokkal rendelkező ember, aki alkalmanként képes félretenni a munkát. <i>kiegyensúlyozott</i>	Lelkiismeretes és „rendszerezett”. Magas a mércéje, és mindig igyekszik elérni a kitűzött célt. <i>összpontosító</i>

7.4.2. A BFQ-teszt

A **BFQ**-teszt (Caprara és mtsai, 1993) eredetileg a NEO-tesztek továbbfejlesztett változataként készült, olasz szerzők kidolgozásában. A fejlesztők fontosnak vélték optimalizálni a mért dimenziók és tételek számát, valamint érvényes mércét találni a szociális kívánatosság és a válaszbeállítódás mérésére is. Öt nagy faktort mér: Energia, Barátságosság, Lelkiismeretesség, Érzelmi stabilitás és Nyitottság, melyek közül valamennyi két aldimenziót tartalmaz, utóbbiak pedig fele-fele arányban foglalnak magukba pozitív és negatív tételeket. A Hazugságskála a társas megfelelési igényt mutatja meg, és más skálákhoz hasonlóan, 12 tételből áll. A mérőeszköz összesen 132 tételt foglal magába, melyek ötfokú Likert-skálán válaszolhatók meg.

A következőkben vázlatosan bemutatjuk az öt faktorhoz és alskáláikhoz tartozó legfontosabb személyiségjegyeket. Szükségesnek véljük ezzel érzékeltetni a BFQ- és a korábban bemutatott NEO-tesztek közti eltéréseket.

A BFQ skálái és alskálái, jelentésük legfontosabb pontjaival (Caprara, Barbaranelli és Borgogni, 2003 nyomán)		
Dimenzió	Alskála	Tulajdonságok
Energia Ingergazdag környezet és társaság kedvelése vs. magánykedvelés, visszahúzódás, elmélyültség	Dinamizmus	közlékenység, lelkesedés
	Dominancia	önbizalom, magabiztosság
Barátságosság (kellemesség) Együttműködés, bizalom, empátia, altruizmus vs. bizalmatlanság, gyanakvás, „nehéz természet”	Empátia, együttműködés	érzékenység mások szükségleteire
	Udvariasság	emberségesség, jóindulat, engedelmisség
Lelkiismeretesség Megbízhatóság, pontosság, céltudatosság, erős akarat vs. külső kontroll szükségessége, rugalmasság, „lazaság”	Pontosság	megbízhatóság, rendszeresség, alaposág
	Kitartás	képesség a tevékenységek véghezvitelére
Érzelmi stabilitás Feszültségtűrés, stresszhelyzetekben is jó teljesítmény vs. túlérzékenység, szorongás, negatív emocionalitás	Érzelmi kontroll	megküzdés a szorongással és az érzelmeikkel
	Impulzivitás kontroll	a düh és az ingerlékenység szabályozása
Nyitottság Tolerancia más emberek, szokások, életstílusok és az újdonság iránt vs. konzervativizmus, szokások hatalma, intolerancia	Nyitottság a kultúrára	tág vagy szűk körű kulturális érdeklődés
	Nyitottság a tapasztalatokra	nyitottság az újdonságra, más értékekre, szokásokra, életstílusra
Hazugságskála szándékos torzítás olyan tételek által kimutathatóan, melyekkel valószínűtlen a maximális egyetértés, illetve egyet nem értés. A mérőeszköz a pozitív és negatív irányú torzítást is detektálja.		

Az egyes pontszámok értelmezésén és ennek nyomán a személyiségprofil megrajzolásán túl, a BFQ-ban, Holland (1985) nyomán **hat típus azonosítható** – ezek munkahelyi környezetben utalhatnak a személy egyes tevékenységi körökben való alkalmasságára, valamint a visszacsatolás önismertet-fejlesztési céllal is használható. A következőkben a hat típust ismertetjük.

A BFQ-ból nyerhető profiltípusok (Caprara, Barbaranelli és Borgogni, 2003 nyomán)							
	Jellemzők	E	B	L	É	Ny	H
Realista	A konkrétumok embere. Praktikus (potenciálisan műszaki) érdeklődésű.	A	A	M	A	A	nem jelentős
Kutató	Szimbólumok, rendszerek, ötletek preferenciája (potenciálisan tudományos kutató).	K	A	M	A	M	nem jelentős
Vállalkozó	Másokat befolyásoló, magabiztos, domináns (politikus, menedzser).	M	K	M	K	M	nem jelentős
Társas	Derűs, társaságkedvelő, visszafogott (segítő hivatások).	A	M	K	K	K	pozitív torzítás
Kreatív	Független, kreatív, érzékeny (művészi tevékenységek kedvelője).	M	K	A	A	M	negatív torzítás
Konvencionális	Jól strukturált feladatok, rendszeresség, kiszámíthatóság kedvelője (adminisztrátor, ügyintéző, titkár).	A	K	M	K	A	nem jelentős

M=magas, K=közepes, átlagos, A=alacsony
E, B, L, É, Ny, H = az öt faktor és a hazugságskála rövidítése

A BFQ-t a lélektan több területén is sikerrel alkalmazták, elsősorban alkalmasságvizsgálatoknál, a munka- és szervezetpszichológiában, valamint a klinikumban, szűrési célokra.

A változatos csoportokon (rendőrök, menedzserek, eladók, szabadúszók, szakmunkások) végzett munkalélektani vizsgálatokban bebizonyosodott a **lelkiismeretesség** dimenzió kiemelt fontossága; beválasztási vizsgálatokban a magas értékű személyek jól boldogultak munkakörnyezetükben (Barrick és Mount, 1991). A **betanulási** folyamatokban könnyebb dolguk volt a nem konvencionális, **nyitott** egyéneknek. Az **extravertált** eladók és menedzserek sikeresebben látták el feladataikat, mint az introvertáltak.

Nevelépszichológiai vizsgálatok (Graziano és Ward, 1992) továbbá megerősítették, hogy az iskolai sikeresség szempontjából is fontos szerepet játszik az öt személyiségdimenzió ismerete. Az **extraverzió és a barátságosság a társas elfogadottság lehetőségét teremti meg**, a **lelkiismeretesség** az iskolai sikeresség alapfeltétele, a nyitottság a tananyag iránti érdeklődést, kíváncsiságot biztosítja. Az **érzelmi stabilitás** ugyanakkor megmutatja, hogy az iskolai évek alatt valószínűek-e a beilleszkedési problémák, vagy sem.

Mint már utaltunk rá, Magyarországon a BFQ standardizált változata néhány éve használható az OS Hungary tesztfejlesztő cég jóvoltából. Kapcsolódó magyar publikációk még nem láttak napvilágot pszichológiai szaklapokban. Jelenleg ez az egyetlen standard mérési eljárás az öt faktor mérésére.⁶

Rózsa, Kő és Oláh (2006) nemrég jelentette meg a BFQ-hoz kapcsolódó első magyar publikációt, melynek egyik célja a mérőeszköz validitásának ellenőrzése volt. Noha a Big Five-modell vizsgálatukban nem bizonyult teljesen reprodukálhatónak, a mérőeszközzel kedvező adatok születtek. A magyar mintába 744 fő adatai kerültek, többségükben fiatalokkal végzett mérésekből. A reliabilitásmutatók valamennyi skála esetében elérték az elfogadható értékeket, a konvergencia és diszkriminatív validitást pedig az EPQ-hoz és a ZKPQ-hoz viszonyítva állapították meg. Az extraverzió az EPQ hasonló elnevezésű skálájával, valamint a ZKPQ impulzív-szenzoros élménykereséssel korrelált, a ba-

⁶ Fontos tudni, hogy a Big Five-modellhez tartozó legkiterjedtebb méréseket jelen szerző tudomása szerint profit területen végezték az elmúlt években, több mint ezer személy internetes személyiségvizsgálataként. A kapcsolódó mérőeszközzel függelékben közlünk alapvető adatokat, a rész kis terjedelmét az indokolja, hogy e mérőeszköz várhatóan nem válik közhasznúvá a pszichológusok számára.

rátságosság negatív irányú összefüggésben állt az ZKPQ ellenségességgel, és pozitív kapcsolatban a ZKPQ szociabilitással. Szintén összefüggött a három mérőeszköz érzelmi stabilitás mutatója (EPQ-ban neuroticizmus, ZKPQ-ban agresszió-ellenségesség és neuroticizmus-szorongás). A lelkiismeretesség – a külföldi szakirodalmi adatokkal is összhangban –, az alacsony EPQ pszichoticizmussal és neuroticizmussal, valamint magas a ZKPQ aktivitással járt együtt.

7.4.3. Rövid Big Five mérőeszközök

Gosling és csoportja (2003) számos más munkájuk mellett az elmúlt években **egy öt- (FIPI) és egy tíztételes (TIPI)**, pszichológiai értelemben bevizsgált, megbízható és érvényes Big Five mérőeszközt publikált. Az ezekre vonatkozó adatokat és a hozzájuk tartozó tételket is teljes terjedelmükben közöljük, abban a reményben, hogy a magyar szakemberek is – tervezett fejlesztőmunkánk által, vagy attól függetlenül – szívesen és sikeresen használják majd őket.⁷

Egy ideális világban – írják a szerzők – minden kutatónak elegendő ideje és erőforrása lenne a komplex, részletes személyiségmérések lebonyolításához. A pszichológiában általában úgy véljük, a hosszabb tesztek pszichometriai mutatói jobbak, mint a rövidebbeké. Ugyanakkor arra is van példa, hogy lehet jó és rövid tesztet kidolgozni, ez nem mindig reménytelenül költséges vállalkozás. Sőt vannak olyan esetek is, amikor biztosan jobb rövid és egyszerű mérést végezni – **longitudinális vizsgálatokban, élményelemzési (experience-sampling) elrendezéseknél**, illetve bizonyos esetekben szűrési céllal és kiterjedt **tesztbattériák** részeként. Annyit szintén biztosan tudunk, hogy egy rövid teszt töltése kevésbé fárasztó, megterhelő és unalomkeltő, mint egy hosszabbé.

A két teszt kidolgozása azonos logika szerint, **Srivastava** elvének követésével valósult meg, aki szerint egy-egy **prototipikus tétel** kifejezheti a Big Five-taxonómia lényegét, ugyanakkor a tétel értettségét magyarázó állítással (vagy pl. további melléknevek közlésével) tudjuk növelni, fokozni. A TIPI és a FIPI egy-egy tétele két központi leíró jellemző, és tételenként hat további magyarázó (pozitív és negatív végpontra helyezhető) tulajdonság által definiált. A tételek kidolgozásához a **Lew Goldberg** által felépített, az IPIP keretében is használt melléknévlistákat szintén alapul vették (Goldberg, 1992).

A FIPI tételei

1. Extravertált, lelkes (társaságkedvelő, önérvényesítő, beszédes, aktív, NEM visszahúzódozó, NEM szegyenlős).
2. Barátságos, kedves (másokhoz bizalommal viszonyuló, nagylelku, együttérző, együttműködő, NEM agresszív, NEM rideg).
3. Lelkiismeretes, szervezett (szorgalmas, felelősségteljes, kontrollált, alapos, NEM gondatlan, NEM impulzív).
4. Kiegyensúlyozott, nyugodt (érzelmileg stabil, magabiztos, NEM szorongó, NEM hangulatember, NEM ingerlékeny, NEM stresszérzékeny).
5. Nyitott, képzeletgazdag (kíváncsi, reflektáló, kreatív, elmélyült, fogékony, NEM konvencionális).

Az öt tulajdonságcsoport jellemzőségét adott személy hétfokú skálán ítéli meg önmagára nézve.

⁷ A mérőeszköz ezen az úton való publikálása egybeesik a Gosling csoport filozófiájával, mely szerint a Big Five-tesztek kutatási célra való alkalmazását széles körben lehetővé kell tenni (l. az IPIP-re vonatkozó részt).

A TIPI állításai egyenként két szempontot foglalnak magukba, megítélésük hétfokú skálán történik. A TIPI a FIPI-hez képest a szerzők szerint kevésbé komplex, ezáltal egyértelműbb, ugyanakkor kitöltéséhez csak kevéssel több idő szükséges.

A TIPI tételei

1. Extravertált, lelkes.
2. Kritikus, veszekedős.
3. Megbízható, önkontrollal rendelkező.
4. Nyugtalan, hirtelen haragú.
5. Nyitott, komplex gondolkodású.
6. Visszahúzó, csöndes.
7. Megértő, melegszívű.
8. Szervezetlen, figyelmetlen.
9. Nyugodt, kiegyensúlyozott.
10. Konvencionális, nem kreatív.

Minden Big Five-faktorhoz két tétel (ezen belül egy fordított, felsorolásunkban boldval jelölt tétel) tartozik (1, **6** extravertizáció, **2**, **7** barátságosság, **3**, **8** lelkiismeretesség, **4**, **9** érzelmi stabilitás, **5**, **10** nyitottság).

A szerzők körültekintően validálták mindkét eljárást a csaknem 2000 fővel végzett vizsgálatukban. A konstruktív validitás megállapítására szolgált többek közt a BFI (Big Five Inventory), a NEO PI®, valamint a TIPI és a FIPI egymással való egyeztetése. A mérőeszközök korrelációi megfelelőek voltak, kielégítőnek bizonyult a reliabilitás és az egyes azonos faktorhoz tartozó tételek korrelációi (melyek egyúttal jóval alacsonyabbak voltak a más faktorokkal való korrelációnál). Legjobb pszichometriai mutatók az extravertizáció, barátságosság és lelkiismeretesség faktoroknál adódtak.

Az alkalmazás korlátaival kapcsolatban ugyanakkor a szerzők felvetik, hogy a standard töbttételes mérőeszközökkel összehasonlítva, a TIPI és FIPI kevésbé tekinthető megbízhatónak, és kisebb a korrelációja más eljárásokkal. Mindazonáltal, fontos pozitívum, hogy e tesztek, kis erőforrásigényük miatt, más témájú kutatásokat vezető vizsgálóknak a korábbinál nagyobb döntési szabadságot adnak.

A pozitívumokhoz, magyar perspektívából, feltétlenül hozzátartozik egy ilyen eljárás adaptálásának kis költsége is, lévén, hogy egy NEO-PI®-hez hasonló teszt kulturális adaptációjához szükséges erőforrásokat általában rendkívül körülményes lehet előteremteni, és szintén hasonló okokból, a standardok megújítása is igencsak problémás. E téren kétségkívül nagyobb mozgástérhez jutunk egy kutatási célra ingyenesen hozzáférhető, egyszerűen, de ennek ellenére jól használható teszt által.

7.4.4. Az IPIP mint szakmai lehetőség

A következő részben a mérőeszközök témájához érintőlegesen kapcsolódó, de a személyiségmérés területén nézetünk szerint rendkívül fontos nemzetközi projektet ismertetünk.

1999-ben Goldberg a személyiségkutatásban korábban is, és azóta is egyedülálló kezdeményezést mutatott be, melynek célja e terület serkentése, fejlődésének elősegítése volt. A szerző, látván, hogy számos mérőeszköz csak a potenciális alkalmazók szűk köre számára elérhető, és a kapcsolódó technikai, módszerfejlesztési adatok nehezen szerezhetők be, kutatótársaival (Gosling, Srivastava,

Cloninger és más szerzők) számos személyiségmérő eljárást, skálát helyezett el egy e célra kialakított internetes oldalon (www.ipip.ori.org).

Az IPIP küldetésnyilatkozata

„Az IPIP weboldal célja, hogy lehetővé tegye az egyéni különbségek mérésére alkalmas eszközök gyors elérését a pszichológiai közösség számára annak érdekében, hogy fejlesztésükben részt vehessenek a világ bármely táján élő kutatók. A jövőben tervezzük másodelemzésre alkalmas adatok és fontos pszichometriai tanulmányok, valamint kutatási eredmények közzétételét is.”

International Personality Item Pool: A Scientific Collaboratory* for the Development of Advanced Measures of Personality and Other Individual Differences

~ Mission Statement ~

This IPIP Website is intended to provide rapid access to measures of individual differences, all in the public domain, to be developed conjointly among scientists worldwide. Later, the site may include raw data available for reanalysis; in addition, it should serve as a forum for the dissemination of psychometric ideas and research findings.

Goldberg és mtsai (2006) néhány fontos területet sorolnak fel, amelyeken a kiadói jogok és érdekek döntően hátráltatják a kutatás haladását. Ezen belül kiemelte, hogy a **teszteknek többnyire nincs internetes változatuk**, és egyes részeit a többitől elkülönítve jogi okokból, szintén nem lehetséges alkalmazni – annak ellenére sem, hogy ez a kutatásban igen hasznos módszer lehet. Nagyon változó a kiadók morálja a tekintetben, hogy engedélyezik-e az **értékelési útmutatók** eladását, kutatóknak való kiadását. Esetenként közvetlenül érdekükben áll a példányonkénti értékelés, vagy el akarják kerülni, hogy a vizsgálandó kliensek egy idő múltán szándékosan torzíthassák a mérőeszközök mutatóit. S végül, üzleti érdekeltségek okán **a legtöbb kiadónál hiányzik** és nem is beszerezhető az a **technikai** (pl. itemanalízisre alkalmas) **statisztikai információ**, amely lehetővé tenné két vagy több mérőeszköz egyszerre történő, egymáshoz viszonyított bevizsgálását, validálását.

Az IPIP weboldal e korlátozásokat egy csapásra megoldani látszott. A kutatók az internetes tárhelyen elhelyezett tesztkérdéseket nemcsak hogy minden általuk lehetségesnek vélt módon használhatták, de a világ minden tájáról egyszerűen elérhették, kedvük szerint fordíthatták és részekre bonthatták, vagy akár átfogalmazhatták.

Az oldal tízéves fennállása alatt rendkívül nagy népszerűsége tett szert. A kezdeti 1252 tételről több mint 2000 tételre növekedett az ott található készlet, és csaknem harminc nyelvre fordítottak le egyes skálákat. A weboldalon olyan skálákhoz lehet egyébként hozzájutni, melyeket több jeles személyiségkutató saját, kereskedelmi forgalomba kerülő mérőmódszeréhez hasonlóvá alakított. Ilyformán került a netre a NEO-PI®, a 16 PF, a CPI, a TCI „rokona”, illetve számos olyan mérőeszköz is, amely Magyarországon még teljesen ismeretlen: Jackson Personality Inventory, 6 FPQ, HEXACO,

MPQ, AB5C, Alternative 7. Valamennyi eszköz esetében biztosított a magas szintű reliabilitás és az eredeti eszközhöz viszonyítva „bemért” konstruktív validitás is. Összességében: a közölt anyag mintegy 175 személyiségjegy mérésére alkalmas, emellett számos szakmai publikáció, javaslat, validitás- és reliabilitásvizsgálati adat szintén elérhető. Az oldal tanácsadója, John Johnson készséggel állt e-mail útján az érdeklődők rendelkezésére. Eddig hozzávetőlegesen 800 szakember és 400 érdeklődő levelét tartják nyilván a tesztek alkalmazásával kapcsolatban (és ez csak egy töredéke lehet azoknak, akik a tesztek anélkül használják, hogy erről hírt adnának). Az IPIP-skálákat felhasználó kutatásokról készült publikációkból kitűnik, hogy főként a már meglevő skálákat vagy azok fordításait használják – a rövidítések, átalakítások nem annyira jellemzők.

Az oldal előnyei közt említik a visszajelzést adók, hogy rövid idő alatt több mérőeszközből is tájékozódhatnak egy adott fogalom mérésének módjairól és lehetőségeiről, és e folyamat közben mindenki számára egyértelmű (közölt adat), hogy pontosan mely tételek mit mérnek, és adott mérésrész milyen pszichometriai mutatókkal jellemezhető. Problémát jelent ugyanakkor, hogy az IPIP-változat és adott teszt kereskedelmi változata sok esetben nagyon hasonló, ám néhány szempontból a mért konstrukciók tekintetében mégsem működik azonosan. Az IPIP weboldal tulajdonosai számára egyébként rendelkezésre áll (kérésre átadható) egy 750 fős minta adatállománya, melynek valamennyi tagja kitöltött minden IPIP-skálát és emellett több, piacra került mérőeszközt is. Az IPIP-oldalnak köszönhetően számos kultúrközi vizsgálat is – kis költségvetéssel – lebonyolíthatóvá vált. A közeljövőre a kutatók már tervezik az online tesztöltés lehetőségét, minek következtében erősödhetne a nemzetközi együttműködés *egy globális, multicentrikus kutatócsoportban*.

Goldberg szabadelvű, kreatív szemléletét tükrözi, hogy weboldalát nem tartotta szükségesnek egyéb módon védeni a nem-pszichológiai közösségtől, mint egy olyan felhívás közlésében, amelyben a kiválasztás során megmutatkozó szándékos torzítás hátrányaira hívja fel a figyelmet. Az oldalról született értékelésben, melyben tíz év tapasztalatait összegzi, mindemellett nem sok visszaélésről számol be.

7.5. Fontosabb kutatási területek: vizsgálatok a Big Five-tesztekkel

Az ötfaktoros modellhez tartozó tesztekkel világszerte számos értékes, átfogó vizsgálat történt, melyeket szinte lehetetlen érdemlegesen összefoglalni. Ezzel együtt, néhány főbb témakör mentén érzékeltetjük azokat a gondolati szálakat, melyeket az irányzat kutatói napjainkban követnek. Az első vizsgálatcsoport a tesztek működésével kapcsolatban törekszik egyre újabb és újabb tanulságokat, szempontokat feltárni, megismerni. Ide sorolhatók például a nemi és kultúrközi különbségeket beutató kutatások.

Costa, Terracciano és McCrae (2001) nemrégiben megjelent tanulmányában a NEO-PI®-ben kimutatható nemi különbségeket taglalja 26 országban történt adatfelvétel nyomán. Az összesített adatokból kitűnik, hogy a nők és a férfiak közt többé-kevésbé kultúrától független eltérések láthatók. A nők esetében a **neuroticizmusnál, barátságosságnál, melegségnél**, valamint az érzelmekre való **nyitottságnál** viszonylag magas pontértékek jelentkeznek, a férfiak pedig a nőkhöz képest asszertívebbek, és inkább nyitottak a tapasztalatokra. Amellett, hogy felmerül az evolúciós magyarázat, a társadalmi szerepeknek is lehet jelentősége, hiszen a talált különbségek Európában és az Egyesült Államokban erősek, míg a keleti, kollektivisták társadalmakban csak minimálisak. A szerzők feltételezték, hogy az **egyéniség** és az **asszertivitás kulturális értéke** hozzájárul a férfiak és a nők szerepének differenciálódásához.

Mint a Big Five-modellt ismertető fejezetben már említettük, a személyiség- és élethelyzeti jellemzők, valamint a beilleszkedés kapcsolatának mérése kiemelt témává vált az elmúlt két évtizedben. A vizsgálati eredmények valószínűsítik, hogy a személyiségdimenziók ismerete hozzájárulhat

például a bűnözés, a mentális zavarok, a testi egészség és a munkahelyi boldogulás minél alaposabb megértéséhez. Az **alacsony barátságosság** és **lelkiismeretesség** értékekről pl. bebizonyosodott, hogy előrejelzik a **fiatalkori bűnözést**. A **neuroticizmus** és az **alacsony lelkiismeretesség** viszont egyes **internalizáló** zavarokkal járhat együtt. A **lelkiismeretesség** és a **nyitottság** szempontok a **kedvező iskolai teljesítményt** jósolhatják be (Robins és mtsai, 1994). Mindezek az eredmények együtt arra utalnak, hogy egyes Big Five-értékek a beilleszkedés hiányát és veszélyeit vetítik előre, esetleg utalhatnak rá, hogy mely gyermekek számára milyen jellegű prevenció program szükséges.

A munkahelyi környezetre vonatkozóan kimutatták, hogy általános értelemben a munkavégzés minőségének bejósolását a **lelkiismeretesség** dimenzió ismerete teszi lehetővé – minél magasabb értékekről van szó, annál jobban teljesít adott személy. Specifikus prediktorokként tartjuk viszont számon a barátságosságot, a neuroticizmust és az extravertiót. A teammunka szempontjából irányadó a magas érzelmi stabilitás és a barátságos viselkedés (emberszeretet), az üzleti jellegű, pl. eladáshoz kapcsolódó munkakörök betöltésének pedig az **extraverzió** a szükséges és fontos feltétele.

A személyiség és a testi-lelki egészség kapcsolatát érintő vizsgálatok számos figyelemre méltó eredményt hoztak. Goodwin és Engstrom (2002) 25–74 év közti, 4242 főből álló reprezentatív amerikai mintán vizsgálták a Big Five és az egészségi állapot kapcsolatát. A súlyos egészségi problémák nélkül élőknel a nyitottság, az extravertió és a lelkiismeretesség szignifikáns kapcsolatban állt az egészségi állapot kedvező minősítésével, a neuroticizmus pedig a negatív minősítéssel. Azoknál, akik viszont valamilyen betegségtől tartósan szenvedtek, a barátságosság, a tapasztalatra való nyitottság, az extravertió, a lelkiismeretesség és az alacsony neuroticizmus bejósolta az egészségi állapotról való kedvező vélekedést. Az eredményeket nem befolyásolta az életkor, a nem, a családi állapot és a végzettség sem. John és Srivastava (1999) emellett megállapították, hogy erős lelkiismeretesség magas értékei esetén valószínűbb, hogy egy-egy beteg részéről compliance-re számíthatunk, míg alacsony barátságosság értékeknél (ellenségesség), erős negatív érzelmekre való hajlamosság-nál (neuroticizmus) a fizikai egészség károsodásának magasabb a kockázata.

A nyitottság dimenzió különösen fontos szerepet játszik a pszichés egészség alakulásában. Compton és mtsai (1996) egy mentális egészségfaktort különítettek el, mely erősen kapcsolódott az önmegvalósításhoz, a pszichés egészséghez és érettséghez, valamint a nyitottsághoz. Korszerű vizsgálatukban Carrillo és mtsai (2001) emellett arra a kérdésre keresték a választ, hogy a nyitottság faktor miként befolyásolja a lelki egészség alakulását, és az egyes alkálák eltérő hatását érték tetten a depresszió esetében: a fantáziatévékenység inkább a magas, a cselekvésre való nyitottság pedig inkább az alacsony depresszió-pontszámokkal társult. McCrae és Costa (1985) továbbá azt állítják, hogy a nyílt személyiségek semmivel sem kevésbé veszélyeztetettek a pszichopatológiára, mint a zárt személyiségek – inkább arról van szó, hogy előbbiek egyaránt fogékonyabbak a pozitív és negatív tapasztalatokra, ez pedig egyszerre veszély és esély is. Egyes szakirodalmi adatok emellett arra is utaltak, hogy a nyílt személyiséget kapcsolatba hozhatjuk Claridge szkizotípiá mutatójával, a disszociációra való hajlamosság egyik mutatójával.

A szakirodalomban hangsúlyosan megjelenik a Big Five-dimenziók **stabilitásának** problémája is, amely jelen körülmények közt nem kielégítő. Alapvetően vitatott kérdés viszont, hogy ez egyáltalán mennyire számít fontosnak. A kutatók számára komoly gondot okoz elkülöníteni azokat, akik az idők során valóban személyiségváltozáson mennek keresztül, azoktól, akiknél mérési hiba vagy más körülmény okozhatja a stabilitás hiányát. A személyiségváltozásra egyes személyiségdimenzióknak is lehet hatásuk (McCrae, 1993), így pl. a **self-monitoringnak**⁸ viselkedésünk rugalmas igazítása az adott helyzethez (Snyder, 1974), az **érzelmi intelligenciának** (Mayer, Saloway és Caruso, 2004), a személyes hatékonyságnak (szervezett életvitel, letisztult énkép, hosszú távú célok

⁸ Magyarországon már elérhető a Bar-On érzelmi intelligencia skála.

(Vallacher és Wegner, 1989), vagy a személyes éntudatosságnak (egyfajta önismereti igény, a tapasztalatok, érzések tudatos megélése, Fenigstein és mtsai, 1975) is, valamennyivel pozitív irányú összefüggés áll fenn.

A self-monitoring fogalma a személy külső és belső kulcsingerekre való érzékenységet hangsúlyozza (Snyder, 1974). A magas szinten önmonitorozó személyek a benyomáskeltés érdekében tudatosan befolyásolják a viselkedésüket. Ők azok a „kaméleonok”, akik az adott helyzetben legmegfelelőbb viselkedési mintát választják. Snyder az alábbi három jellemzőjüket írja le: 1. fokozott törekvés a helyzetnek megfelelő viselkedés választására, 2. érzékenység az ingerkörnyezetre, 3. a viselkedésnek az elvárásokhoz való hozzáigazítása. Megállapították, hogy rugalmas alkalmazkodóképességük miatt a magas szinten önmonitorozó személyek sikeresebbek a munkahelyükön, konfliktusait együttműködően vagy kompromisszummal oldják meg (Kaushal és Kwantes, megjelenés alatt).

Egy másik, a személyiség-viselkedés kapcsolatot meghatározó tényezőcsoport az érzelmi intelligencia. Mayer, Saloway és Caruso (2004) ezt a jelenséget az érzelem és az intelligencia közti kapcsolat-ként határozta meg, számos elemet megkülönböztetve. Mindenekelőtt e tényezőcsoport része a gondolkodást befolyásoló – adott esetben, facilitáló – érzelmekhez való hozzáférés, az érzelmek megértése, az érzelmi és intellektuális fejlődőképesség. Bizonyos emberek egyszerűbben felfogják mások érzéseit, és fokozottabb empátiával, részvétellel reagálnak. A magas szintű érzelmi intelligenciájú egyének általában minőségibb kapcsolatokkal rendelkeznek, munkahelyükön intenzív társas életet élnek, és sikeresebb vezetők (Kaushal és Kwantes, megjelenés alatt). Az érzelmi intelligencia ugyanakkor hozzájárulhat ahhoz is, hogy a személyiségvonások ne a maguk nyers valóságában nyilvánuljanak meg.

A kutatók közt felmerült az az elképzelés is, hogy a személyiség a környezetváltozás függvényében változhat. Costa és McCrae (1989) három csoportban vetették össze a szubjektív becslést és a NEO-PI® tesztmutatókat (a megkérdezettek 14%-a erős, 35%-a pedig kismértékű változást tapasztalt). A várakozásoknak sokban ellentmondó eredmények is születtek: Costa, McCrae és Zonderman (1987) tízéves longitudinális követés útján **nem talált szignifikáns személyiségváltozást sem a családi állapot, sem a munkahely, sem pedig a lakóhely változása függvényében**. Úgy vélték: a felnőtt embereknél a kor előrehaladtával nem változnak meg személyiségvonásaik (Costa, McCrae, 1990), **harmincéves kor fölött a stabilitás jellemző rájuk**. Az egyéni különbségek is stabilak – ez látható hatéves újratesztelésnél az N, E és O dimenzióknál (mind önértékelés, mind a házastárs általi értékelés esetében); egy hároméves követésnél hasonló stabilitást kaptak az A és C dimenzióra is. Ez új megvilágításba helyezi az időskort: azok a sztereotípiák, melyek az idősebbeket depressziósoknak, visszahúzódnak, rigidnek vagy bizonytalanoknak bélyegzik, inkább mítoszoknak tekinthetők (legalábbis azokra nézve, akik szellemileg-lelkileg épek maradnak).

McCrae (1993) vizsgálatsorozatában, amellett, hogy a személyiségvonások erős stabilitását állapította meg, a moderátorváltozókra (személyes hatékonyság, self-monitoring, személyes éntudatosság, nyitottság) vonatkozóan semmiféle jelentős eredményt sem tudott kimutatni. Összegzésként megállapította, hogy a személyiség vélhetően stabil; s a kutatások számára különösen érdekesek lehetnek azok a személyek, akiknél ez a stabilitás csekély, és a személyiségváltozás nagyobb valószínűséggel következik be. Megjegyzi, hogy egyes beavatkozások (pl. pszichoterápia) okozhatnak változásokat, ám ennek vizsgálata még további kutatás tárgya lesz.

Az újabb vizsgálatok között feltétlenül említést érdemel egy, a Big Five-csoporthoz szorosan nem kapcsolódó, és azzal részben ellentétes eredményeket kapó szakember, Sanjay Srivastava vizsgálata is. A kaliforniai Stanford University szervezésében kollégáival 130 ezer önkéntes személyiségváltozását követte nem reprezentatív mintán. Elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy a fő vonások változnak-e a korról, illetve ez a módosulás hogyan függ össze a nemmel. Bár az eredmények validitása

megkérdőjelezhető – hiszen interneten online formában kitöltött teszttel dolgoztak –, mégis figyelemre méltóak. Srivastava – az előző szakemberekkel ellentétben – kimutatta az öt dimenzió kismértékű, de folyamatos változását az életkörülmények szerint. Az életévek növekedésével mindkét nemnél fokozódott a lelkiismeretesség, 35 év körül pedig a barátságosság, minek következtében adódik a feltételezés, hogy előbbin a munkaviszony létesítése, utóbbin pedig a gyermekvállalás változtathat jelentősen. A **neurotikusság** mutatói nőknél a teljes élet során magasabbak a férfiakéhoz viszonyítva, de **a korral mindkét nemnél csökkennek**, kivéve egy kisebb, de jelentős csoportot, ahol az időskori depresszióval kell számolnunk. Az emberek **húszas éveikben voltak a legnyitottabbak**, és ez a személyiségvonás az 1930-as évektől csekély mértékben, folyamatosan veszített intenzitásából (főleg a férfiaknál). Különös eredmény, hogy a nők fiatalon extravertáltabbak voltak, mint a férfiak, de a nemek közti különbség folyamatosan csökkent, 45 éves kor körül már csak minimális eltérés látszott. Levonható tehát az a következtetés, hogy a lelkiismeretesség kivételével az öt Big Five-dimenzió jelentős, de lassú változás is bekövetkezhet az élet folyamán, akár anélkül is, hogy kifejezett krízishelyzet venné kezdetét. A férfiak és a nők fejlődési útvonala az élet folyamán nem azonos, tehát a személyiségjegyek fejlődésének feltehetően nincs egy „univerzális útja”. Bármennyire logikusnak látszik, hogy ezek a *mély* vonások olyan önálló entitások a személyiségben, amelyeket a környezeti hatások nem feltétlenül érintenek, nem lehet a Big Five mint *mozdulatlan alap* elképzelésével. Inkább valószínű – írja Srivastava, John, Gosling és Potter (2003) – hogy *az alapok is folyamatosan elmozdulhatnak*, egyeseket egy-egy időszak *teljesen felráz és átalakít*. Mindez természetesen nem zárja ki a genetikai megalapozottság gondolatát – tudnunk kell azonban, hogy ebben az esetben is gén-környezet interakcióról, illetve a két nemre jellemző kétféle fejlődési útról beszélhetünk.

Annak ellenére, hogy a NEO-PI® a normális személyiség működésének mérésére készült, skálái szorosan kapcsolódnak többféle rendellenes személyiségműködéshez. Az utóbbi évek vonáselméleti kutatásai közt fontos szerepet kap a NEO-teszteszcsomagok klinikai mintákon való alkalmazása (Digman, 1990). Az eszközcsoportot kidolgozói szűrésre, valamint a terápia megtervezésére is alkalmasnak gondolják. A kezelés szükségességére főként a túlságosan magas neuroticizmus pontértékek utalhatnak. S bár a szélsőséges pontszámok nem teszik automatikussá a terápiát (élethelyzeti határról is szó lehet), **a szélsőség iránya mégis informatív a lelki jelenségek besorolásához** (pl. erős extravertió – kizárható a szkizoid személyiségzavar).

Bebizonyozódott ismét, hogy a klinikumban kezelt személyek a neuroticizmus skálán a kontrollszemélyeknél egy szórásnyival magasabb pontértékekkel jellemezhetők. A neurotikusoknál ezzel együtt az átlagosnál alacsonyabbak a barátságosság és a lelkiismeretesség skála értékek (Costa és McCrae, 1992) is. Nem találtak viszont számottevő eltérést a sine morbo és klinikai minták reliabilitás adatai és szórásai közt. Piven és mtsai (1990, idézi Costa és McCrae, 1992) szerint enyhe lelki zavarokkal küzdőknél az önbecslés és a klinikai pszichológus általi becslés közt szignifikáns korrelációt mutatott ki, s így arra a következtetésre jutottak, hogy e csoportban szinte változatlan metodikával használható a teszt.

A legújabb kutatások arra a kérdésre fókuszálnak, hogy a Big Five-teszteket egyáltalán milyen klinikai populációkon lehet használni, **beszélhetünk-e klinikai jellegű prediktív validitásról**, valóban van-e lehetősége a terápiás hatékonyság mérésének. Costa és McCrae eredetileg is javasolták a NEO-PI® ilyen felhasználását, bár semmiképp nem a patológiát jól mérő tesztek helyett, hanem ezek mellett, kiegészítésként, mert úgy gondolják, segítségével átfogóbb kép kapható a személyiségről (Schinka, Kinder, Kremer, 1997).

A klinikum területéről származó kutatásokban (Garfield 1978) azt a fontos felfedezést tették a teszt útján, hogy azok az emberek, akik pszichoterápiában vesznek részt, általában idegesebbek, kevésbé elégedettek magukkal, és antiszociálisabbak is, mint az egészséges emberek alkotta kontrollcsoport. Sokan használták még a NEO-PI-t a személyiség, illetve személyiség-rendellenességek mérésére is. S bár a nyitottság, lelkiismeretesség és barátságosság faktorok sokszor látszólag irrelevánsak a pszichopatológia szempontjából, mára empirikus bizonyítékok sokasága mutatja, hogy mind az öt faktor szükséges a pszichiátriai tünetegyüttesek megértéséhez. Wiggins és Pincus 1989-ben

mintájukban a NEO-PI-vel és két saját dimenzióval tudták a leghatékonyabban felmérni a személyiségzavarokat. Valószínűleg az ötfaktoros modell egésze szükséges ahhoz, hogy akár csak egyetlen faktor zavarát is megérthessük, vagy megfelelően feltárjuk.

Klinikai kutatásokban főképpen a nárcizmusról, a hangulatzavarokról és a pánikbetegségről állnak rendelkezésre NEO-PI adatok. A **nárcisztikus** személyiségzavarban szenvedőkről pl. kimutatták, hogy a korábbi várakozásokkal ellentétben, a NEO-PI-teszt szerint **nem észlelnek önmagukról irreálisan pozitív képet** (Costa és McCrae, 1990), barátságosság mutatójuk viszont az átlagosnál alacsonyabb. A **hangulatzavarokban** szenvedőknél viszont – az aktuális klinikai állapottól függően – megemelkedett neuroticizmus pontszámokat mérhetünk, majd a javulástól függően ezek a pontszámok csökkennek (Hirschfeld és mtsai, 1983). A **depressziósoknak** nemcsak a tünetek fennállása idején, hanem azt megelőzően is igen **magas neuroticizmus pontértékeik** vannak, valamint közvetlen rokonaik személyiségében és tüneteiben is vannak hasonlóságok; ez megmutatja a betegségekre való hajlamosságukat (Jang és mtsai, 2004). A **mániás** depressziók esetében a **nyitottság magas értékeit** figyelhetjük meg (Wolfenstein és Trull, 1997). A depresszióval ellentétben, a napi hangulátváltozások nem függenek össze az alapvető személyiségdimenziókkal (Vating és Liebert).

Costa és McCrae azt is említi, hogy a páciens személyiségének és erényeinek ismeretében, a klinikus kommunikációja rugalmasan alakítható, empátiája fokozható; a rapportot akár egyénre szabottan alakíthatja. A NEO-PI- és NEO-FFI-tesztcsomag része egy visszajelzési űrlap (Your NEO Summary) is, így a segítségre szoruló személy konkrét információt kaphat és adhat esetleges problémáinak jellegéről, miközben kevésbé valószínű nála a standard klinikai tesztekkel szembeni szkeptikus, védekező magatartás. Az egyes pontszámok **a terápia sikerét is bejósolhatják**: terapeuta–kliens viszonylatban a magas **barátságosság** pontszámok a kooperáció, a bizalom megteremtésének esélyére, de a dependencia veszélyére is utalhatnak, az alacsonyak esetleg megmutatják, hogy várhatóan mely páciensek szakítják majd meg a terápiát. A **lelkiismeretesség** pontszámokból feltérképezhetővé válik, hogy mely kliensek ragaszkodnak a **rendszeres** találkozási időpontokhoz, kik fognak elkésni, kik lesznek megfelelően motiváltak, kiknek érdemes házi vagy egyéb önismereti feladatot adni. **A terápia sikerét tekintve az N mutató az irányadó**: akiknél az extrém tartományba esik, a klinikusnak hosszú időn keresztül kell kezelést folytatnia, esetleg korlátozott célokat tűzhet ki (pl. együttélni a lelki zavarral).

A személyiségkutatások területén is megjelenik több figyelemre méltó, NEO-tesztek útján kutatott probléma. A személyközi kapcsolatok – ezen belül a párkapcsolat – közegében alapvető fontosságú pl. a két fél személyiségének megfelelő illeszkedése. White, Hendrick és Hendrick (2004) a NEO-PI®-skálát kapcsolattal való elégedettséget mérő tesztekkel és szerelemskálákkal együtt használták. A vizsgálati személyek huszonéves, többségükben egyedülálló, heteroszexuális fiatalok voltak. Mindkét nemnél **kapcsolatot találtak a neuroticitás és a kapcsolati megelégedettség között**. Az **intimitást a barátságosság és extravertió** dimenziók jelezték előre. Schenk és Pfrang viszont 1986-ban 498 fiatal, nőtlen férfinál pozitív korrelációt talált az extravertió dimenzió és az első szexuális élmény bekövetkezésének életéve, a szexuális partnerek száma és a nemi élet gyakorisága között. **Az extravertió faktor kapcsolódott a szexuális attitűdökhöz és a saját beválláson alapuló szexuális szokásokhoz**. Azoknak a férfiaknak, akiknél **magas lelkiismeretesség** pontszámok jelentek meg, **kevesebb problémájuk volt a szexualitás terén** (Farley és mtsai, 1977).

Nem elhanyagolható kérdés a szakirodalomban az önbecslő módon és külső megítélő által felállított személyiségkép egyezése. Az értékítéletet közvetítő jellemzők értékelésekor ugyanis a külső megítélőt – különböző kultúrákban különböző módon – befolyásolhatják saját viszonyulásai az adott kérdéshez. (Ugyanaz a vonás lehet az egyik kultúrában kívánatos, míg a másikban nem.) John és Robins elgondolására alapozva akkor lesz nagyobb az egyezés, amikor nincs erős pozitív értéke az adott tulajdonságnak. Kutatási eredmények nyomán, a kétféle értékelés egybeesése – a kínai kivételével valamennyi kultúrában – leginkább az extravertió dimenziónál volt megfigyelhető. Úgy tűnik,

a társaságkedvelés, asszertivitás, aktivitás és az izgalomkeresés alskálák általában a legkönnyebben értékelhetők, feltehetően azért, mert jól látható viselkedésekre utalnak. Amerikai adatok szerint a házastársak az önjellemzéssel jobban egyező értékeléseket adnak, mint a testvérpárok (McCrae, 2002).

Az utóbbi évtizedben vált széles körben kutatott témává a Big Five-ban kifejeződő alapvető személyiségjegyek **öröklődésének** empirikus vizsgálata. A kutatási kérdések évszázadosak: a személyiség jellemzőit mennyiben magyarázza az öröklődés, illetve milyen mértékben hat rájuk a nevelés?

Ezzel kapcsolatban a kutatások jelentős része következetesen azt az eredményt mutatja, hogy az öt faktor jelentős mértékben (Loehlin összefoglalója szerint 28–59 százalékban) öröklődik; a családi háttérnek csak csekély (0–11%) hatása van. (Más vonatkozó források: Riemann, Angleitner és Strelau, 1997, Jang és mtsai, 1998.) Jang és mtsai (1998) szerint az öt dimenzió esetében a heritabilitást becsülő mutatók a következőképpen alakulnak: extravertió 0,50; barátságosság 0,48; lelkiismeretesség 0,49; neuroticizmus 0,49 és nyitottság 0,48. Egyes tanulmányokban a barátságosságra a többi dimenzióhoz képest erősebb befolyást gyakorolt a családi környezet (Bergeman és mtsai, 1993); míg mások hasonlóan vélekedtek a neuroticizmusról (Waller és mtsai, idézi Loehlin és mtsai, 1998), illetve a lelkiismeretességről (Loehlin és mtsai, 1998). Az erős örökletesség megmutatkozik mind a Big Five kérdőíves adatforrásoknál, mind a melléknévlístát használó önjellemző vizsgálatoknál, mindkét nemnél és a két *szuperfaktor* szintjén is. Az eredmények egyik meggyőző pontja például, hogy az egypetéjű ikreknél jóval magasabb korrelációértékek mutathatók ki az egyes Big Five-dimenziók esetében, mint a kétpetéjű ikreknél, ez utóbbi csoporton belül viszont szinte azonos együttjárások tapasztalhatók az együtt és más szülőkkal nevelkedő ikerpárok esetében.

Digman és mtsai (1997) a Big Five adatállományból több egymás utáni vizsgálatban következetesen két faktort mutattak ki, melyeket *alfának* és *bétának* neveztek. Előbbibe a barátságosság, a lelkiismeretesség és az érzelmi stabilitás, utóbbiba pedig az extravertió és a nyitottság tartozott. Feltételezték, hogy ezek a tág faktorok a valóságban nemcsak a vonáselméletekhez tartozó személyiségjegyeket írhatnak le, de előbbibe akár beletartozhat az agresszivitás, ellenségesség, impulzuskontroll, a neurotikus én-védelmi mechanizmusok, vagy akár az Adler-féle szociális érdeklődés; utóbbi pedig (tehát az intellektus és az extravertió együttese) megmutathatja a Rogers-féle *növekedést*, vagy akár a Maslow-féle *önaktualizációt*.

Jang és munkatársai változatos kultúrák ikerkutatásaiból gyűjtöttek Big Five (NEO) adatokat. Valamennyi kultúra esetében kétfaktoros elrendeződést figyeltek meg, Digman elgondolásaihoz hasonlóan. Az adatok háttérében útanalízis útján két genetikai és ehhez kapcsolódó két környezeti faktort tártak fel, ezzel igazolva, hogy a kéttényezős modell képezi le legjobban az adatállományt. Hangsúlyozzák, hogy az átfogó hatások mellett más genetikai tényezők szűkebb körben fejthetik ki hatásukat, egyes jellemzőknél eltérő mértékben.

A genetikai területen mozgó vizsgálódások fő konklúziója, mint Loehlin és mtsai (1998) leszögezik, a következő: *Összességében az öt dimenziót mintegy fele arányban az öröklődés határozza meg, a megmaradt varianciát pedig nem ismert arányban a környezeti hatások, a gén-környezet interakciók hatásai és a helyzeti tényezők következményei adják. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a családi háttér ne lenne fontos. Összesen arról van szó, hogy a fejlődés menet hosszú távú hatásai függetlenek a családi környezettől; esetenként rendkívül nagy egyéni változatosság van a genetikától független tényezők terén.*

7.6. Az MBTI-modell

A személyiség mérésének gyakorlatorientált, élményközpontú, analitikus ihletésű mérőeszköze, a Myers-Briggs Típus Indikátor modell azért érdemel említést könyvünkben, mert a személyiség alkotóelemeit elsők közt megnevező jungi teóriából fejlődött ki, ugyanakkor dimenziók szerinti mérés nyomán különít el lélektani típusokat (módszere tekintetében az Eysenck-teszthez hasonlóan). Azáltal is idetartozónak véljük, hogy alkalmazási területe elsősorban munkalélektani, mérési tartománya pedig sokban közös a Big Five-val (pl. az extraverzió és a nyitottság dimenziót tekintve, melyek mentén a két mérőeszköz egyeztethető).

Jung könyve, a *Lélektani típusok* 1923-ban jelent meg angol nyelven. A mű megváltoztatta a teljes Briggs család gondolkodását, akik ekkortól évtizedeken át, nem csökkenő energiával munkálkodtak egy új pszichológiai modell és egy – az emberek segítségét célzó – mérési mód fejlesztésén. Isabel Myers Briggs politológus Washington államban két évtizedes megszállott kutatómunkának köszönhetően ismertette el koncepcióját. A későbbiekben a George Washington School of Medicine több mint ötezer orvostanhallgatójának pályáját követte nyomon, beválási adataikat összevetve az egyetemi években felvett MBTI teszteredményekkel. A mérőeszköz egyetemi körökben az 1960-as évektől egyre inkább elterjedt, a szerző munkáját egyre jelentősebben, szoros együttműködésben segítette Mary McCaulley pszichológus és Edvard N Hay személyzeti-vezetői tanácsadó, valamint egyre több helyi egyetemi tanár is. Isabel Myers Briggs élete utolsó évtizedeiben könyvet is írt az egyéni különbségekről (*Gifts Differing*), valamint haláláig dolgozott az MBTI tesztkönyvén, főként az egyes típusok jellemző problémáinak kutatásán.

Az **MBTI** egy kényszerválasztáson alapuló mérőeszköz (a szerző szerint: indikátor, azaz csak technikai részleteiben teszt, filozófiájában inkább segítőeszköz), amelynek az elmúlt néhány évtized alatt több változatát fejlesztették ki. Időrendben elsőként 1971-ben egy 166 itemből álló *F* és egy 290 itemes *J* formula látott napvilágot. Ezt követte az 1976-os *G* formula, ami egészen 1998-ig kedvelt eszköze volt a felhasználóknak, amikor is megjelent a napjainkban leginkább használt, rövidített *M* változat (93 item). Valamennyi változat megbízhatóságra, érvényességre és a változó amerikai nyelv hatásainak tekintetbevételére törekszik.

A két szerző (Isabel Myers Briggs és édesanyja, Katherine Cook Briggs) mellett, hogy mérhetővé tette a jungi modellt, a Jung-féle három dimenziót egy negyedikkel egészítette ki, amely a bennünket körülvevő világhoz való viszonyulást, egyfajta „életstílust” fejez ki.

Így a következő ellentétpárok alakultak ki:

1. **Extraverzió (E) – introverzió (I)**
2. **Ítéletalkotás (judging, J) – észlelés (perception, P)**
3. **Érzékelés (sensing, S) – intuíció (intuition, N)**
4. **Gondolkodás (thinking, T) – érzés (feeling, F).**

A Myers-Briggs-féle tipológiában az **extravertált és az introvertált személy elkülönítése** viszonylag egyszerű. Előbbieket a külvilág tárgyi és szociális ingerei, utóbbiakat pedig a saját belső világuk foglalkoztatja inkább. Mai szóhasználattal, az extravertált személyek intenzív társas életre vágyanak, szeretik a nyüzsgést, a *pörgést*, míg az introvertáltak szeretnek nyugalomban kifejleszteni egy-egy ötletet, gondolatot.

Alapvető különbség továbbá az emberek közt, hogy elméjük működtetése közben mit részesítenek előnyben: az **észlelést** vagy az **ítéletalkotást**. Az észlelésen azt értjük, ahogyan az emberek fel fogják a különböző dolgokat, eseményeket, ill. ahogyan ezek tudatosulnak bennük. Bizonyos emberek idejük, energiájuk nagyobb részét az észlelésre, az *itt és most* fordítják, mások pedig – az íté-

letalkotók – csak kevés időt töltenek vele, gyorsan hoznak döntést. Miután azonban mindannyian hosszabb vagy rövidebb időt észlelésre fordítunk, mindnyájunkra jellemző az, hogy e szakaszt milyen módon éljük meg. Két lehetőség közül van egy preferált módunk: ez érzékelés, illetve intuíció lehet. Az előbbi lehetőség az öt érzékszerv általi felfogást, az utóbbi pedig asszociációkat, tudatlan észlelést jelenti. Az intuitív embereket a közvetlen tapasztalaton túli, ráérzéssel megismerhető dolgok foglalkoztatják.

Az ítéletalkotás is kétféle módon történhet, minden egyénnél az egyik lehetőség jellemzőbb. A gondolkodó a száraz logikára, a személytelen tényekre épít. Az érző típus ezzel szemben a döntéshozásban és az információfeldolgozásban is a személyes empátiára, szubjektív értékeire hagyatkozik.

Az egyes dimenziók Myers-Briggs szerint az egyes lélektani működéseinkben fellelhető további egyéni különbségekre is utalnak.

- **A hozzánk legközelebb álló (favourite) világ:** A külvilágra fókuszáló személy extravertált, a belső világ felé orientálódó pedig introvertált. Előbbiek a társaságtól nyerik energiáikat, utóbbiak viszont a magányban tudnak feltöltődni.
- **Információfeldolgozás:** Az alapvető tényekre, konkrét információkra összpontosítók érzékelő személyek, míg az értelmezők, jelentésadók inkább intuitív viszonyulásúak. Utóbbiak kedvelik az absztrakt információkat, és szeretnek tágabb perspektívában gondolkodni.
- **Strukturáltság:** A lezárt, eldöntött helyzeteket teremtőket és kedvelőket ítéletalkotóknak hívjuk, míg az új információkat folyamatosan, nyitottan befogadók inkább észlelő személyek. Előbbieket erősen jellemzi a tervezés, szervezés, az őket körülvevő világ „elrendezése” mind fizikai, mind mentális tekintetben. Utóbbiak kifejezetten nyitott, alkalmazkodó emberek, akik rugalmasságuk folytán általában kedveltek, jól kijönnek embertársaikkal.

A következőkben az MBTI-vel mért személyiségjellemzőkhöz tartozó legfontosabb tulajdonságokat adjuk meg Rheingold internetes publikációja nyomán.

Extravertált	Introvertált
Társaságkedvelő – Sokszínű és széles körű kapcsolatokat ápol.	Mély kapcsolatok – Általában a kétszemélyes helyzeteket vagy a kiscsoportokat kedveli, a nagy társaságot nem.
Lelkesedő – Energikus személy, aki szeret a történések középpontjában lenni.	Csendes – Szerény benyomást kelt, nem szeret a történések középpontjában lenni.
Kezdeményező – Társas helyzetekben inspirál másokat, asszertív, „hidakat épít” az emberek közt.	Befogadó – Örömmel bízza másokra a kezdeményezést, esetenként az se zavarja, ha negálják.
Expresszív – Könnyű kiismerni, megközelíthető, melegszívű, kimutatja az érzéseit.	Tartózkodó – Erős kontrollal rendelkezik, sokszor nehezen kiismerhető mások számára.
Auditív – Az akusztikus modalitásban tudja a legjobban feldolgozni az információkat.	Vizuális – Megfigyelés vagy olvasás, belső reflektálás útján tanul, általában magányosan.

A VONÁS- ÉS TÍPUSELMÉLETEK MÉRŐESZKÖZEI

Érzékelő	Intuitív
Konkrét – Igazolható információkat, tényeket keres, nem hisz a zavaros, töredékes információknak.	Absztrakt – Jól következtet az ellentmondó, töredékes információ alapján.
Realisztikus – Kedveli a praktikus, költséghatékony, racionális, általános dolgokat.	Képzletgazdag – Önmagáért való örömmel fogad minden újítást.
Pragmatikus – Egy-egy ötlet hasznosságát mérlegeli.	Intellektuális – A tudást, a megismerést önmagáért értékeli.
Élményközpontú – Saját tapasztalataira hagyatkozik, és a közvetlen tapasztalaton túl nehezen általánosít.	Teoretikus – Automatikusan keresi a megfigyelt dolgok, tények mintázatait, kedveli az elméletekben való elmélyedést, és új elméletek megalkotására törekszik. Általában leleményes.
Tradicionális – A jól ismert módszereknek, információforrásoknak hisz, a bevált utat járja.	Eredeti – Kedveli az új megoldásokat, vállalkozó szellemű. Szkeptikus a hagyománnyal szemben.

Gondolkodó	Érző
Kritikus – Örömmel fedezi fel a különbségeket, kategorizál, nyer-veszít terminusokban gondolkodik.	Elfogadó – Toleráns a hibázással szemben, meglátja a dolgok jó oldalát; kölcsönös nyereséggel járó megoldásokra törekszik.
Feladatorientált – Eredményeket akar elérni, ragaszkodik a feladathoz, határozott és makacs. „A cél szentesíti az eszközt.”	Lágyszívű – A meggyőzés finom eszközeit használja, idegenkedik az erő alkalmazásától.
Elkötelezett – Intellektuálisan független másoktól, nem lehet befolyásolni a véleményét, határozott.	Alkalmazkodó – Konszenzusra törekszik, konfliktuskerülő, harmóniára törekvő.
Logikus – Objektív, logikai analízist végez, szubjektív értékektől és érzelmektől mentes a döntéseiben.	Érzelmes – Bizik az érzelmekben, értékeli az emberi szempontokat.
Racionális – Hétköznapi helyzetekben világos, objektív és logikus gondolkodású.	Könyörületes – Általános benyomás alapján dönt, és személyes tetszése vagy nemtetszése ebben fontos szerepet játszik.

Ítéletalkotó	Észlelő
Cselekvő – Könnyen lát hozzá a feladataihoz, ezeket egyenként oldja meg, és valamennyire elegendő időt szán.	Szükséghez igazodó – Kedveli a változatos feladatokat. A határidő közeledtével energikusabbá válik a viselkedése.
Rendezett – Kedveli a rendezett, strukturált, megtervezett cselekvést.	Lezser – A helyzethez igazítja a viselkedését, informális irányelveket preferál a formális szabályokkal szemben. Alkalmazkodóképes.
Tervező – Rutinokat teremt és követ.	Spontán – Nem kedveli az ismétlődő rutinokat, változatosságot, változást keres.
Előrelátó – Jövendőbeli kötelezettségeit előre nyilvántartja, megtervezi.	Rugalmas – Nagyra értékeli a szabadságot, nem szeret szorosan a tervek szerint haladni.
Módszeres – Szervezett, munkájában lépésről lépésre halad.	Cselekvő – <i>Ad hoc</i> terveket készít. Gyorsan, de világos tervek nélkül cselekszik, kockázatvállaló.

A négy hajlam kombinációja 16 különböző személyiségtípust ad ki, amelyek mindegyike egy-egy négyjegyű betűkombinációval (ESTP, INFJ stb.) jellemezhető. Ez az ún. **személyiségkód** (personality code).⁹ A modellnek kiemelten jelentős gondolata, hogy minden típus egyenlő, nincsenek „jobbak” vagy „rosszabbak”.

A teszt működésére jobban rávilágít, ha egy példán értelmezzük a betűkombinációk jelentését. Mindenekelőtt tudni kell róla, hogy az egyes dimenziópárok közül (E-I, J-P, S-N, T-F) a magasabb értékeket elérő jellemzőből állnak össze, tehát akinél az extravertzió érték magasabb az introvertzió értékénél, annál az első betű E. Ilyen módon megadható az egyes funkciók sorrendje, azok megjelenése, fejlettsége, alkalmazási gyakorisága szerint. Extravertáltak esetében a domináns és a viselkedésben még ezen kívül tükröződő másodlagos funkció a külvilág felé irányul, introvertáltaknál pedig inkább a belső világ működését jellemzi. A személy belső világa a kifelé mutatottal ellentétes funkciókat tartalmaz. (Az ellentétek kiegyenlítése, a komplementer funkciók dinamikája az eredeti jungi modell filozófiáját őrzi és teszi mérhetővé.)

Példa: az ESTJ-típus

- A személy extravertált (**E>I**)
- A személy ítéletalkotó (**J>P**)
- Az ítéletalkotás típusából a gondolkodás van nála előtérben (**T>F**)
- Az S betű azt jelzi, hogy az érzékelést preferálja az intuícióval szemben (**S>N**)
- Mivel extravertált, preferált funkcióit „kifelé” éli meg
- Nem preferált funkciói (**N, F**) belső világában lesznek használatosak

Az MBTI fejlesztése során a tizenhat típushoz személyiségjellemzőket és csapattag-típusokat, valamint vezetői stílusokat rendeltek hozzá. Utóbbi jellemzőket az MBTI továbbfejlesztett változata, az MTI-R-teszt méri a 16 típusból levezetve. A tizenhat típus számára javasolt foglalkozásokat és vezetői stílusuk várható sajátosságait függelékben összegezzük.

Az MBTI-t az egész világon ismerik, és sikeresen alkalmazzák. Harminc nyelvre fordították le, és csak Angliában az éves szintű felhasználás meghaladja a kétmilliót. Használható az oktatásban és a pályaválasztási tanácsadásban csakúgy, mint a munkahelyi vezetőképzésben, csapatépítésben, szervezetfejlesztésben, vezetői tanácsadásban. Az utóbbi időben a családkonzultáció és családterápia keretében is megjelent. Általános értelemben tehát kiválóan szolgálja az önismeret fejlesztését, s így számos pszichológiai célra alkalmas. Segíthet megérteni a másokhoz való viszonyunkat, utat mutathat, hogy miként használjuk előnyösen a kommunikációs csatornákat, segíthet együtt élni saját erősségeinkkel és gyengeségeinkkel, az egyéni különbségekkel.

Az MBTI-modell vizsgálatai a szervezeti életben

Az elmúlt évtizedekben rendkívül intenzív háttérkutatásokban tesztelték az MBTI koncepciónak a szervezeti életre vonatkozó validitását, *életszerűségét*. A következőkben külföldi és magyar eredményeket mutatunk be.

⁹ Az egyes típusok jellemzőinek leírására e könyvben, terjedelmi okokból, nem történt meg, de a jegyzethez kapcsolódó webhelyen megtekinthetők.

Az MBTI érvényessége – Az MBTI-E–I skálája erősen korrelál más E–I skálákkal és jellegzetes mérőeszközökkel (Carlson, 1985; Carlyn, 1977; Thorne és Gough, 1991). McCrae és Costa (1989) amellet érvelnek, hogy az extra-, introverziót tekintve igen magas a korreláció az MBTI és a NEO-PI között. Mindazonáltal a kutatók vitatkoznak arról, hogy az MBTI valóban tükrözi-e az E–I szerkezetét. A típus-teória állítása szerint, az E-k külvilág felé való orientációja hozza létre a szociabilitást, a magabiztosságot és a hatékonyságot, míg az I-k a saját belső világuk felé fordulnak, ami visszafogottá teszi őket. Az MBTI konstruktív érvényessége annak ellenére is megállapítható, hogy nem teljesen fedi egymást a Big Five-modellben és az MBTI-ben foglalt extravertzió paraméter: az utóbbiban az introverziót mérő elemek feltételeznek egy befelé, a saját belső világunk felé irányított figyelmet (pl. elmélyülés).

A validitást érinti az a megfigyelés is, hogy a J-k szeretik a kiszámíthatóságot és zárkóztak, míg a P-k nyitottabbak, és a változatosságot kedvelik (Myers és McCaulley, 1985). Thorne és Gough (1991) állítása szerint, a J–P skála negatív irányban korrelál az Adjective Check List (Big Five-ot mérő eszköz) rendezettség (order) skálájával, és pozitívan a változás (change) skálával. Szintén közvetlen összefüggés van a J–P skála és az autonóm viselkedés közt (Carey és mtsai, 1989), ami arra enged következtetni, hogy a P-k kevésbé szeretik, ha korlátok közé szorítják őket.

A T–F skála érvényességére vonatkozó legmeggyőzőbb bizonyítékot Seegmiller és Epperson (1987) természetes nyelvre vonatkozó tartalomelemzése szolgáltatja. Az MBTI-T–F pontszámok erősen korreláltak a természetes nyelvhasználat pontszámaival, csakúgy, mint az önértékelés a T–F preferenciákkal. Ha elfogadjuk, hogy a szóbeli kijelentések gondolatokat és cselekvéseket tükröznek, ezek az eredmények megerősítik, hogy a T-k logikusak és analitikusak, ezzel szemben az F-ek előnyben részesítik az érzelmi folyamatokat, és az interperszonális kapcsolatokat.

Más tanulmányok a J–P pontszámokat a munkahelyi döntésekkel hozzák összefüggésbe. Tzeng és munkatársai (1989) úgy találták, hogy a J és P preferenciák kapcsolatban vannak a döntéshelyzetben megélt feszültségekkel. Steckroth és mtsai (1980) megállapították, hogy a vezető beosztásokban, ahol többnyire gyors döntéseket kell hozni, a P típusú vezetők voltak túlnyomó többségben, míg a hosszabb tervezést igénylő személyzeti pozíciókban a J típusok voltak gyakoriak. A P–J dimenzió belül a típus-teória értelmében a T-k a döntéshozatal során a személytelen és objektív információt helyezik a középpontba, az F típusok pedig személyes és szubjektív tényekre fektetnek hangsúlyt. Kerin és Slocum (1981) alátámasztották, hogy a T-k inkább preferálják az objektív adatokat (statisztikai piacelemzés) mint az F-ek.

Gardner és Martinko (1990) állítása, miszerint a gondolkodást előtérbe helyező vezetők jobban részt vállalnak a munkavégzési folyamatokban, mint az F-ek, összhangban áll azzal az állítással, hogy a T-k jobban kedvelik a szisztematikus elemzést. Ehhez hasonlóan Steckroth és mtsai (1980) azt találták, hogy azon funkcionális egységek tagjai, ahol inkább logikai elemzésre van szükség (pl. szervezőmunkák kutatása, közgazdaságtan), inkább T-k, a személyzeti igazgatók, akik elsősorban az emberi kapcsolatokkal foglalkoznak, viszont sokkal magasabb pontszámot érnek el az érzésskálán. A gondolkodás preferenciája emellett olyan foglalkozásokkal van összefüggésben, amelyek analitikus okfejtést igényelnek (pl. építész, kutatás-orientált professzor, feltaláló – Tzeng és mtsai, 1989).

Asszertivitás/Kooperativitás – Szociális kompetenciáikat tekintve, a típuselképzelés szerint a T-k magabiztosabbak, mint az F-ek, de kevésbé kooperatívak és segítőkészek. Az F-ek nem szeretnek más embereknek kellemetlen dolgokat mondani, szimpatikus benyomást keltenek, és élvezik a kellemes társaságot. Ellentétben ezzel a T-k határozottak, kitartóak, figyelmes bánásmódot igényelnek, és igyekeznek a tőlük telhető legjobbat kihozni magukból.

Több tanulmány, amely az MBTI és a Thomas–Kilmann-féle konfliktuskezelés mérésére szolgáló eljárás (MODE) viszonyát vizsgálta (Chanin és Schneer, 1984; Kilmann és Thomas, 1975; Mills és mtsai, 1985; Percival, Smitheram és Kelly, 1992), alátámasztja ezt a nézetet. Megállapításai összegegyeztethetőek az alapján, hogy a TF-skála negatív irányú szignifikáns összefüggést mutat a magabiztossággal, illetve pozitív irányú a kooperativitással. Ezek az eredmények azt jelzik, hogy a T-k

magabiztosabbak, de kevésbé kooperatívak, mint az F-ek (Tucker, 1991; Williams és Bicknell-Behr, 1992). Kilmann és Thomas (1975) szerint, ha az érzéseinkre bízunk magunkat, akkor szinte lehetlenné válik, hogy önös érdekek vezéreljenek bennünket. Bizonyítékok mutatkoztak arra nézve is, hogy a T-k könnyedebben oldanak meg konfliktusokat, mint az F-ek.

Csak Percival és mtsai (1992) találtak összefüggéseket a komplex típusok és a konfliktuskezelési módok közt. 138 tipikus személyt választottak ki nyolc MBTI-profil valamelyikéből, és megvizsgálták a stresszhez való viszonyukat. Az eredmények azt mutatták, hogy az ETJ-k a saját igazukat próbálták érvényre juttatni, az összes többi T típus viszont inkább hajlott a kompromisszumra. Ehhez hasonlóan, míg az EFJ-k az együttműködést preferálták, addig az összes többi T inkább alkalmazkodó volt.

Kockázatvállalás – Több tanulmány foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az egyes MBTI-típusok kockázatvállalásában, illetve kockázatészlelésében vannak-e eltérések. Henderson és Nutt vizsgálataiban az SF-ek észlelték legkevésbé a kockázatot egy fiktív beruházási helyzetben. Úgy vélték, az SF-ek talán azért idegenkednek kevésbé a rizikótól, mert számítanak rá, hogy egy bizonyos ponttól megosztják a felelősséget egy döntéshozó csoporttal a projekt jóváhagyásához. Blaylock (1981) viszont azt tapasztalta, hogy a szervezeti irányítás és stratégiai tervezés területén az NT-k látták a legnagyobb kockázatot.

Nutt (1989) kísérletében bankigazgatók bíráltak el kitalált pályázatokat, saját kockázatukra a megtérülés reményében. ST, NT, SF és NF tulajdonságú döntési kultúrákat hoztak létre a hitelkérelmezők jellemzőinek és a visszafizetési garanciát alátámasztó információknak a variálásával.¹⁰ A bankárok percepciói és döntései nem változtak meg, amikor a saját stílusuk egyezett a cég kultúrájával, amiből azt a következtetést vonták le, hogy a kölcsönök elbírálásakor a kultúra sokkal fontosabb, mint a bankár döntési stílusa. Úgy tűnik, a környezet ST irányú dominanciája háttérbe szorítja a döntési stílusok hatását.

Az információs rendszer eszköztára – Sok elméleti szakember vallja, hogy a döntési stílus kapcsolatban van a jellemvonásokkal és döntéshozatalt segítő tényezők preferenciájával. Mason és Mitroff (1973) állítása szerint az S-ek az alapadatokat részesítik előnyben, az N-ek jobban kedvelik az absztrakt összegzéseket, hangsúlyt fektetve a lehetőségekre, a T-k pedig szimbolikus és személytelen adatokra támaszkodnak. Davis és Elnicki (1984) továbbá felfedték azt is: az NT-knek a grafikus alapadatok, az ST-knek a grafikus absztrakt összegzések, az NF-eknek a táblázatosan összefoglalt adatok, az SF-eknek a táblázatos alapadatok értékeléséhez kell a legkevesebb idő.

Vezetői viselkedés – A típuselmélet állítása szerint az extravertált vezető magabiztos, gyorsan cselekszik és társaságkedvelő, ellentétben introvertált társával, aki megfontolt, zárkózott és elmélyült. Jelentősnek ítélt vizsgálatok (Carlson, 1985, Carlyn, 1977, Myers és McCaulley, 1985, Thorne és Gough, 1991) megerősítik ezt az álláspontot. A vezetőket illetően valószínűleg léteznek ilyen jellegű összefüggések. Ennek ellenére Gardner és Martinko (1990) úgy találta, hogy az introvertált típusú igazgatók, szemben az extravertált típusokkal, gyakorta jobbak a döntéshozatal/problémamegoldás és az elvégzett papírmunka területén, noha kevésbé jók a kapcsolatteremtésben/diplomáciai készségben. Ezek a megállapítások egybevágóak azzal az elképzeléssel, mely szerint az introvertált magatartás belsőleg vezérelt.

Gaster és mtsai (1984) megállapítása szerint, az érzékelő kiskereskedelmi vezetők magasabb teljesítménymutatókat értek el, mint az intuitívok. Hasonlóképpen Gardner és Martinko (1990) megállapította, hogy az S-ek aránya 74 százalékos volt a jó eredményt elért vezetők között, ellentétben a közepesen teljesítőkkel (48%). Az STJ típusok előfordulási aránya különösen számottevő volt a magasan teljesítők között (63%), ellentétben a közepesen teljesítőkkel (43%). Johnson (1992) viszont igazolta, hogy az NS többségben volt a 64%-ot elért legjobb teljesítménymutatójú áruházlánc-veze-

¹⁰ Pl.: Az ST kultúra egy költségcsökkentést eredményező berendezésre kért kölcsön, a számlakivonatok rendelkezésre álltak egy minden elvárásnak megfelelő kölcsönügylet lebonyolítására. Más egyéb tulajdonságú kultúrákat is hasonló módon szerveztek meg.

tők között. Végezetül Hay (1966) beszámolt arról, hogy a műszaki vezetők SN pontszámai szignifikánsan korreláltak a munka területén elért sikerekkel.

Alapul véve ezeket az ellentmondó S–N eredményeket, valószínűleg közbülső (moderátor) változókat feltételezhetünk. Gardner és Martinko azt találták, hogy a minták, amelyeknél az N-ek voltak a legkiemelkedőbbek, olyan középszintű, vagy közép/felsőszintű vezetőket tartalmaztak, akik több újszerű és kreatív feladatot végeztek (pl. műszaki vezetők, kereskedelmi igazgatók). Úgy tűnik, az S-ek alkalmasabbak az alsóbb szintű vezetők begyakorlott, aprólékos feladataira, míg az N-ek jártasabbak a felső vezetésre háruló stratégiai tervezés felelősségét illetően.

Gardner és Martinko (1990) a J–P preferenciák és a vezetői hatékonyság kapcsolatára vonatkozóan megállapították, hogy a J-k túlnyomórészt a kimagaslóan teljesítő vezetők körében fordulnak elő (84%), és nem az átlagos teljesítményt nyújtók között. Azt feltételezik, hogy „*a szervezeti felépítés strukturáltsága és precizitása olyan környezetet teremt a típusok számára, melyben a J-k otthonosan mozognak, ugyanakkor a P preferenciájú személyekre ez frusztrálólag hat*”. Ez ellentétben áll a Hay (1966) által közölt, a J–P preferencia és a vezetői munkasikerek bejárása közötti direkt korrelációval, melynek végső konklúziója a P-k hatékonysága. Egy erre a megállapításra alapozó értelmezés szerint, a P-k kreativitása a műszaki vezetői pozíciókban együtt jár a hatékonysággal.

Csak Gardner és Martinko (1990) ismertek fel közvetlen kapcsolatot a T–F preferenciák és a vezetői hatékonyság között. Feltehetően mindkét típusból lehet, és gyakran lesz is, kitűnő vezető. Mindazonáltal néhány T (pl. az ST-k, STJ-k, NT-k) úgy tűnik különösen alkalmas sajátos vezetői pozíciók ellátására (pl. igazgatók, áruházláncok vezetői, felelős beosztású pedagógusok).

Ritkán elemzett terület az E–I preferencia és a vezetés kapcsolata is. Gardner és Martinko (1990) arra a következtetésre jutott, hogy az extravertált vezetők aránya az introvertáltakhoz képest mintáról mintára változik. Éppen ezért, úgy tűnik, hogy az E-k és az I-k egyaránt alkalmasak a vezetésre.

Magyar kutatások

Magyarországon az MBTI alkalmazása és honosítási törekvése a nonprofit szektorhoz és az üzleti szférához kapcsolódik, illetve a Budapesti Műszaki Egyetem kutatóműhelyében is zajlanak hasonló vizsgálatok. A teszt adaptálásával többek közt Jobbágy és Takács (1997), valamint Lövey (1992) foglalkozott. Előbbi kutatók 96 pedagógus, 186 álláskereső, továbbá középiskolás diákok és főiskolai hallgatók (összesen 471 fő); utóbbi szerző pedig 300 fős vezetői csoport vizsgálatára vállalkozott.¹¹

Jobbágy és Takács (1997) eredményei figyelemre méltó kulturális sajátosságokra hívták fel a figyelmet. A pedagógusok körében, az amerikai eredményekkel ellentétben, mind a hagyományos, mind pedig az alternatív iskolákban, domináns irányultság volt az introverzió. Feltehető, hogy ha az introvertáltak a pedagóguspályát nagy számban választják természetes preferenciájuk ellenére is, ez fokozott kiégésveszélyt jelenthet. Eltérés volt a hagyományos és alternatív iskolák közt abban a vonatkozásban, hogy több S oktató végezte munkáját a tradicionális iskolákban, a reformpedagógia pedig az N orientációnak kedvezett. A középiskolai tanulók és a középiskolai oktatók S–N aránya megegyezett, és hasonló volt a reformpedagógia szellemében működtetett intézmények oktatóinak S–N arányához. Arra következtethetünk, hogy a középiskolások természetes preferenciáinak vélhetően jobban megfelel egy alternatív iskolákban működő, intuícióra hangsúlyt fektető nevelés – az absztrakt, elméleti közelítés. A J preferencia igen erős volt a pedagógusoknál, ami valószínűleg gátolhatja a változást, túlszabályozott környezetre utal. Nagy előfordulási aránya volt az ISTJ, ISFJ, INFP típusoknak, melyek alkalmazkodóképesek, türelmesek, ellenállnak a változásnak, el tudnak merülni a részletekben, de új körülményekhez nehezen tudnak alkalmazkodni.

¹¹ Sajnálatos, hogy az adaptációs munka jogi okok miatt holtpontra jutott, ugyanakkor a kutatási célú alkalmazás lehetőségei adóttak.

A Lövey által vizsgált vezetők többségükben ipari és kereskedelmi vállalatnál, középső vállalati szinteken dolgoztak, 30–50 év közti férfiak többségével. Az irányultság szempontjából az amerikai adatokhoz képest az introverzió irányába tolódott el az arányuk, vélhetően az idősebb vezetői korosztály visszafogottságát tükrözve, melyre a szocializmus időszakában szükség lehetett. A fiatalabbak körében az extravertió előfordulása megnőtt; a felsővezetőknél szintén több az extravertált, arányuk megközelítőleg 75 százalék. A pénzügyi, számviteli, gazdálkodási területen többen introvertáltak, összhangban azzal, hogy a tervek, számok világában dolgoznak.

Figyelemre méltó adat, hogy a női vezetők körében az S funkció dominanciaaránya mintegy 90 százalékos, és a vezetőknél általában is túlsúlyban van. Az N típust az S-ek a szerző magyarázata szerint nem tartják eléggé gyakorlatiasnak és operatívnak, és mivel egy nő valószínűleg már eleve hátránnyal indul a vezetői szinten, kíváncsi vagyok vele szemben, hogy viselkedésében idomuljon a domináns orientációhoz. A vezetési hierarchián felfelé haladva az N arány növekszik, inkább stratégiai, mint operatív gondolkodás szükségességét mutatva. A brit–magyar összehasonlító adatokból az is kitűnik, hogy a rendszerváltozás utáni években a magyar vezetők nem tudtak a lehetőségek keresése felé fordulni, megmaradtak a „tényközpontú” S gondolkodás szintjén, ami gátolja a kreatív ötletek elterjedését.

7.7. A GWPQ és az SPSRQ

A Gray–Wilson Személyiségkérdőív (GWPQ, Wilson, Barrett, Gray, 1989) és a Büntetés- és Jutalomérzékenység Teszt (SPSRQ, Torrubia és mtsai, 2001) azokat a viselkedési tendenciákat méri, amelyek egy közismert, az állati tanulás modelljéből levezetett, három agyi rendszert megkülönböztető modellhez kapcsolódnak. A tesztek által mért két dimenzió:

1. **A viselkedéses gátló rendszer** (Behavioral Inhibition System – BIS), amely a másodlagos averzív ingerekre való érzékenységet méri, a szorongás érzésének alapját képezi, és neurológiai szinten a szepto-hippokampális rendszer érzékenységevel függ össze. A tanulási paradigmák közül ezzel rokonítható a passzív elkerülés (egy válasz gátlása a büntetés elkerülése érdekében) és a kioltás. A rendszer aktiválódása az aktuális viselkedés megszűnését jelenti, fokozódó figyelemmel és arousallel, valamint a szorongás érzésével. A reakció a szorongásoldó, anxiolitikus drogok hatására lecsökken.

2. **A viselkedéses megközelítő rendszer** (Behavioral Activation System – BAS), amely a másodlagos appetitív ingerekre való érzékenységet méri, és az impulzivitás érzésének alapja. A kapcsolódó agyi rendszerek közt sorolhatók fel egyes bazális ganglionok (dorzális és ventrális striatum, ventrális pallidum), a dopaminerg idegpályák, amelyek a középagyban a substantia nigra-ból és a ventrális tegmentumban található A10-es magból haladnak a többi törzsdúc, valamint a neokortikális területek (motoros, szenzomotoros, prefrontális cortex) felé. A megfeleltethető tanulási paradigmák a megközelítő reakciók tanulása (pl. explorációs reakciók különböző ingerekre), valamint az aktív elkerülés (olyan instrumentális viselkedés, amely csökkenti a büntetés valószínűségét olyan esetben, amikor a büntetés lehetőségével is számolni kell). A rendszer által vezérelt viselkedés kapcsolódik az elsődleges jutalmakhoz (éhség, szomszomság, szex).

A Gray–Wilson teszt emellett egy harmadik dimenziót is mér:

3. **A harcolj-menekülj** (fight-flight, FFS) rendszer képezi le az elsődleges averzív ingerekre való érzékenységet. Kapcsolódó struktúrák a középagyban a szürkeállomány, a ventromediális hipotalamusz és az amigdala. A tanulási paradigmák közül ezekkel függ össze a fájdalmas ingerektől való menekülés („flight”), valamint a defenzív (de nem támadó) agresszió a velünk születetten averzív, kellemetlen ingerekre („fight”).

A három dimenzió neve a GWPQ tesztben: megközelítés és aktív elkerülés (BAS funkciók), passzív elkerülés és kioltás (BIS dimenziók), valamint harcolj-menekülj (FFS funkciók).

A fő skálák mellett a teszt tizenkét alskálája laboratóriumban is vizsgálható állati tanulási helyzeteknek feleltethető meg, a következőképpen:

Viselkedéses aktiváló rendszer	A jutalomra adott válasz (megközelítés)
	A büntetésre adott válasz (elkerülés)
Viselkedéses gátló rendszer	Passzív elkerülés
	Kioltás (extinction)
Harcolj-menekülj rendszer	A büntetés forrásával való szembeszegülés (fight)
	Menekülés a büntetés forrásától (flight)

Az első tesztfelvétel Londonban történt, részben személyes kontaktus útján, részben pedig postai úton, 259 fős mintán (Wilson, Barrett és Gray, 1989). A szerzők szerint rövid idő alatt megbizonyosodott, hogy a személyiség sokkal komplexebb a tanulási állati modelljénél. A személyiségnek a hétköznapi életben megvalósuló alkalmazkodása más reakciókat diktálhat, mint a biológiai énkünk, a szokások erősebbek az agyi hatásoknál. Jó példa, hogy Gray szerint frusztrációs helyzetben az agresszív viselkedést és a menekülést a harcolj-menekülj rendszer szabályozza, egyesekre egyik, másokra pedig a másik reakciómód jellemző – adott agyi rendszer mindkét reakciómintára képes, de az egyiket ritkábban használja.

A tesztnek angol és japán változata ismert, nemrégiben az indiai kiadás is napvilágot látott. A validitás és reliabilitás elfogadható, de problémát vet fel, hogy a faktoranalízis által keletkező hat független faktor csak részben hasonlít az állati tanuláshoz a teszt szerkesztők által mérni kívánt paradigmáikhoz. Gray mégis úgy vélte, a teszt konstrukció eredeti logikájával, valamint saját elméletével is ellentétes lenne, ha önmagában a kialakult faktorstruktúra alapján át kellene rendezni a teljes tesztet. A változatlan forma használata megmaradt, így a pszichometriai háttér jelenleg nem teljesen megfelelő.

Wilson és Mtsai (1989) kidolgozták a teszt normáit az angol lakosságra vonatkozóan, és arra az eredményre jutottak, hogy **a nők szignifikánsan magasabb pontszámokat érnek el az aktív elkerülés és menekülés alskáláknál.** A későbbiekben (1995-ben) ugyanez az eredmény született japán nőknél. Ebből az is következik, hogy a teszt dimenziói **kulturálisan legalább részben univerzálisak,** így vélhetően valóban biológiai eredetűek.

Jackson (2002) három validáló vizsgálatot is folytatott a Gray-elmélettel kapcsolatban. Első kutatásában azt a kérdést vetette fel, hogy e modell egyáltalán képes-e magyarázni a személyiséget. A Gray–Wilson-teszt és az Eysenck-teszt együttes regressziója útján arra az eredményre jutott, hogy Grayék mérőeszköze világosan megmutat néhány fontos temperamentumjegyet. Második kutatása az impulzivitás jegy megértésére irányult, amellyel kapcsolatban azt a következtetést vont le, hogy az Eysenck-faktorokhoz képest jobban előrejelzi a munkahelyi viselkedést. Végül, Jackson nagy mintán, változatos társadalmi csoportoknál folytatott adatgyűjtés nyomán faktoranalízist végzett, amelynek eredményei a Gray-modellt erősítették meg.

A tesztrel készült kevés kutatás körében Aluja (2004) értékes eredményeket mutatott fel. Kérdőíves, valamint élettörténeti adatok nyomán tárták fel 325 nőnek a szexualitáshoz való viszonyát, és megvizsgálták ezen adataik összefüggését a GWPQ-skála pontszámaikkal. Kézenfekvő eredmények születtek, amelyek a teszt alkalmazhatóságát is pozitívan jellemezték: **a jutalmakra érzékenyebb**

nők a szexuális életet is pozitívabban élték meg, a büntetésre érzékenyek pedig szexuális helyzetekben fokozottabb szorongásra voltak hajlamosak.

A Gray-féle sajátosságok **tanulási stílusunkban** is tükröződnek – állította Honey és Mumford (1992). A fő szempontokhoz négy típust rendelt: a **tevékeny** típus keresi az élményeket és az **aktívításfokozódás** lehetőségét; a **reflektáló** az átélt élményekkel kapcsolatos **önmegfigyelő** mérleget kedveli; az **elméleti** típus inkább **teóriákat** gyárt magában, keresi a gondolatok integrálásának lehetőségét; az eseményekbe beleavatkozó, **gyakorlatias-cselekvő** típus, aki fontosnak tartja, hogy alakítsa, **befolyásolja** környezetét. A két szerző modelljéből fejlődött ki a ma széles körben elterjedt Kolb-féle (1984) tanulási stílus kérdőív is.

A Torrubia és munkacsoportja által nemrég kifejlesztett **SPSRQ** eljárás nemcsak közérthető és fiatal „kora” ellenére jól bevizsgált, gyakorlatilag bárki számára elérhető mérőeszköz, az eredeti publikáció teljes terjedelmében közli. Két alsóaláéból tevődik össze: **jutalomra és büntetésre való érzékenység**. A jelen könyvhöz tartozó weboldalon szakemberek számára közreadjuk az általunk készített magyar fordítását abban a reményben, hogy más kutatók is kedvet kapnak az alkalmazásához.

Torrubia és munkatársai több lépésben fejlesztettek BIS/BAS mérőeszközöket. Az SPSRQ egyik előzménye a próbaváltozatként használt 44 tételes, bevizsgált Susceptibility to Punishment skála, amely új, potenciálisan averzív büntetési helyzetekre való érzékenységet (passzív elkerülés), illetve a büntetés miatti aggodást mérő tételeket tartalmaz. A Susceptibility to Reward Scale változatos jutalmakra való fogékonyságot (pénz, szex, hatalom, ingerkeresés) mér, és szintén egy 54 tételes próbaváltozat 24 tételre való rövidítésével keletkezett. A végső skála tehát 48 igen-nem válaszos kérdést tartalmaz, melyek közt – pszichometriai előszűrés tapasztalatai alapján – nincsenek fordított tételek.

Az első nagyobb terjedelmű vizsgálatok mintegy 1500 egyetemi hallgatót öleltek fel. A faktoranalitikus számítások alapján az adatokból egyértelműen elkülönült a BIS és BAS faktor. Újabb ötletes kutatásrészükben a szerzők elkészítették az EPQ és az SPSRQ, valamint az impulzivitást mérő 15 teszt „kevert” változatát, hogy az új, 161 tételes mérőeszközzel megvizsgálják az Eysenck-modell és az újonnan mért változók kapcsolatát. A vártan megfelelően, a büntetésre való érzékenység negatívan korrelált az extravertióval és pozitívan a neuroticizmussal, a jutalomérzékenység az extravertióval és a neuroticizmussal egyaránt pozitív kapcsolatban állt. Az impulzivitás tételek összefüggést mutattak a jutalomra való érzékenységgel, a STAI-ban mért szorongásszint pedig a büntetésre való érzékenységgel.

Torrubia és munkacsoportja azt a kérdést is feltette, hogy a Gray-féle modellben megjelenő szorongás a hétköznapi pszichológiai értelmezés szintjén milyen szorongástípusnak felelhet meg. E célból az EPQ-t, az SPSRQ-t, a STAI-t, egy impulzivitás skálát és a Lehrer-Woolfolk Anxiety Symptoms Questionnaire-t használták, az utóbbi szomatikus (hiperventilláció), viselkedéses (szociális elkerülés) és kognitív (idegesség) skálák mentén mér. Az adatokból a szerzők arra következtettek, hogy **a büntetésre való érzékenységhez leginkább a viselkedéses és a kognitív szorongás kapcsolódik, előbbi** általában az **extravertáltakra** karakterisztikus, **utóbbinak** pedig a **neuroticizmussal** van szoros kapcsolata. A szomatikus szorongást olyanokra találták jellemzőnek, akik egyszerre voltak impulzívok és neurotikusak. Azt is megállapították, hogy a STAI pontszám szoros kapcsolatban áll a büntetésre való érzékenységmutatóval az SPSRQ-ban.

Vizsgálatsorozatuk további részében Torrubia és mtsai azt a kérdést tették fel, hogy miként helyezhető el Gray modelljében a szenzoros élménykeresés és aldimenziói: izgalom- és kalandkeresés, élménykeresés, dezinhibíció, unalom. A szakirodalom alapján feltételezhető volt, hogy a jutalomérzékenység és a Zuckerman-skála közt pozitív kapcsolat várható. Eredményeik azt tükrözték, hogy

erős kapcsolat van az ingerkeresés és a jutalomérzékenység közt (elsősorban az unalom és a dezinhibíció alskáláknál), **de emellett enyhe negatív kapcsolat áll fenn a büntetésre való érzékenységgel** (elsősorban az élménykeresés és az izgalom és kalandkeresés alskáláknál). Az élménykeresés – akár a korábbi vizsgálatokban – függetlennek bizonyult a neuroticizmus értékektől. Mindezzel együtt a szerzők kiemelik, hogy a két mérőeszköz rokonságban álló, de nem feltétlenül azonos személyiségjegyet mérhet.

Az SPSRQ-nak spanyol, ausztrál (Brebner és Martin, 1995, id. Torrubia és mtsai, 2001), szlovák (Sarmany, Perez és Torrubia, 2000, id. Torrubia és mtsai, 2001) és USA-beli (Zuckerman és mtsai, 1999) változata, valamint junior változata (Aluja és Torrubia, 1998) is ismertté vált.

Gray modelljének kérdőívei elsősorban kutatási célokat szolgálnak; a személyiség feltérképezésével kapcsolatban eddig csak a két fő dimenzióról, temperamentumsajátosságról adtak információt. Az általunk ismertetett két eljárásen kívül a modellhez kapcsolódó kutatásokban használják a Susceptibility to Punishment Scale-t (Torrubia és Tobena, 1984), a Susceptibility to Reward Scale-t (deFlores és Valdés, 1986), MacAndrew és Steele (1991) BIS-szenzitivitás skáláját, Carver és White (1991) BIS-BAS skáláját és a jutalom–büntetés expektanciát mérő GRAPES-skálát (Ball és Zuckerman, 1990). Az impulzivitás vizsgálatára emellett gyakran alkalmazzák az EPQ-skálát, és a Hare-féle pszichopátia tesztet (Hare, 1980). Carver és White (1994) feltételezte, majd bizonyította is, hogy a Cloninger-teszt mutatói szintén rokoníthatók Gray méréseivel.

7.8. A TCI

Robert Cloninger professzor és munkacsoportja 1987-ben jelentette meg első mérőeszközét, az ún. Tridimensional Personality Questionnaire (TPQ) kérdőívet, amely három temperamentumdimenziót (újdonságkeresés, ártalomkerülés és jutalomfüggés) tartalmaz. A teszt későbbi, 1993-as változatának elnevezése Temperament and Character Inventory (TCI), amelybe újként bekerült a *kitartás* mint negyedik biológiai jellegű temperamentum-jegy, és a korábban már ismertetett három karakterfaktor: *önirányítottság, együttműködés és transzcendencia-élmény*. Az első TCI 240 tételes igen–nem válaszos teszt volt (Magyarországon is ez a változat terjedt el); emellett napvilágot látott a mérőeszköz rövidített (125, 144, 140 tételes) változatának¹² serdülők számára kidolgozott formája (JTCI, Luby és mtsai, 1999), valamint az ötfokú Likert-skálát használó továbbfejlesztett változat.

A három karakter-, valamint a négy közül három temperamentumdimenzió (a kitartás kivételével) több alskálára tagolható. Függelékben ezeket rövid értelmezéssel együtt mutatjuk be.

A teszt technikai háttere és alkalmazása

A klinikai alkalmazást tekintve különböző területekről is meggyőző eredmények bizonyítják, hogy a teszt alkalmas a személyiségzavarok szűrésére. Cloninger korai modelljében, adatai alapján **három személyiségzavar-típust különített el: az A típusnál az alacsony önirányítottság és együttműködés alacsony jutalomfüggéssel, a B típusnál szélsőségesen magas újdonságkereséssel, a C típusnál pedig magas ártalomkerüléssel járt együtt** (eredményeit részben megerősítik Bayon és mtsai, 1996 is). Ezen a ponton azonban nyitva hagyta azt a kérdést, hogy vajon adott személyiségtípus hajlamosít-e a pszichés tünetek bekövetkeztére, vagy fordítva, a lelki zavarokból adódik-e a teszt által is kimutatható eltérés.

Svrakic és mtsai (1993) személyiségzavarra hajlamosító és az ellen védő faktorokat különítenek el. Nagy reprezentatív mintán végzett kutatásukból kitűnt: a **személyiségzavarban** szenvedő páci-

¹² A hivatkozásokat l. a weboldalak jegyzékében.

enseknél az **ártalomkerülés pontszámok magasabbak**, míg az **önirányítottság pontszámok alacsonyabbak** voltak, mint a kontrollszemélyeknél, ezek a különbségek tehát rizikót jelentenek. A személyiségzavarban nem szenvedő személyek viszont a standardhoz képest magasabb jutalomfüggéssel és együttműködéssel voltak jellemezhetőek, ami arra utal, hogy ezek védő faktorok. Akár személyiségzavarban, akár más lelki zavarban szenvedtek, **a pszichés betegségekkel küzdő pácienseknél magasabbak a transzcendenciaértékek** – Svračić és csoportja ezt általánosságban a pszichés érintettség jegyének tartja. Azt is megállapították, hogy a személyiségzavarra utaló TCI-jegyek közül statisztikailag legkiugróbb az alacsony együttműködés és az alacsony önirányítottság, amelyek a tünetek súlyossága függvényében is csökkennek. Megerősítették továbbá a személyiségzavarok három típusát: az A típust (elzárkózó) alacsony jutalomfüggés, a B típust (impulzív) magas újdonságkeresés, a C típust (szorongásos) pedig magas ártalomkerülés jellemzi.

Svračić és munkacsoportja emellett a személyiségzavarok tüneteinek számát és súlyosságát próbálták többszörösen bejósolni lépésenkénti regresszió módszerrel. A modellbe mind a NEO (Big Five) dimenziókat, mind pedig a TCI-mutatókat belevették. Az eredmények szerint **a tünet súlyosságát legerősebben az önirányítottság határozta meg**, de emellett az **együttműködésnek** is szerepe volt. Minimális bejósoló erőt találtak a nyitottság faktornál a Big Five-ből (magasabb nyitottság – nagyobb hajlam a személyiségzavarra), s mindezt összegezve arra jutottak, hogy a patológiás jelenségeket a TCI mindenképpen jobban megragadja, mint NEO-PI®.

Későbbi kutatásukban Svračić és mtsai (2002) megállapítják, hogy **bármely személyiségdimenzió extrém értékei a patológiára hajlamosíthatnak**, de **csak akkor, ha a karakterdimenziók ezt semmi módon sem kompenzálják**. A farmakoterápiát a három fő transzmitter-rendszer eltéréseinél vélik fontosnak, és hangsúlyozzák, hogy az agy kémiai változásával előkészítjük a lelki fejlődést. A pszichoterápia a patológiás egyensúlyi állapot kibillentésére, valamint egy új egyensúlyi állapot megteremtésére szolgál a szerzők szerint – annak a személynek ugyanis, aki bármiféle személyiségzavartól tartósan meg akar szabadulni, feltétlenül szüksége van a már jelzett karakterdimenziók megszilárdítására.

Születtek eredmények más specifikus kórképekkel kapcsolatban is. A validáló vizsgálatokon túl Bayon és mtsai (1996) kimutatták, hogy a súlyos, a valóságérzet megrendülésével járó pszichopatólógiánál **extrém mértékű self-transzcendencia** értékek figyelhetők meg. Tanaka és Sakamoto (1998) emellett áttekintették a hangulatzavar diagnózis és a Cloninger-teszten elért pontszámok összefüggését, feltárva, hogy **major depresszióknál az ártalomkerülés** pontértéke magasabb, mint sine morbo egyéneknél, és antidepresszáns kezelés hatására ez az eltérés mérséklődik. A további kórképek közül **anorexiánál magas ártalomkerülést, erős kitartást, valamint erős transzcendenciaélményre utaló pontszámokat** figyelt meg Karwautz, Rabe-Hesketh, Collier és Treasure (2002). Egy másik vizsgálatban nemdohányzók esetében az ártalomkerülés és az újdonságkeresés alacsonyabb értékeket ért el, mint dohányzóknál, a függőség értékét pedig az extravagancia skála magas pontértékei jósolták be. A dohányzásról való leszokás motivációja negatívan kapcsolódott a bizonytalanságtól való félelemhez, és pozitívan a szentimentalizmushoz (Etter, Pelissolo, Pomerleau és Saint-Hilaire, 2004).

Basiaux munkatársaival (2001) **alkoholista személyeknél** is megtalálta a **személyiségzavar** két fő mutatóját, az alacsony önirányítottságot és együttműködést, főként azoknál, akik korai életkorban kezdtek el inni. Ezeknél a dependens személyeknél a már említett zavarjegyek mellett magas újdonságkeresési pontszámok is mutatkoztak. Különösen érdekes Keltikangas-Järvinen; Ravaja és Viikari vizsgálata, akik 190 egészséges fiatal személyt négy temperamentumcsoportra osztottak a TCI-adatok alapján, klaszteranalízis módszerrel. A vizsgálati személyeket hat éven át követték, és azt találták, hogy a szívbetegség rizikófaktora (magas HDL és triglicerid értékek, magas szisztolés vérnyomás stb.) **erős kitartás és erős jutalomfüggés, valamint alacsony ártalomkerülés** mellett voltak a legmarkánsabbak. Ilyformán a svéd szerzők bizonyították: a személyiség típusa hajlamosíthat a szívbetegség és egyes anyagcserezavarok fellépésére.

Annak ellenére, hogy a TCI rövid idő alatt igen nagy elismertségre tett szert, módszertani kritikák is felmerültek vele kapcsolatban. Paul Kline (2000) híres angol pszichometrikus szerző két fontos megjegyzést fűz hozzá. Először, a személyiségmérés sok eszköze azonos varianciatartománnyal dolgozik, így az EPQ, a Big Five, a TCI, a ZKPQ és más mérőeszközök mutatóinak együttjárása csak részben utal a konstruktív validitás meglétére, valójában kérdésessé teszi, hogy melyiket válasszuk mérési célból a széles palettából, és miért éppen azt? Miután metodikai síkon egyik jelzett mérőeszköz sem jobb a másikinál – még akkor sem, ha több szerző is megkísérelte a biológiai alapok bizonyítását, ez idáig nem teljes sikerrel – végső soron nem marad más hátra, mint puszta matematikai-statisztikai alapon eldönteni azt a kérdést, hogy hány személyiség-alapfaktort különböztessünk meg. Ebben az esetben az Eysenck-féle hármas felosztás az a legegyszerűbb struktúra, amely alapján kielégitően lehet magyarázni a személyiségjellemzők varianciáját. Ebben az értelemben tehát Cloninger munkássága sem állja ki a pszichometriai próbát.

A másik metodikai dilemma, hogy a TPQ-val, a teszt eredeti változatával szemben a TCI mint új verzió, valójában nem nyugszik biológiai és szilárd elméleti alapokon (legalábbis szigorú pszichometriai értelemben nem). Olyan jellemzőkkel dolgozik a karakter mérésében, amelyek a szociálpszichológia és a személyiség-lélektan tetszetős, de sajátosan, sőt szinte önkényesen megválasztott fogalmai. S problémaforrás az is, hogy Cloninger szerint a **három jellemfaktor egymással korrelációs viszonyban áll**, és ezáltal a mérőeszköz faktorstruktúrája nem tiszta, nem egyértelműen mér egymástól különválasztható jelenségeket.

Kline kritikájával ellentétben, a közös biológiai alapokat, valamint több mérőeszköz egyaránt megmutatózó érvényességét erősíti meg az utóbbi évek egyik jeles vizsgálata. A TCI és az ötfaktoros modell esetében De Fruyt, Van de Vlede és Van Heeringen (2000) szoros összefüggést igazoltak, bizonyítva ezzel: a TCI és a NEO-PI® varianciatartományának mintegy 23–51%-a közös. Különösképpen igaz ez a statisztikai összefüggés az extravertió, a neuroticizmus és a lelkiismeretesség három dimenziójára a Big Five-modellben. A két mérőeszköz fő érintkezési pontjai az alábbiakban olvashatók az említett szerzők adatai alapján.

TCI-mutató	Extravertió	Barátságosság	Lelki- ismeretesség	Érzelmi stabilitás (Neuroticizmus)	Nyitottság
Újdonságkeresés	++		–		
Ártalomkerülés				++	
Jutalomfüggés					
Kitartás			++		
Önirányítottság			++	--	
Együttműködés		++	+	–	
Transzcendencia- élmény	+		+		++

++ = erős pozitív korreláció, -- = erős negatív korreláció. + = egyes alszkalákkal (facets) pozitív korreláció (NEO-PI®), – = egyes alszkalákkal negatív korreláció (NEO-PI®)

A táblázatot összességében értelmezve elmondhatjuk, hogy az érett személyiség két legfontosabb kritériuma a Cloninger szerinti modellben (magas önirányítottság, magas együttműködés) úgy is leírható, mint lelkiismeretes, stabil és barátságos személyiség a Big Five-ban. Ez egyértelműen megmutatkozik a lelkiismeretességnél az önfegyelem/önkontroll (C5, 1. függelék), a teljesítményre való

törekvés (C4) és a kompetencia (C1) szempontoknál, ill. valamennyi barátságossági alskála magas értékeinél és az általánosan kedvező érzelmi stabilitásmutatókban is.

Feltétlenül említést érdemel, hogy az utóbbi években jeles magyar szerzők foglalkoztak a TCI multcentrikus keretben végzett adaptálásával, és a közelmúltban erről átfogó publikációt is megjelentettek, amely a szakértő olvasót is meggyőzi a teszt alkalmazási lehetőségeiről és hasznosságáról. Rózsa és mtsai (2004) 1427 személlyel végzett vizsgálatukban megfelelő reliabilitás- és validitásmutatókat találtak, adataik megerősítették a Cloninger-féle modellhez illeszkedő faktorszerkezetet és a Cloninger által leírt nyolc személyiségtípus előfordulási gyakoriságát. Az EPQ-nál említettekhez hasonlóan a szerzőcsoport magyarázatot keresett a magyar minta és a külföldi adatok közti hasonlóságokra és eltérésekre. Bár kevés kiugró különbség volt megfigyelhető (Rózsa és mtsai, 2004, 2005), hogy a sine morbo mintában más tapasztalatokhoz viszonyítva nagyobb arányban fordultak elő az éretlen személyiségekre jellemző pontszámok.

FÜGGELÉK

Áttekintő sémák

A Big Five különböző megnevezései					
Szerző	1.	2.	3.	4.	5.
Fiske (1949)	Magabiztosság önkifejezés	Társas alkalmazkodás	Konformitás	Érzelmi kontroll	Érdeklődő intellektus
Tupes & Christal (1961)	„Hullámvás” (Surgency)	Barátságosság (Agreeableness)	Kötődési készség (Dependability)	Érzelmi stabili- tás	Kultúra
Norman (1963)	„Hullámvás”	Barátságosság	Lelkiismeretesség	Érzelmi stabilitás	Kultúra
Borgatta (1964)	Asszertivitás	Szeretetre méltóság (Likeability)	Feladat iránti érdeklődés (Task Interest)	Emocionalitás	Intellektus
Digman, Takemoto- Chock (1981)	Extraverzió	Barátságosság, compliance	Teljesítményre törekvés (Will to Achieve)	Énerő, szorongás (Ego strength)	Intellektus
Goldberg (1981, 1989)	„Hullámvás”	Barátságosság	Lelkiismeretesség	Érzelmi stabilitás	Intellektus
Costa & McCrae (1985)	Extraverzió	Barátságosság	Lelkiismeretesség	Neuroticizmus	Nyitottság a tapasztala- tokra
Peabody & Goldberg	Erő	Szeretet	Munka	Érzelem	Intellektus

A NEO-PI® faktorok leírása**N Neuroticizmus (Neuroticism)**

A személy általános pszichológiai beállítottságát és emocionális stabilitását méri. A magas pontszámúak érzékenyebbek az emocionális stresszorokra, és hajlamosabbak a félelem, szomorúság, bűnösség és más negatív érzelmek gyakoribb átélésére. Általában sok irracionális elképzelésük van, nehezebben képesek kontrollálni az impulzusaikat, és megküzdési mechanizmusaik szegényesebbek. Akik alacsony pontszámokat kapnak, stabilabbnak mondhatók. Nyugodtabbak, kiegyensúlyozottabb a temperamentumuk, relaxáltabbak és képesek arra, hogy megküzdjenek a stresszteli helyzetekkel anélkül, hogy elszomorodnának vagy dezorientálttá válnának.

Alskálák (Facets)**N1: Szorongás (Anxiety)**

A magas pontszámúak aggodalmaskodók, félénkek, idegesek, lámpalázások, néha egészen fóbiássá válhatnak. Az alacsony pontszámúak nyugodtak és relaxáltak, többnyire nem gondolkodnak és rágódnak az elszomorító dolgokon.

N2: Ellenségesség (Angry Hostility)

Akik magas pontszámot érnek el, bizonyos helyzetekben hajlamosak nyugtalanul, támadóan viselkedni, elzárkóznak a tapasztalatoktól.

N3: Depresszió (Depression)

Az aldimenzió nem a patológiás depressziót tárja fel, hanem a normális egyének depressziós periódusaikkal való tapasztalatát. A magas pontszámúak hajlamosabbak büntudatot, csüggedtséget, reménytelenséget, szomorúságot megélni. Azok, akik alacsony pontszámot kapnak, kevesebb ilyen jellegű tapasztalatot élnek át, ami azonban nem feltétlenül jelenti, hogy vidámabbak lennének.

N4: Feszélyezetttség (Self-Consciousness)

A mutató a személy társas helyzetekben saját magára irányuló attitűdjeit méri fel. A magas pontszámúak leginkább kényelmetlenül érzik magukat mások társaságában, érzékenyen veszik, ha kinevetik őket, és sokszor élük meg saját alárendelődésüket. Ebből mégsem következik az, hogy az alacsony pontszámúak viselkedése adaptívabb – inkább csak jobban titkolják negatív érzéseiket.

N5: Impulzivitás (Impulsiveness)

A magas pontszámúak nehezen tudják fékezni a vágyaikat, frusztrációs toleranciájuk csekély, az alacsony pontszámúak pedig ellenállóbbak a kísértéssel szemben, és toleránsabbak is. Habár az impulzív viselkedési formákat vissza lehet szorítani, az impulzív készítéseket nem lehet elnyomni.

N6: Sebezhetőség (Vulnerability)

A sebezhető személyek stresszkezelése gyengébb, és szegényesek a megküzdési mechanizmusaik; ez különféle módokon fejeződhet ki a függővé válástól a depresszióba esésig. Az alacsony pontszám jelzi a fogékonyságot a stresszkeltő helyzetekkel való megküzdésre (akár van elég megküzdési mechanizmus, akár nincs).

E Extraverzió (Extraversion)

Az extraverzió dimenzió a személynek a külvilága vagy belső világa felé való fordulását méri. Az extravertált személyek tele vannak energiával, általában kezdeményezők. Szívesen vannak nagy társaságban, kedvelik az ingergazdag környezetet, az újdonságokat. Szívesen beszélgetnek más emberekkel, barátkozóak, optimisták, és általában vidámak.

Alskálák (Facets)**E1: Melegszívűség (Warmth)**

A magas értékeket elérők könnyen, gyorsan kötnek barátságokat és egyéb kapcsolatokat, részben azért is, mert alapvetően emberszeretőek. Alacsony értékek esetén viszont gondot okozhat a kapcsolatteremtés, miután e személyek viselkedési stílusa inkább formális és távolságtartó.

E2: Társaságkedvelés (Gregariousness)

A szempont értékei megadják, hogy a személynek mekkora igénye van a társas helyzetekben való részvételre, azaz a szociális, társas ingerlésre.

E3: Asszertivitás (Assertivity)

Az asszertív egyének általában dominánsak, határozottak, erélyesek, és társas helyzetekben hatékonyan befolyásolnak másokat. Esetenként másokban az erőszakosság benyomását kelthetik. E jegyeiket nyilvánvalóan befolyásolja az a természetes igényük, hogy irányítsák a társas szituációkat. Az alacsony pontszám viszont azt jelzi, hogy az egyén társas helyzetekben hajlamosabb passzív vagy visszahúzódó szerepre.

E4: Aktivitás (Activity)

Annak mércéje, hogy az egyén viselkedésére jellemző-e az állandó mozgás, cselekvés, vagy sem. Az aktív életvitelűek többnyire gyorsan élnek, nem tudnak, vagy nem szeretnek relaxálni, szabad idejükben sem képesek nyugodtan maradni. Az alacsony pontszámúak élete viszont inkább lassú sodrású, és cselekvéseik kevésbé intenzívek.

E5: Izgalomkeresés (Excitement seeking)

Az izgalomkereső személyek szívesen művelnek bármely olyan tevékenységet, amely újdonsággal, kellemes feszültségállapottal jár számukra. Ha nincs meg életükben a kellő ingergazdagság, könnyen elunják magukat. Az alacsony pontszámúaknál viszont az ingerszegénység kevésbé jelent negatívumot, és az új helyzeteket hajlamosabbak félelemkeltőként megélni, mint az izgalomkeresők.

E6: Pozitív érzelmi viszonyulás (Positive emotions)

A magas értékűek döntően optimista és vidám személyek, örömmel és lelkesedéssel reagálnak hétköznapi helyzetekben, az alacsony pontszámot elérők pedig nehezebben élik át és nehezebben is mutatják ki ezeket a kellemes érzéseket.

O Nyitottság (Openness)

A nyitott személyek kíváncsiak a külső és belső világukra, fogékonyak az új ötletekre, a nem konvencionális értékek elfogadására. Az eredeti elgondolás szerint ez a jellemző megkülönbözteti a fantáziadús, kreatív személyeket a *két lábbal a földön járó* konvencionális emberektől, akik a nyilvánvaló, egyértelmű és egyszerű helyzeteket kedvelik. A magas nyitottság a pszichológusok szemében általában érettebbnek, *egészségesebbnek* hat, mégis, a nyitottság adaptív értéke szempontjából sok múlhat a konkrét helyzeten is.

Alskálák (Facets)**O1: Fantázia (Fantasy)**

A fantázia iránti nyitottság aktív fantáziatevékenységre utal, és e tartalmak kreatív felhasználását valószínűsíti. Az ilyen személyek munkamódját azonban nemcsak a sokoldalúság, a gazdag belső világ jellemzi, hanem akár a fantáziába való menekülésre is fogékonyak lehetnek.

O2: Esztétika (Esthetics)

Az esztétikai jellegű nyitottság művészet iránti érdeklődésre utal, illetve a világ szép dolgaira való rácsodálkozást, azok iránti érdeklődést mutatja. Nemcsak a művészeti élményekre, hanem a természeti szépségekre való fogékonyság is jellemzi őket. Ez a nyitottság egyik legjelentősebb alskálája.

O3: Érzelmek (Emotions)

A nyitottság e szempontja azokra jellemző leginkább, akik érzékenyek saját belső érzésvilágukra, és könnyen észlelik annak belső jelzéseit. A magas pontszámúak mély érzésűek, érzésviláguk differenciált, valamint az érzelmeket életük fontos részeként élik meg.

O4: Cselekvések (Actions)

Ez a jellemző arra utal, hogy a személy mennyire hajlamos újszerű tevékenységeket kipróbálni a változatosság vágyától és újdonságkereséstől ösztönzötten. A magas értékűek azon helyzeteket is kedvelik, amelyekben a korábbiaktól eltérő megoldásokat alkalmazhatnak.

O5: Gondolatok (Thoughts)

A magas értékűek egyfajta intellektuális érdeklődéssel, fogékonysággal viszonyulnak a világ dolgaihoz. Intellektuális kíváncsiságuk erős, kedvelik az új, sokoldalúan mérlegelhető problémákat, elsősorban az elmélet síkján. A nyitottság szempontjai közül ez a másik legfontosabb.

O6: Értékek (Values)

Az értékek terén való nyitottság fogékonyságot jelent arra, hogy az egyén képes újravizsgálni és újragondolni magában a különböző politikai, társadalmi és vallási értékeket. Míg a kevésbé nyitott embereknél az autoritás és a hagyomány nehezen megkérdőjelezhető, a magas pontszámúak esetében egyfajta „pszichológiai liberalizmusról” beszélhetünk.

A Barátságosság (Agreeableness)

A barátságos személyiség alapvető jellemzője a segítő szándék, emberközpontúság és altruizmus. A barátságos személyek együttérzőek, könyörületesek, viselkedésükben tekintettel vannak másokra, és őszinteséggel, nyíltan fordulnak mások felé. A dimenzió negatív végpontját ezzel szemben az egocentrikusság és a mások iránti szkeptikus viszonyulás jellemzi; őket inkább a versengés, mint az együttműködés szándéka vezérli.

Alskálák (Facets)

A1: Bizalom (Trust)

A másokban bízó személyeknek alapvető meggyőződése, hogy embertársaikat (is) őszinte jó szándék vezérel. Ennek megfelelően megbocsátóak, szívesen elfelejtik a másoktól kapott sebeket, mások által okozott problémákat. A negatív végpontra kerülők szkeptikusabbak, mások iránti viszonyulásuk kevésbé elnéző.

A2: Egyenesség (Straightforwardness)

A magas pontszámúak magatartása őszinte, direkt; az alacsonyabb pontszámúak társas kapcsolataikban viszont inkább jó benyomás keltésére törekednek, s ennek érdekében másokat manipulálnak, hízelegnek, sőt akár ügyeskedhetnek, megtévesztéshez folyamodhatnak.

A3: Altruizmus (Altruism)

A másokon való aktív segítséget mutató szempont, a magas értékű személyek aktívan törekednek embertársaikról gondoskodni. Önzetlen segítő szándékuk forrása, hogy a másokért való cselekvést személyiségük kiteljesedéseként, és nem áldozatként élik meg. Az alacsony pontértékűek érdeklődésének középpontjában viszont saját énjük áll, és meggyőződésük, hogy mindenkinek a saját problémájával kell törődnie.

A4: Alkalmazkodás (Compliance)

A szempont a konfliktushelyzetekre való reagálás módját mutatja meg. A magas pontszámúak nézeteltérés esetén inkább alkalmazkodnak, vagy *elsimító*, ellentéteket feloldó technikákhoz folyamodnak. Kerülik a konfrontálódást, sőt a nyílt ellentétek kerülése érdekében akár saját szükségleteikről is hajlamosak lemondani. Ezzel ellentétben, az alacsony pontértékűek asszertív, sőt akár agresszív viselkedést vehetnek fel, ez nem jelent számukra megterhelést vagy feszültséget.

A5: Szerénység (Modesty)

A magas pontszámúaktól idegen a hivalkodás, a dicsekvés bármiféle formája, visszafogottságuk, szerénységük igénytelenségnek is tűnhet mások számára. Mindezek ellenére önértékelésük akár magas is lehet. Az alacsony pontszámúak másokkal szemben felsőbbrendűséget érezhetnek, és arrogáns viselkedésűnek tűnhetnek.

A6: Lágyszívűség (Tender-mindedness)

A szempont lényege a másokkal való együttérzés és törődés. Az alacsony pontszámúaknak logikus, racionális, érzelmektől mentes mérlegelési stílusuk van döntéseik meghozásánál, ritkán tudnak odafigyelni a személyes vagy érzelmi szempontokra.

C Lelkiismeretesség (Conscientiousness)

Ez a jellemző méri, hogy a személy mennyire tud ellenállni az impulzusoknak és a kísértéseknek. A magas pontszámúak céltudatosak, erős akaratúak, megbízhatók és elszántak, de aggályoskodóak is lehetnek. A magas pontszám az eredményességhez kapcsolódhat, de ez túlságos aprólékossággal, akadékoskodással és munkamániás életvitellel járhat együtt. Az alacsony értékűek nem feltétlenül erkölcstelenek, de kevésbé érdeklik őket a fenti értékek, közömbösek lehetnek a feladatok végrehajtása iránt, sokszor megbízhatatlanok is.

Alskálák (Facets)

C1: Kompetencia (Competence)

A magas pontszámúak kompetensnek, hatékonyan érzik magukat életük sok területén. Úgy találják, hogy érzékenyek és hatékonyak, kellőképpen kontroll alatt tartják az életüket. Az alacsony pontszámúak viszont inkább saját tehetetlenségük, „haszontalanságuk” tudatában vergődnek.

C2: Rendezettség (Order)

A magas pontszámot elérők tiszták, rendesek és szervezett életvitelűek, az alacsony pontszámúak gyakran rendezetlenek és következtelenek. Az erős rendezettség nem mindig jelent pozitívumot – extrém értéke akár a kényszerbetegség velejárója is.

C3: Kötelességtudat (Dutifulness)

A magas pontszámú egyének hűségesek a családi hátterük, környezetük által előírt értékrendhez, általában beváltják mások hozzájuk fűzött reményeit, az alacsony pontszámúak viszont nem annyira megbízhatók, másoktól függetlenebbek.

C4: Teljesítményre törekvés (Achievement Striving)

A szempont szerint magas pontszámú személyeknek magas aspirációik vannak, és keményen dolgoznak is azért, hogy sikeresek legyenek. Határozott elképzeléseik vannak arról, hogyan irányítják és élik az életüket. A nagyon magas pontszámúak munkamániások lehetnek. Ezzel ellentétben, az alacsony pontszám gyenge ambíciókat valószínűsít, környezetében a céltalanság, sodródás benyomását keltheti. A nagyon alacsony pontszám egyszerűen lustaságra utalhat.

C5: Önfegyelmű/önkontroll (Self-Discipline)

Az erős önfegyelmű személy esetében fel sem merül a kérdés, hogy befejezi-e, amit elkezdett – ez belső szükséglete, és egyértelmű számára. A magas pontszám arra utal, hogy a személy be is fejezi, amit elkezdett. Ezzel szemben az alacsony pontszámú személy könnyen kikölkenthető, sokszor már menet közben megunja a tevékenységet. Az alacsony pontszám azonban nem jelent automatikusan motivációhiányt.

C6: Megfontoltság (Deliberation)

A magas pontszámú személy szeret megfontoltan gondolkodni, ezért gyakran sok időbe telhet, amíg meghoz egy-egy döntést. Az alacsony pontszám spontaneitást és gyors döntéseket jelenthet, rosszabb esetben elhamarkodottságot. Utóbbi csoport tagjai gyakran beszélnek, vagy cselekszenek anélkül, hogy figyelembe vennék a következményeket.

A 16 PF-faktorok leírása

Alacsony pontszámok	Elsődleges faktor	Magas pontszámok
Kimért , visszahúzódó, személytelen, távolságtartó, hűvös, magánakvaló, formális, közönyös. (<i>Szkizotímia</i>)	A – Melegség	Melegszívű , társaságkedvelő, szociális, megközelíthető, figyelmes, lezser, kedves, emberközpontú. (<i>Ciklotímia</i>)
Konkrét gondolkodású , alacsonyabb szintű általános mentális kapacitás, az absztrakt problémamegoldásra való képtelenség.	B – Következtetés	Absztrakt gondolkodású , intelligensebb, gyors felfogású, könnyen tanuló.
Reaktív , változékony érzelmi állapotú, hangulatember, ingerlékeny. (<i>Alacsony énerő</i>)	C – Érzelmi stabilitás	Kiegyensúlyozott , érzelmileg stabil, érett, reális, nyugodt. (<i>Magas énerő</i>)
Alárendelődő , engedelmes, együttműködő, konfliktuskerülő, passzív, szerény, alázatos, könnyen vezethető, tanulékony, alkalmazkodó. (<i>Szubmisszivitás</i>)	E – Dominancia	Domináns , erélyes, asszertív, versengő, makacs, hatalmaskodó, merész, bátor. (<i>Dominancia</i>)
Komoly , körültekintő, visszafogott, hallgató, befelé forduló.	F – Élénkség	Élénk , lelkes, spontán, expresszív, impulzív. (<i>Dinamizmus</i>)
Kísérletező, nonkomform , spontán, nemtörődöm, sodródó, szabályokkal keveset törődő, egocentrikus. (<i>Alacsony szuperego erő</i>)	G – Szabálytudat	Szabálykövető , lelkiismeretes, konform, morális, tervszerű, összeszedett, feladatcentrikus. (<i>Magas szuperego erő</i>)
Félnék , szégyenlős, szerény, aggaldmaskodó, szorongó, tétovázó. (<i>Threctia</i>)	H – Szociális rátermettség	Szociálisan ügyes , vállalkozó szellemű, stressztűrő, gátlásoktól mentes. (<i>Parmia</i>)
Haszonelvű , tárgyilagos, realista, érzéketlen, tapintatlan, nyers. (<i>Harria</i>)	I – Érzékenység	Humánus , érzékeny, „széplelkű”, érzelgős, tapintatos, kifinomult, intuitív. (<i>Premia</i>)
Bizalomteli , gyanakvástól mentes, kooperatív, elfogadó, befolyásolható, naiv. (<i>Alaxia</i>)	L – Éberség	Bizalmatlan , vigiláns, gyanakvó, szkeptikus, bizalmatlan, veszekedős, nehezen alkalmazkodó, népszerűtlen. (<i>Protenzió</i>)
Gyakorlatias , földhözragadt, praktikus, prózai, megoldásra orientált, konvencionális, makacs. (<i>Praxernia</i>)	M – Praktikusság	Elméleti gondolkodású , fantáziadús, elmélyült, szórakozott, praktikus dolgokban suta, ügyetlen. (<i>Autia</i>)
Egyenes , direkt, genuin, nyílt, naiv, jóindulatú, szerény. (<i>Egyértelmű viselkedés</i>)	N – Direktség	Diplomatikus , diszkrét, rejtőzködő, rugalmasan viselkedő, szociálisan ügyes, ravasz. (<i>Diplomáciai érzék</i>)

FÜGGELÉK

Alacsony pontszámok	Elsődleges faktor	Magas pontszámok
Magabiztos , kiegyensúlyozott, aggodalomtól, bizonytalanságtól, büntudattól mentes.	O – Elővigyázatosság (Apprehension)	Aggódó , bizonytalan, kételkedő, büntudatra hajlamos, önhibáztató.
Tradicionális , konzervatív, régimódi, óvatos, hagyománytisztelő. (<i>Konzervativizmus</i>)	Q1 – Nyitottság a változásra	Változásra nyitott , kísérletező, kritikus, szkeptikus, liberális, toleráns, szabadgondolkodó, rugalmas. (<i>Radikalizmus</i>)
Csoportközpontú , társaságkereső csoportot követő, csoporttól függő. (<i>Csoportba tartozás</i>)	Q2 – Önállóság	Énközpontú , önálló, magányos, individualista, önelégült, kívülálló. (<i>Önállóság, Self-Sufficiency</i>)
Rendezetlen , pontatlan, rugalmas, fegyelmezetlen, tapintatlan, nem lelkiismeretes, impulzív, szociális normákat és követésüket elutasító. (<i>Alacsony fokú integráció</i>)	Q3 – Perfekcionizmus	Kontrollált , tökéletességre törekvő, szervezett, erős akaratú, erős önfeleglő. (<i>Magas önkontroll</i>)
Nyugodt , békés, relaxált, türelmes, flegmatikus, nem szorgalmas, igénytelen, alacsony drive-értékű. (<i>Alacsony ergikus tenzió</i>)	Q4 – Feszültség	Feszült , magas energiaszintű, frusztrált, tetterős, türelmetlen, határidőkhöz kötött. (<i>Magas ergikus tenzió</i>)

Alacsony pontszámok	Globális faktorok	Magas pontszámok
Introvertált, szociálisan gátlásos.	Extraverzió	Extravertált, szociálisan aktív.
Nem szorongó, nehezen felzaklatható, jól beilleszkedő.	Szorongás	Szorongásra hajlamos, könnyen felzaklatható, hisztrionikus.
Nyílt, fogékony, intuitív, befolyásolható, emocionális, együttérző. (<i>Pathemia</i>)	Befolyásolhatóság	Határozott, rigid, nem empatikus, eltökélt, nehezen befolyásolható. (<i>Cortical Alertness</i>)
Alkalmazkodó, barátságos, önzetlen, alárendelődő.	Függetlenség	Független, másokat befolyásoló, erős akaratú.
Gátlásoktól mentes, kontrollálatlan, impulzív.	Önkontroll	Erős önkontroll és impulzuskontroll.

Az egyes MBTI személyiségtípusok számára javasolt foglalkozások

ISTJ

gyógyszerész
fogorvos
villanszerelő
adminisztrátor
programozó
operátor
rendőr
auditor
jogi titkárnő
ingatlanügynök

ISFJ

tanácsadó
könyvtáros
könyvelő
operátor
személyzeti adminisztrátor
művész
zenész
belsőépítész
ápolónő
szociális munkás
fizioterapeuta

INFJ

karriertanácsadó
pszichológus
gyógypedagógus
művész, költő
HR-menedzser
tanügyi tanácsadó
egészségügyi tanácsadó
építész
tolmács, fordító

INTJ

vezetői tanácsadó
közgazdász
kutató
programozó
üzleti fejlesztő
tananyagfejlesztő
matematikus
pszichológus
neurológus
biomedikális kutató
üzleti, pénzügyi tervező
ügyvéd, bíró

ISTP

piackutató
tűzoltó
magánnyomozó
rendőrtiszt
csontkovács
egészségügyi technikus
biztonsági elemző
hardverjavító
programozó
villamosmérnök
tanácsadó
ács
tengerbiológus
szoftverfejlesztő

ISFP

könyvelő
fogászati asszisztens
mechanikus
radiológus
közvélemény-kutató
konyhafőnök
erdész
geológus
tanár
ékszerész
kertész
botanikus
szociális munkás

INFP

grafikai tervező
kutató
mediátor
szociális munkás
tanár
természetgyógyász
ergoterapeuta
pszichológus
pap
szervezetfejlesztő
grafikai tervező
művészeti vezető
művész, író

INTP

stratégiai tervező
író
ügyvéd
építész
tanár
fényképész
szoftvertervező
pénzügyi elemző
rendszerelemző
neurológus
pszichológus
fizikus
kutató
programozó
biológus
vegyész
nyomozó

ESTP

bróker
konyhafőnök
fizioterapeuta
hírolvasó
tűzoltó
vállalkozó
pilóta
kötségvetés-elemző
biztosítási ügynök
vezetői tanácsadó
elektromérnök
medikális technikus
stewardess

ESFP

állatorvos
stewardess
babysitter
szociális munkás
edző
titkárnő
zenész
recepációs
rendezvényszervező
tanár
sürgősségi osztályon ápoló
tréner
PR szakember
pincér
mediátor

ENFP

rendezvényszervező
tréner
ombudsman
újságíró
karakterszínész
gondnok
marketing-tanácsadó
reklámkampány-szervező

ENTP

rendszertervező
színész
újságíró
befektetési bróker
ingatlanügynök
politikus
stratégiai tervező
büfés
kreatív igazgató
rádiós műsorvezető

FÜGGELÉK

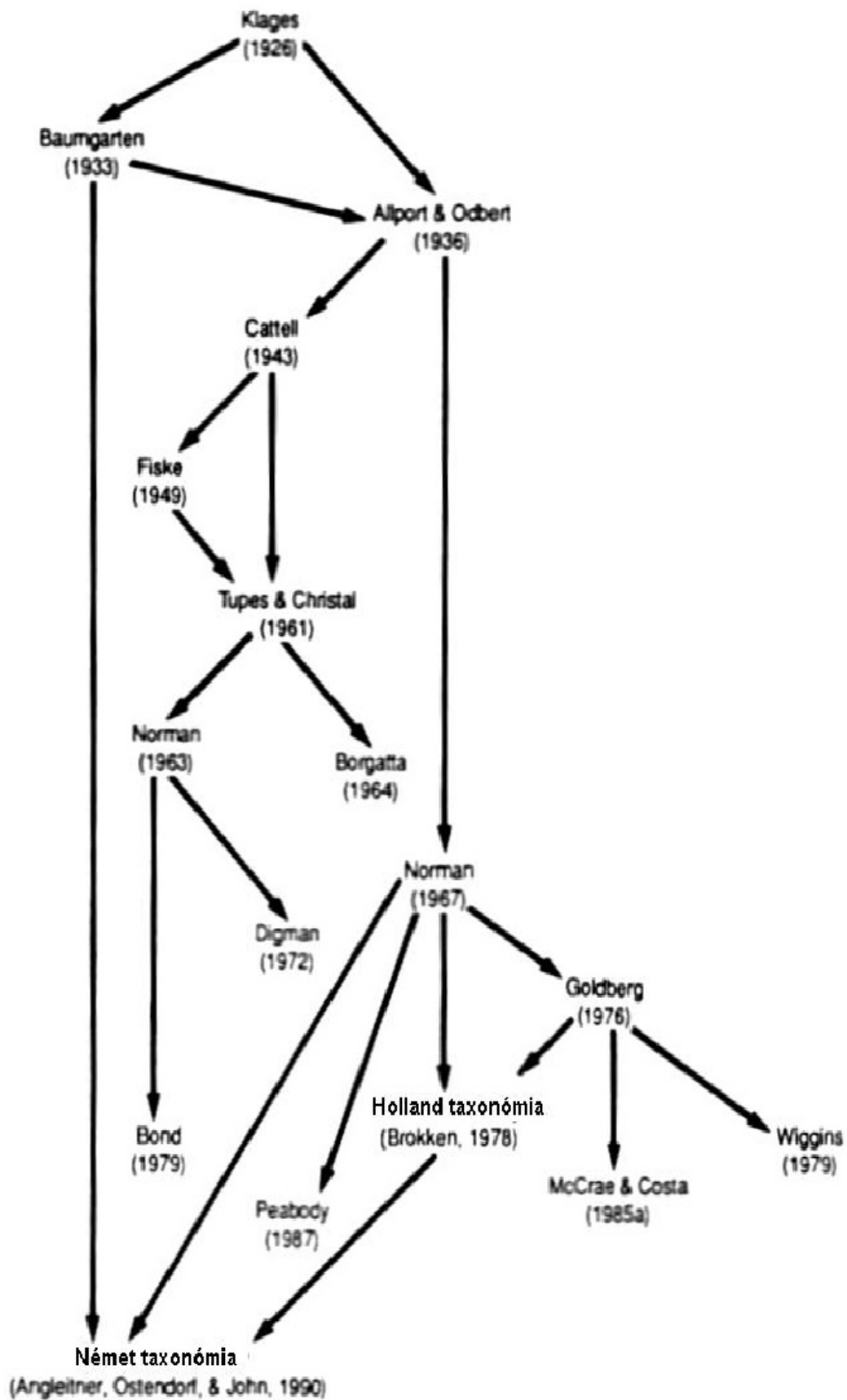
ESTJ	ESFJ	ENFJ	ENTJ
kormányzati tisztviselő	ápolónő	művész	programtervező
számítógépes elemző	szociális munkás	hírolvasó	jogi képviselő
minőségellenőr	stewardess	író/újságíró	adminisztrátor
villamosmérnök	fogászati asszisztens	könyvtáros	irodavezető
bróker	tanár	politikus	vegyésmérnök
építőmunkás	miniszter, pap, rabbi	pszichológus	értékesítési vezető (sales manager)
költségelemző	tanácsadó	gondnok	logisztikai tanácsadó
szakács	telemarketinges	karriertanácsadó	vezetői tréner
biztonsági őr	gyógy pedagógus	tréner	
fogorvos	edző	tolmács, fordító	
	biztosítási ügynök	értékesítési vezető (sales manager)	
	cégek képviselő		
	babysitter		

Vezetői stílusok az MBTI-ben		
Vezetési stílus	Mikor eredményes?	Mikor sikertelen?
ESFJ/ENFJ, Extravertált érző (Jung), vagy Felkészítő (MTR-i)		
Személyorientált, motiváló, személyes kapcsolatokat épít, rokonszenves, interperszonális készségek, figyel másokra.	Személyi vonatkozásban kritikus, érzékeny helyzetekben.	Ha a döntés mellett ki kell tartani. Elkerüli a konfliktust.
ISFP/INFP, Introvertált érző (Jung), vagy Harcos (MTR-i)		
Értékvezérelt vagy értékközvetítő, fontos dolgokra koncentrál, a kulcsfontosságú dolgokkal szenvedélyesen foglalkozik.	Ha a csoport elvesztette azonosságát, vagy túl sok lényegtelen dologgal foglalkozik.	Ha van egy probléma, melyet pártatlan tárgyilagossággal szükséges megoldani (pl.: technikai kérdés).
ENTP/ENFP, Extravertált intuitív (Jung), vagy Felfedező (MTR-i)		
Kipróbál új dolgokat, prototípusokat, változásokat vezet be, váratlan eredményekre jut, új lehetőségeket teremt, kísérletezik.	Ha a csoport beszorult a kerékvágásba, vagy a <i>status quo</i> visszaállítása kihívást jelent.	Ha túl sok már az új kezdeményezés, és stabilitásra van szükség.
INTJ/INFJ, Introvertált intuitív (Jung), vagy Újító (MTR-i)		
Hosszú távú terveik vannak, radikális nézeteket vall, előrelátja a jövőt, megérzi a külvilág tudását.	Ha radikális változtatás szükséges, ha a változtatás egy hosszú távú tevékenységet ölel fel.	Ha közvetlen veszély fenyeget, melyet a csoport rövid távon esetleg nem él túl.
ESTP/ESFP, Extravertált érző (Jung), vagy Szobrász (MTR-i)		
Cselekszik, eredményt produkál, irányít.	Ha tehetetlenség van jelen, vagy az eredmény hiánya lerombolja a motivációt.	Ha a csoport túlságosan is hatékony, demotiváló számára.

FÜGGELÉK

Vezetői stílusok az MBTI-ben		
Vezetési stílus	Mikor eredményes?	Mikor sikertelen?
ISTJ/ISFJ, Introvertált érző (Jung), vagy Gondnok (MTR-i)		
Megfigyel, hallgat, letisztázza a célokat, reális elvárásokat teremt, kristálytiszttá teszi az elé rendő célokat.	Ha az irány homályos, vagy az elvárások nem tisztáztak.	Ha már túl sok cél, illetve információ van jelen.
ESTJ/ENTJ, Extravertált gondolkodó (Jung), vagy Vezető (MTR-i)		
Szervez, tervekét készíti, mérhető célokat állít fel, összehangolja a különböző emberek munkáját, irányítja az erőforrásokat.	Ha „káosz” vagy szervezési hiányosság van, illetve nem mérhető a teljesítmény.	Olyan sok folyamat van, hogy a kreativitás elfojtott.
ISTP/INTP, Introvertált gondolkodó (Jung), vagy Tudós (MTR-i)		
Analizál, modellt használ, magyarázatot készít, összehasonlít helyzeteket, alkalmazza intellektuális vitában.	A helyzet összetett vagy technikai megoldás szükséges.	Ha az emberek érzései mindenk felett való, vagy a csoport a cirkuláris érvelést használja.

A Big Five keletkezése és a vonásméleti szerzők egymásra hatása

A Facet 5: Munkalélektani Big Five-teszt

Számos gyakorló pszichológus véli, hogy a Big Five mérési modell nehezen használható, körülményesen mérhető, nem meggyőző – a magyarországi, mennyiségben szegényes, vagy nem adaptált módszerek körében valóban kérdéses, hogy a jelenleg kutatási céllal használt tesztek ki-nek és mennyi információt képesek adni alapos szakirodalmi tájékozódás hiányában.

Van azonban néhány olyan eljárás, amely könnyen, gyorsan, egyszerűen használható, és viszonylag nagy információértékű. Kivételes hatékonyságát részben az biztosítja, hogy közvetlenül az alkalmazott pszichológia számára „**életközeli**” kérdések, szempontok mérésére fejlesztették – pl. a munkalélektani alkalmazás céljaira. Ilyen a Facet 5 teszt is, amelyet Norman Buckley angol-ausztrál szerző fejlesztett ki az edinburghi egyetemen (Edinburgh University).

Buckley személyiségtagolása hasonló a Big Five-hoz, az Akarat (Will), Lendület (Energy), Empátia (Affection), Kontroll (Control) és Emocionalitás (Emotionality) megnevezéseket használja, s ezzel külön bontja a Big Five Extraverzió faktorát a dominancia és a társaságkedvelés aspektusának mérésére, és elhagyja a Kultúra/Intellektus szempontot.

Amiben Buckley Facet-e és a hozzá hasonló munkalélektani mérőeszközök jelentősen újítanak, az nem más, mint a **gyakorlati pszichológiai és HR-jellegű tanácsadás, kiválasztás és fejlesztés számára, a vállalati élet** egyes aspektusaira vonatkozó lényeges **predikciók** megfogalmazása önmagában a Facet 5 alapján: pl. a munkamotiváció, a vezetési stílus, a csoportmunkában való részvétel jellegének leírása.

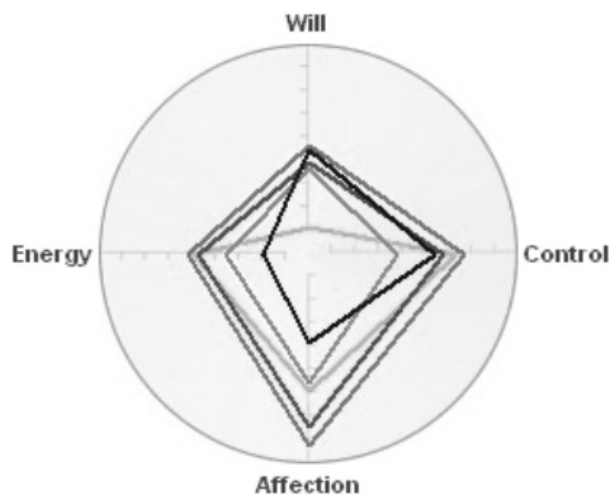
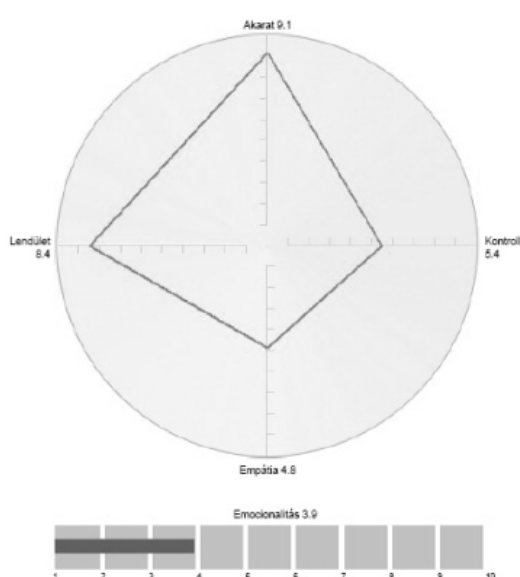
A mérőeszköz abban az értelemben is különleges, hogy **internetről tölthető**, annak minden előnyével: gyors felvétel, köztes válaszfokozatok automatikus adminisztrálása (és újragondoltatása a válaszadóval), automatikus kiértékeléssel és profilgenerálással. Az online felvétel egyúttal a válaszadó **őszinteségének becslését** is lehetővé teszi a reakcióidők alapján.

A Facetben **19 „család”** (profil típus) van, adott típus számos összefüggése kerül közlésre egy-egy eredménylapon. A rendkívül találó elnevezések (pl. Generalista, Mentor, Tanácsadó, Megvalósító, Építő) és a hozzájuk tartozó jellemzések különösen irányadóak arra nézve (kiválasztásra irányuló jellemzésrészben), hogy adott személy természetes személyiség típusánál fogva milyen munkakörben teljesít jól, illetve neki magának milyen preferenciái vannak a munkavégzés jellegével és a motiváló tényezőkkel kapcsolatban. Egy-egy személy nemcsak egy, de egyszerre több, a személyiségéhez illeszkedő „családba” is tartozhat. Mérhető a **profilok**, profilszaladok **illeszkedése** is egy-egy munkahelyi viszonyban vagy teamben, ami alapján azonosíthatók a **potenciális ellentétek, konfliktusok, csoportszerepek**.

Noha a Facet a Big Five-tesztek alkalmazásának különösen jó, gyakorlatban használható példája, szükséges vele kapcsolatban hangsúlyozni, hogy a pszichológiai szakirodalomban **nagyon kevés a validitását bemutató adat és publikáció**. Problémát vethet fel, hogy alkalmazása nem kötött pszichológiai végzettséghez, s így esetleg nem minden információ hasznosítható azok számára, akik nem értenek a lélektanhoz a kellő szinten. Végül a Facet 5 tesztet forgalmazó Psidium cég természetesen nem teszi lehetővé a pszichológiai nagyközönség számára ehhez az értékes eszközhöz való hozzáférést – érthető okokból (egy-egy teszt felvételét csak a tehetősebb cégek engedhetik meg maguknak).

Mindazonáltal e mérőeszköz gyakorlati alkalmazhatóságát tekintve már csak a tájékozódás kedvéért is érdemes megismerni – a konkrét tesztfelvételen kívül újszerű gondolkodási keretet is kínál.

Facet egyéni és csapatprofil-minta. A 2. ábra érdekessége, hogy több személy profilja grafikus formában, könnyűszerrel összehasonlítható, amiből nyomon követhetők az egyes preferenciák, motivációk, viselkedési stílusbeli eltérések.

Az újdonságkeresés alkálái

<p>A felfedezés izgalma vs. rigiditás</p>	<p>A magas pontszámú személyek még a jelentéktelen ingereket is nagy örömmel derítik fel. Környezetük nonkonvencionálisként, újítóként ismeri őket. Keresik az izgalmakat, a kalandokat, és nem bírják elviselni a rutintevékenységeket.</p>
<p>Impulzivitás vs. reflektivitás</p>	<p>A magas pontszámúak lobbanékonyak, teátrálisak, könnyen jönnek izgalomba. Hangulatuk változékony; ösztöneiket nehezen kontrollálják. Hirtelen ötleteket követnek, figyelmük könnyen terelhető, de nehezen rögzíthető. A reflektív személyek viszont sokáig mérlegelnek. Gondolkodásuk analitikus, megfontolt döntéseket hoznak. Figyelmüket hosszú ideig is tudják összpontosítani.</p>
<p>Extravagancia vs. visszafogottság</p>	<p>Az extravagáns személyek anyagiakban, érzelmekben és energiájuk tekintetében is kifejezésre juttatják ezt a tulajdonságukat. Nem törekednek a társas szabályok betartására; tartózkodnak a vágyteljesítő fantáziáktól.</p>
<p>Rendezetlenség vs. rendszeretet</p>	<p>A magas pontszámúak reakciói gyorsak, világuk pedig rendezetlen, szétszórt. Könnyen elveszítik a türelmüket, és ilyenkor erős dühbe gurulnak. Kedvelik a szabálytalan tevékenységeket, a napi rutint azonban nehezen viselik. Minden rendszeres tevékenység fizikai vagy lelki terhet okoz nekik.</p>

Az ártalomkerülés alskálái

Anticipátoros aggodalom és pesszimizmus vs. gátolatlan optimizmus	A magas pontszámú személyek pesszimista módon viszonyulnak a legtöbb helyzethez, sokat aggodalmaskodnak. Nehezen dolgozzák fel a zavarba ejtő, vagy megalázó élményeket.
Félelem a bizonytalanságtól	A magas pontszámúak még objektíve biztonságos, de nem ismert helyzetben is hajlamosak a szorongásra. Nehezen térnek el a napi rutintól, és nem jellemző rájuk a kockázatvállalás.
Félelem az idegenektől	A magas pontszámú egyének – erős garanciák hiányában – nehezen bocsátkoznak interakcióba idegen személyekkel. Idegenek jelenlétében viselkedésük szégyenlős és gátlásos.
Kifáradás és aszténia	A fáradékony személyeknek sok pihenésre van szükségük, akár napjában többször is; továbbá általánosságban is kevés az energiájuk.

A jutalomfüggés alskálái

Szentsimentalitás	A magas pontszámúak érzékenyek, együttérzőek, megértőek. Nagyon megérinti őket mindenféle érzelem. Reakcióik sokszor azonnaliak, nyíltak és őszinték.
Ragaszkodás	A magas pontszámúak jobban kedvelik a társaságot, mint a magányt, problémáikat, gondolataikat szívesen megbeszélik. A sértések és a visszautasítások fájdalmasan érintik őket. Az alacsony pontszámúak nem törődnek mások véleményével, magányosan élnek.
Függőség	A függő személyeknek nagy a megfelelési igényük; sokszor még a hitelességüket is elveszítik, annyira akarnak alkalmazkodni. Másokból túlféltést, túlzott gondoskodást váltanak ki. Nehezen fogadják a helytelenítést és a kritikát. Erősen hat rájuk minden társas nyomás.

Karakterskálák
Az önirányítottság alskálái

<p>Felelőség vs. mások hibáztatása</p>	<p>A magas pontszámúak megbízható személyek, akik felelősséggel élik az életüket, tudatában vannak döntéseik következményének, és vállalják is őket. Az alacsony pontszámúak a velük történe- kért hajlamosak a helyzetet vagy a körülményeket okolni.</p>
<p>Célra irányultság vs. a célorientáció hiánya</p>	<p>A céltudatos személyek egész életvitelüket céljaik- hoz igazítják. Úgy érzik, életük értelmes, bizonyos iránnyal rendelkezik. Hosszú távú gondolkodás jel- lemzi őket; képesek a kielégülés elhalasztására.</p>
<p>Leleményesség</p>	<p>A magas pontszámúak produktív, proaktív és kom- petens személyek. Általában jó problémamegoldók, akik a nehéz helyzeteket kihívásként kezelik.</p>
<p>Önelfogadás vs. önmarcangolás</p>	<p>A magas pontszámú személyek jó önértékelésűek, önmagukat erényeikkel és hibáikkal együtt is elfo- gadják. Lehetőség szerint a legtöbbet hozzák ki magukból; de nem törekednek mások lenni, mint akik.</p>
<p>Kongruens második „természet” vs. rossz szokások</p>	<p>A „második természet” azt jelenti, hogy a személy jó önnevelés útján szokások egész sorát alakította ki, amelyeket a különböző helyzetekben képes au- tomatikusan működtetni. A kiépült „második ter- mészetűek” sok emberpróbáló helyzetben is meg- tudják őrizni a világos prioritási sorrendet és belső biztonságukat.</p>

Az együttműködés alszállái

Társas elfogadás vs. intolerancia	A toleráns személyek elfogadóak: különböző küllemű, értékrendű, véleményű, viselkedésű embereket egyaránt próbálnak megérteni. Többnyire barátságosak, ellentétben az intoleráns emberekkel, akik kritikusabbak másokkal szemben.
Empátia vs. társak iránti érdektelenség	A magas pontszámúak kerülnek az ítélkezést. Könnyen felveszik mások látószögét, és embertársaikra hangolódnak.
Segítőkészség vs. segítőkészség hiánya	A magas pontszámúak segítőkész szándékú, bátorító, megerősítő, támogató attitűddel bírnak. Szívesen osztják meg tudásukat, szívesen dolgoznak csapatmunkában, ellentétben az egoisztikus, önző személyekkel, akik ezen a skálán alacsony értékeket érnek el.
Együttérzés vs. bosszúállás	A magas pontszámúak megbocsátóak és jó szándékúak. Nem élvezik a bosszút, ezért még akkor még sérelem esetén sem bosszúvágyóak – ellentétben az alacsony pontszámú, aktív-agresszív, bosszúálló személyekkel, akik őrzik a sérelmeiket, és szívesen okoznak fájdalmat másoknak anyagi, fizikai és lelki értelemben egyaránt.
Lelkiismeretesség vs. önző haszonelvűség	A magas pontértékűek lelkiismeretes és őszinte emberek, akik fontosnak tartják a fair bánásmódot. Szakmai és emberi viszonyokban egyaránt szilárd etikai elvek szerint élnek. Az alacsony pontszámúak bármit hajlamosak megtenni, ami a javukat szolgálja, és nem sodorja őket bajba: opportunisták életet élnek.

A transzcendencia alszállái

Önmagunkkal szembeni felelősség vs. öntudatos tapasztalatszerzés	A magas pontszámúak énhatárai a személyközi kapcsolatokban, a vallásban és a flow élményekben könnyen feloldódnak. Az alacsony pontszámúak megőrzik identitásélményüket, amely fontos számukra.
Transzperszonális azonosulás vs. éndifferenciáció	A magas pontszámúak önmagukat az Univerzum részének tekintik, és ezáltal felelősséget éreznek embertársaikért. Sokszor idealisták, és másokért áldozatokat vállalnak. Az alacsony pontszámúak felelősségérzete enyhébb: nem szívesen vállalnak áldozatot.
Spirituális elfogadás vs. racionális materializmus	A spirituálisan elfogadók hisznek mindenben, ami „csodálatos”, vagy megmagyarázhatatlan, spirituális jellegű esemény: az ESP-ben, a telepátiában, a hatodik érzékben. Az alacsony pontszámúak előnyben részesítik a racionális magyarázatokat, a tudományos tényeket, és többnyire erősen materialisták.

Fogalomtár

Ajurvédikus típustan – Három testi-lelki tulajdonságegyüttesből szerveződő típust tartalmazó személyiségosztályozás, mely az ókori indiai kultúrából származik.

Ártalomkerülés – A viselkedés gátlásának, megszüntetésének öröklött mintája Cloninger szerint. A szerotonerg rendszerhez kapcsolódik.

Assessment Center – Értékelő központ, több szempontú mérés rövid időn belül, alkalmasság-vizsgálati céllal.

Atletikus típus – Izmos, erős testalkat, amely a katatón szkizofréniával járhat együtt Kretschmer szerint.

Augmentátorok – Személyek, akiknél az inger-válaszgörbe lineáris növekedést mutat (növekvő ingerlésre növekvő amplitúdó).

Beállítottsági típus – A tárgyhoz való viszony tekintetében különböző típus Jung szerint: extravertált vs. introvertált.

Big Five (Nagy Ötök) – A személyiség ötfaktoros, sokszorosan megerősítést nyert vonásmodellje.

Centrális vonás – Sok különböző helyzetben megnyilvánuló, általános személyiségjegyet kifejező vonás.

Citromteszt – A nyálzás mértéke alapján az idegrendszer ingerületi és gátlási folyamatait vizsgáló eljárás.

Cluster – Tulajdonságok csoportja, „nyalábja”, „kupaca” Cattellnél.

CNV – Kontingens negatív variáció, lassú negatív irányú agyi potenciálváltozás, amely válasz anticipációjával kapcsolatos kognitív folyamatok jelenlétére utal.

Dezinhibíció – A gátlások alacsony szintje vagy hiánya.

Dinamikus kalkulus – A viselkedés előrejelzését szolgáló matematikai modellezési technika, amelyet Cattell dolgozott ki.

Dinamikus rács – Motívumok hálózata Cattellnél.

Dinamikus vonások – Motivációs hajtóerők Cattell szerint.

Diszpozíció – Állandó hajlam. A vonásteoretikusok szerint a diszpozíciók a személyiség részét képezik, befolyásolják a viselkedést, amely ellenáll az idő és a helyzet változásainak. Nemcsak lelki tulajdonság, de motiváció is lehet diszpozíció.

dR technika – Sok változó megfigyelése és mérése két alkalommal, nagyszámú vizsgálati személynél.

Dysthimia – Enyhe, krónikus depresszió.

Effektancia (kompetencia) – White fogalma, a környezettel való hatékony interakciót jelöli. Az embereket belső készítés hajtja a kompetenciára, amelyet egyúttal befolyásol a környezettől érkező visszajelzés is. A kompetencia vágya az egyénben kíváncsiságot ébreszt, explorációra, manipulációra ösztönzi.

Egyéni vonás – Az adott személy egyedi, másokkal nem összehasonlítható személyiségjellemzője.

Együttműködési készség – Cloninger modelljében a más emberek elfogadása terén megmutatókozó egyéni különbségeket jelenti.

Ektomorf – Külső csíralemez-dominanciával jellemezhető személy Sheldon szerint, akinek kevés az izma, törékenyek a csontjai, szikár, vékony.

Endomorf – Belső csíralemez-dominanciával jellemezhető személy Sheldon szerint, akinek a testalkata „körte alakú”, puha, és a viscerális rendszere fejlett.

Én-kiterjesztés – A személyiségünkhöz közel álló tárgyak és személyek iránti viszony megjelenése a személyiségben (Allport).

Éretlen személyiség – Alacsony önirányítottsággal és alacsony együttműködéssel jellemezhető személyiségtípus Cloningernél.

Érett személyiség – Magas önirányítottság és alacsony ártalomkerülés együttese Cloningernél.

Erg – A velünk született motívumok neve Cattell szerint.

Ergék – A személyiség energiaforrásai (szex, védőimpulzusok, én-hangsúlyozás).

Erős idegrendszer típus – Olyan idegrendszer Pavlov szerint, amelyben gyorsan kialakulhatnak a pozitív feltételes reflexek, a gátlások viszont nehezen.

Expektancia – A viselkedés sikere, hatása iránti elvárás.

Extraverzió – Eysenck fogalma az általa megalkotott egyik személyiségtípusra és egyik személyiségdimenzióra. Az extrovertált egyének szociábilisak, szeretik a társas összejöveteleket, sok barátjuk van, és szükségük van az izgalomra; lendületes, aktív emberek, szenzációkeresők és kockázatvállalók, szeretik a durva tréfát. Az introvertáltak viszont csendesek, jobban szeretnek olvasni, mint emberek közé járni; kevés, de meghitt barátságot tartanak fenn, és többnyire húzódoznak az izgalmas dolgoktól.

Felszínes vonás – Összetartozó magatartásminták együttese (pl. a neuroticizmus – koncentrálóképtelenség, döntésképtelenség, nyugtalanság), amelyet viselkedéses jegyek halmaza alapján azonosíthatunk.

Flegmatikus típus – Hippokratész tipológiájában egykedvű, közönyös személy.

Forrásvonás – Cattell szerint olyan alapvető tulajdonság, mélystruktúra, amely a viselkedés-előrejelzés jó lehetőségeit kínálja.

Frenológia – Koponyatan, amely a 19. században volt népszerű. Lényege, hogy az egyes koponyarészek alakja és mérete és a személyiség közt összefüggést feltételez. Kidolgozója Johannes Gall.

Funkcionális autonómia – A jelenben ható motívumok függetlenek korábbi forrásaiktól és az őket megalapozó tapasztalattól (Allport). Működhet idegrendszeri mechanizmusként, vagy ennél tudatosabb szinten.

Funkciótípus – A személy besorolása Jung szerint, a domináns funkciónak megfelelően.

Gyenge idegrendszer típus – Nehezen alkalmazkodó idegrendszer, gyenge izgalmi és gátlási folyamatokkal.

Harcoldj-menekülj rendszer (fight-flight system) – Olyan biológiai rendszer, amely akkor szervezi a viselkedést, ha ténylegesen jelen van a büntetés, és az egyénnek ezzel kapcsolatban tennie kell valamit.

Határesetek – Kretschmer szerint olyan személyek, akik fluktuálnak a patológiás és az egészséges lelkiállapot közt. A lelki betegek hozzátartozói gyakran tartoznak ebbe a csoportba.

Határon túli gátlás – Extrém stresszhelyzet esetén az addig fennálló kondicionált válaszok gátlódása, a válaszhierarchia felbomlása, később azonban az idegrendszer addigi válaszhierarchiájának újrarendeződése. Pavlovtól származó fogalom.

Hisztéria (konverziós vagy szomatiform zavar) – Fizikai betegségként mutatkozó állapot, hátterében organikus elváltozás nem található, elsődlegesen pszichés traumához, konfliktushoz kapcsolódik.

HLA B27 – A 6. kromoszóma által kódolt antigén anyag. A szervezetben való jelenléte többféle betegséghez is kapcsolódik.

Idiografikus megközelítés – A személyiség olyféle leírása, amelyben az ember egyediségére, a személyiségjegyek összekapcsolódására, konstellációjára tevődik a hangsúly.

Impulzivitás – A személyiség alapvető, biológiai szinten megalapozott jellemzője Gray szerint. Jelentése: a jutalomra való érzékenység. Rendszere: a BAS.

Interakcionizmus – Szemléletmód, amely szerint a személyiségvonások és a helyzet egymással kölcsönhatásban befolyásolják a viselkedést.

Jutalomfüggés – Cloninger szerint a viselkedés fenntartásának, folytatásának öröklött mintája, amely megnyilvánulhat az érzékenységben, a szociális kötődésben, a mások elismerésétől való függésben, és a noradrenerg rendszer befolyásolja.

Kardinális vonás – Olyan vonás, amely Allport szerint a teljes személyiségen érezteti a hatását, és többnyire nem titkolható el.

Kolerikus típus – Hippokratész tipológiájában tetterős, ingerlékeny személy.

Komparátor – Gray szerint olyan összehasonlító egység, amely összeveti az aktuális ingert az elvárttal, és ha eltérést talál, viselkedésgátlást végez.

Kontrollhit – Az emberekre jellemző vélekedések arról, hogy a világ egyes jelenségei saját viselkedésük következményei, vagy akaratuktól, személyiségüktől függetlenek. A tanuláselméletből, Rottertől származó fogalom. A belső kontrollos személy úgy véli, életét saját maga irányítja, befolyásolja, a külső kontrollos pedig a szerencsének, a véletlennek tudja be többnyire a vele történő eseményeket.

Konzisztencia – A személyiség állandósága, „folyamatossága”, stabilitása.

Konzisztencia paradoxon – A hétköznapi naiv pszichológia és az általános vélekedés szerint az egyének konzisztensek, a kutatások azonban sokszor más eredményeket hoznak. Mischel arra a következtetésre jutott, hogy az emberek viselkedése helyzetről helyzetre változhat, mert ugyanazon vonás különböző helyzetekben történt mérése közt sok esetben csak alacsony korreláció mutatkozik. Javasolt megoldások: személycentrikus, aggregációs, interakcionista megoldások.

Közös vonás – Az emberekre nézve közös személyiségdimenziók Allport szerint.

Leptoszom – Szikár, vékony testalkat, amely a paranoid szkizofréniával járhat együtt Kretschmer szerint.

Lexikai hipotézis – Annak feltételezése, hogy a legfontosabb személyiségjellemzők kódolódnak a nyelvben (Allport).

Másodlagos faktoranalízis – Az elsődleges faktoranalízisből nyert faktorértékek újbóli faktor-elemzése.

Másodlagos vonás – Csak egyes helyzetekben megmutatkozó, a személyiség általános jellemzésére alkalmas vonás.

Melankolikus típus – Jung tipológiájában gondterhelt, negatív hangulatú személy.

Mezomorf – Középső csíralemez-dominanciával jellemezhető személy Sheldon szerint, aki erős, izmos, szögletes testű.

Mezőfüggés – Witkin fogalma, és annak az autonómiának, önállóságnak a mértékét fejezi ki, amellyel a személyek kezelik a körülöttük levő világot: egyesek egy belső referenciakeret függvényében (mezőfüggetlenek), mások pedig külső megerősítésekre hagyatkozva (mezőfüggők). Ezt a személyiségvonást az információfeldolgozás sajátosságának, kognitív stílusnak is tekinthetjük.

N2 – Az agyi kiváltott potenciálok egyik hullámkomponense.

Neuroticizmus – Eysenck szerint hajlam a lelki megbetegedésekre. A neurotikusság-dimenzió magas értékeket adók örök aggályoskodók, gyakran szoronganak, hangulatuk változó, és időnként depressziósak. Hajlamosak rá, hogy túlreagálják a stresszt, és nehezen nyugszanak meg. A stabil személyek viszont kiegyensúlyozottak, nyugodtak, sőt kimértek, és nem aggodalmaskodók.

Nomotikus perspektíva – A személyiség olyféle szemlélete a vonáselméletek keretében, amelyben a hangsúly az egyének közti összehasonlításon van.

Nyitottság a tapasztalatokra – A Big Five ötödik faktorának jelenlegi legnépszerűbb megnevezése Goldberg nyomán. A faktor intellektualitásra, kultúrára, kreativitásra, rugalmasságra és nonkonformitásra utaló szavakat is tartalmaz.

Önirányítottság – Cloninger szerint alapvető karakterfaktor, amely meghatározza, hogy a személy adott szituációban mennyire képes a kontrollra, a szabályok betartására és a viselkedéses alkalmazkodásra; valamint hogy ez a kontroll mennyire van összhangban az egyénileg választott célokkal és értékekkel.

P300 – Olyan eseményfüggő potenciál (nagy és pozitív töltésű hullám), amely vagy a feladatra vonatkozó releváns inger, vagy a korábbiaktól különböző, váratlan, ritka vagy szubjektív szinten jelentős inger megjelenésekor keletkezik.

16 PF – A személyiség 16 elsődleges faktora Cattell szerint. A szerző több független adatforrás alapján, empirikus úton állította fel őket.

Paradox facilitáció – Az antiszociális egyének nonspecifikus arousalja büntetési helyzetben tovább fokozza azt a viselkedést, amelyre az éppen zajló büntetés érkezett, ellentétben a kontrollszemélyek izgalmi mintáival.

Piknikus alkat – Kerekded, köpcös testfelépítés, amely Kretschmer szerint a mániás depresszióval jár együtt.

Proprium – Lényegi énstruktúra, a self megfelelője Allport szerint.

Pszichopátia – Antiszociális személyiségzavar, amelynek legfontosabb jegyei a gátlástalanság és impulzivitás, a felelősségtudat hiánya, a túlzott egocentrizmus, valamint az emocionális mélység hiánya. Eysenck rokonságot feltételez a pszichopátia és a pszichoticizmus közt.

Pszichoticizmus – Általános személyiségvonás Eysenck szerint. Jellemzői: a szabályok figyelmen kívül hagyása, nem megfelelő érzelmkifejezés, a reális helyzetértékelés hiánya, egocentrikusság, impulzivitás, másokra való érzéketlenség, deviancia, fájdalomkórosítás, másoknak ártó agresszió. A kifejezést a klinikumban használt fogalmakhoz képest másként használja.

P-technika – Olyan kovariációs, faktoranalitikus technika, amelynek közvetlenül a változási mintázatok vizsgálata a célja. Több személlyel, több időponttal és több változóval dolgozik, és olyan módszerekkel társul, amelyek az egyénekről saját életközegükben nyújtanak információt.

Reduktorok – Növekvő ingerlésre csökkenő válaszamplitúdót mutató személyek.

Represszorok – Olyan személyek, akiknek az elfojtás meghatározó személyiségvonása; akik távol tartják magukat a pszichésen fenyegető képzetektől, érzelmektől, emlékektől és tapasztalatoktól. A represszorokkal ellentétben, a szenzitizátorok minden megpróbáltatást, stresszhelyzetet tudatosan átélnek, sőt az ezzel járó izgalmat hajlamosak „meghosszabbítani”. Byrne fogalma.

RST – Gray személyiségmodelljének rövidítése (reinforcement sensitivity theory).

Self-transzcendencia (transzcendencia-élmény) – Transzperszonális azonosulás tendenciáját kifejező személyiségdimenzió Cloninger szerint.

„Sem”-ek: – Érzelmek Cattell szerint, melyeket megkülönböztet az ergektől.

Szangvinikus típus – Hippokratész tipológiájában életvidám, „szalmaláng természetű” egyén.

Személyiségfaktor – Faktoranalitikus számítás után megállapított személyiségjegycsoport, amely folytonos változónak is tekinthető.

Személyiségtípus – Éles határokkal rendelkező, nem folytonos tagsági kategória a személyiség besorolásában.

Személyiségvonás – A személyiség olyan állandó jellegzetessége, amely folytonos változóként képzelhető el, és amely mentén az egyéneket osztályozni lehet.

Szenzitizátorok – Olyan személyek, akiknél az ingerlés hatása sokáig fennmarad, s emellett – elsősorban fenyegető helyzetekben – rendkívül reaktívak.

Szenzoros élménykeresés – Zuckerman szerint olyan tendencia, amely az egyént új és stimuláló ingerek keresésére ösztönzi. Azok, akikre ez a személyiségjellemző egyértelműen jellemző, erős affektív válaszokat adnak minden új és kockázatos helyzetre, és emellett jelentősen érzékenyek a belső ingerekre is. Négy komponensből áll.

Szorongás – A személyiség alapvető, biológiai szinten megalapozott jellemzője Gray szerint. Jelentése: a büntetésre való érzékenység. Rendszere: a BIS.

Taxonómia – 1. Osztályozási, csoportosítási rendszer, 2. Osztályozási, csoportosítási alapelvek, 3. Az osztályozás, csoportosítás folyamata. Célja, hogy lehetőséget adjon az információk rendszerezésére.

Temperamentum – Olyan öröklött vonás, amely már az élet korai szakaszában megnyilvánul.

Típus – Nem folytonos (kategorikus) személyiségjellemző, vagy személyiségjellemzők csoportja, jellegzetes együttállása.

Transzcendenciaélmény – A transzcendens azonosulás élménye, hajlama a Cloninger-modellben (a világgal, Istennel stb.). Lehet egészséges és patológiás is.

Újdonságkeresés – A viselkedés aktivációjának, kezdeményezésének öröklött mintája Cloninger szerint. A dopaminerg rendszer funkciója.

Viselkedéses gátló rendszer – Olyan agyi rendszer, amely bizonyos érzelmeket (félelem, állapot- és vonásszorongás, frusztráció és bánat), valamint a viselkedés leállítását szabályozza Gray szerint. A büntetés jelzéseire reagál.

Viselkedéses megközelítő rendszer – Olyan biológiai rendszer, amelynek aktivációjára vezethető vissza a remény, az öröm, a lelkesedés, a boldogság átélése, a személyiségvonások közül pedig az impulzivitás. A kondicionált pozitív ingerekre és a büntetés elmaradására reagál.

Vonás, személyiségvonás – Olyan személyiségjellemző, amely fokozatok szerint, dimenzionális megközelítésben mérhető.

Felhasznált irodalom

- Allport G. W. (1985): A személyiség alakulása, Gondolat, Budapest.
- Allport F. H., Allport G. W. (1921): Personality traits: their classification and measurement, *Journal of Abnormal and Social Psychology* 16: 6–40.
- Allport G. W., Odbert H. S. (1936): Trait-names: A psycho-lexical study, *Psychological Monographs* 47.
- Allport G. W., Ross J. M. (1967): Personal religious orientation and prejudice, *Journal of Personality and Social Psychology* 5: 432–443.
- Allport, G., Vernon P., Lindsey, G. (1953) *Study of Values*, Houghton Mifflin, New York.
- Aluja A. (2004): Sensitivity to reward, sensitivity to punishment and sexuality in females, *Personality and Individual Differences* 36: 5–10.
- Aluja A., Torrubia R. (1998): Viewing of mass media violence, perception of violence, personality and academic achievement, *Personality and Individual Differences* 17: 845–847.
- Arany E., Girasek J., Pinczésné Palásthy I. (1998): *Pszichológiai vizsgálati módszerek gyűjteménye. Jegyzet, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen.*
- Asendorpf J. B., Scherer, K. R. (1983): The discrepant repressor: Differentiation between low anxiety, high anxiety, and repression of anxiety by autonomic–facial–verbal patterns of behavior, *Journal of Personality and Social Psychology* 45: 1334–1346.
- Ashton M. C. és mtsai (2004): A Six-Factor Structure of Personality-Descriptive Adjectives: Solutions From Psycholexical Studies in Seven Languages, *Journal of Personality and Social Psychology* 86: 356–366.
- Atkinson és mtsai (1997): *Pszichológia*, 14. fejezet, Osiris, Budapest
- Ball S., Zuckerman M. (1990): Sensation seeking, Eysenck's personality dimensions and reinforcement sensitivity in concept formation, *Personality and Individual Differences* 11: 343–355.
- Ballinger J. C. és mtsai (1983): Biochemical correlates of personality trait in normals: an exploratory study, *Personality and Individual Differences* 4: 615–625.
- Barbaranelli C.; Caprara G. V., Rabasca A.; Pastorelli, C. (2003): A questionnaire for measuring the Big Five in late childhood, *Personality and Individual Differences* 34: 645–664.
- Barlow D. H. (2003): Anxiety and its disorders: The nature and treatment of anxiety and panic, *Journal of Clinical Psychiatry* 64: 345–346.
- Basiaux P. és mtsai (2001): Temperament and Character Inventory (TCI) personality profile and subtyping in alcoholic patients, *Alcohol and Alcoholism* 36: 584–587.
- Battaglia M., Przybeck T. R., Bellodi L., Cloninger C. R. (1996): Temperament dimensions explain the comorbidity of psychiatric disorders, *Comprehensive Psychiatry* 37: 292–298.
- Bayon C., Hill K., Svrakic D. M., Przybeck T. R., Cloninger C. R. (1996): Dimensional assessment of personality in an out-patient sample: relations of the systems of Millon and Cloninger, *Journal of Psychiatric Research* 30: 341–352.
- Barrick M. R., Mount M. K. (1991): The Big Five personality dimensions and job performance: A meta-analysis. 44: 1–26.
- Barrick M., Stewart G., Neubert M. J., Mount M. (1998): Relating member ability and personality to work-team processes and team effectiveness, *Journal of Applied Psychology* 83.
- Bauer J. J., Bonanno G. A. (2001): Continuity amid discontinuity: Bridging one's past and present in stories of conjugal bereavement, *Narrative Inquiry* 11: 123–158.

- Bell P. A., Byrne D. Represszió-szenzitivizáció. In: Szakács F. (szerk.): Személyiséglélektani szöveggyűjtemény IV/1. Személyiségdimenziók mérése, 5–45.
- Bem, D. J., & Allen, A. (1974). On predicting some of the people some of the time: The search for cross-situational consistencies in behavior. *Psychological Review*, 81, 506–520.
- Benjamin J. és mtsai (2000): Association of Tridimensional Personality Questionnaire (TPQ) traits and three functional polymorphisms: dopamine receptor D4 (DRD4), serotonin transporter promoter region (5-HTTLPR) and catechol O-methyltransferase (COMT), *Molecular Psychiatry* 5: 96–100.
- Bergeman C. S. és mtsai (1993): Genetic and environmental effects on Openness to Experience, Agreeableness and Conscientiousness: An adoption/twin study, *Journal of Personality* 61: 159–179.
- Bernard L. C., Walsh R. P. (2004): Socially desirable and non-purposeful responding on the Neuroticism Extraversion Openness Inventory-Revised, *Counseling and Clinical Psychology Journal* 1: 4–16.
- Bigelow G. S. (1971): Field dependence-field independence in 5-to 10-year-old children, *Journal of Educational Research* 64: 397–400.
- Blaylock B. K. (1981): Method of studying perception of risk, *Psychological Reports* 49: 899–902.
- Bond M. H. (1979): Dimensions used in perceiving peers: Cross-cultural comparisons of Hong Kong, Japanese, American and Filipino university students, *International Journal of Psychology* 14: 47–56.
- Bolton B. (1979) The Relationship Between Two Personality Questionnaires: The Mini-Mult and the 16PF-E. *Journal of Personality Assessment*, 43(3), 289–292.
- Bonaguidi F. et al. (1997): Hierarchical structure of personality in patients with acute myocardial infarction. *Psychological Reports* 81: 175–186.
- Bond M. H. (1983): Linking person perception dimensions to behavior intention dimensions: The Chinese connection, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 14: 41–63.
- Bond M. H., Forgas J. P. (1984): Linking person perception to behavior intention across cultures: The role of cultural collectivism, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 15: 337–352.
- Bond M. H., Nakazato H., Shiraishi D. (1975): Universalism and distinctiveness in dimensions of Japanese person perception, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 6: 346–357.
- Burger G. K. Kabacoff R. (1994): Prototypical MMPI factor scale profiles: Potential uses in assessment and selection, *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 46: 12–18.
- Buss, A. H., Plomin, R. (1975): A temperament theory of personality development, Wiley, New York.
- Buydens-Branchey L. és mtsai (2000): Low HDL cholesterol, aggression and altered central serotonergic activity, *Psychiatry Research* 93: 93–102.
- Byrne, D. (1964): Repression–sensitization as a dimension of personality, In: Maher B. A. (ed.), *Progress in experimental personality research*, New York, Academic Press, 169–220.
- Campbell D. E., Kain J. M. (1990): Personality type and mode of information presentation: Preference, accuracy and efficiency in problem solving, *Journal of Psychological Type*, 20: 47–51.
- Caprara G. V., Barbaranelli C., Borgogni L., Perugini, M. (1993): The „Big Five Questionnaire”: A new questionnaire to assess the Five Factor Model. *Personality and Individual Differences* 15: 281–288.
- Caprara G. V., Barbaranelli C., Borgogni L. (2003) A Big Five Questionnaire magyar tesztkönyve, OS Hungary, Szeged.
- Carlson, J. G. (1985): Recent assessment of the Myers-Briggs Type Indicator. *Journal of Personality Assessment* 49: 356–365.
- Carlyn, M. (1977): An assessment of the Myers Briggs Type Indicator. *Journal of Personality Assessment*, 41: 461–473.

- Carrillo, J. M., Rojo, N., Sánchez-Bernardos M. L., Avia, M. D. (2001): Openness to Experience and Depression 17: 130–136.
- Carver C. S., Scheier M. F. (1998): Személyiségpszichológia, 4., 13. fejezet, Osiris, Budapest.
- Carver, C. S., White, T. L. (1994): Behavioral Inhibition, Behavioral Activation, and Affective Responses to Impending Reward and Punishment: The BIS/BAS Scales, *Journal of Personality and Social Psychology* 67: 319–333.
- Cattell R. B. (1943): The description of personality: Basic traits resolved into clusters, *Journal of Abnormal and Social Psychology* 38: 476–506.
- Cattell R. B. (1990): Advances in Cattellian Personality Theory, In: Pervin, L. (ed.): *Handbook of personality: theory and research*, New York, Guilford, 101–111.
- Cattell R. B., Young H., Hundleby J. (1964): Blood groups and personality traits, *American Journal of Human Genetics* 16: 397–402.
- Chabot J. A. (1973): Repression-sensitization: a critique of some neglected variables in the literature, *Psychological Bulletin* 80: 122–129.
- Chanin M. N., Schneer J. A. (1984): A study of the relationship between Jungian personality dimensions and conflict-handling behavior, *Human Relations* 37: 863–879.
- Chang-Kook Yang és mtsai (2005): SCL-90-R and 16 PF profiles of senior highschool students with excessive internet use. *The Canadian Journal of Psychiatry*, Vol. 50, No.7, 407–414.
- Claridge G., Birchall P. M. J. (1978): Bishop, Eysenck, Block and psychoticism, *Journal of Abnormal Psychology* 87: 604–668.
- Claridge G., Brooks P. (1984): Schizotypy and hemisphere function. I. Theoretical considerations and the measurement of schizotypy, *Personality and Individual Differences* 5: 633–648.
- Claridge G., Donald J., Birchall P. M. (1981): Drug tolerance and personality: Some implications for Eysenck's theory, *Personality and Individual Differences* 2: 153–166.
- Clark L. A., Livesley, W. J. (1994): Two approaches to identifying the dimensions of personality disorder: Convergence on the five-factor model. In: Costa P. T., Widiger T. A. (eds.): *Personality disorders and the five-factor model of personality*, APA, Washington, 261–277.
- Cloninger C. R. (1987): A systematic method for clinical description and classification of personality variants, *Archives of General Psychiatry* 44: 573–588.
- Cloninger C. R., Svrakic D. M., Przybeck T. R. (1993): A psychobiological model of temperament and character, *Archives of General Psychiatry*, 50: 975–990.
- Cloninger C. R., Svrakic D. M. (1997): Integrative psychobiological approach to psychiatric assessment and treatment, *Psychiatry* 60(2): 120–141.
- Cloninger, C. R. (2000): Biology of personality dimensions, *Current Opinion in Psychiatry*, 13: 611–616.
- Coles M. G., Gale A., Kline P. (1971): Personality and habituation of the orienting reaction: Tonic and response measures of electrodermal activity, *Psychophysiology* 8: 54–63.
- Cook J. R. (1985): Repression-sensitization and approach-avoidance as predictors of response to a laboratory stressor, *Journal of Personality and Social Psychology* 49: 759–773.
- Compton, W. C., Smith, M. L., Cornish, K. A., Qualls, D. L. (1996): Factor structure of mental health measures. *Journal of Personality and Social Psychology* 71: 406–413.
- Conley J. J. (1985): Longitudinal stability of personality traits: A multitrait-multimethod analysis, *Journal of Personality and Social Psychology* 49: 1266–1282.
- Corcoran D. W.: (1964): The relation between introversion and salivation, *American Journal of Psychology* 77: 298–300.
- Corr P. J., Pickering A. D., Gray J. A. (1997): Personality, Punishment, and Procedural Learning: A Test of J. A. Gray's Anxiety Theory, *Journal of Personality and Social Psychology* 73: 337–344.
- Costa P. T., McCrae R. R. (1989): Personality continuity and the changes of adult life. In: Storandt M., VandenBos G. R. (eds.): *The adult years: Continuity and change* Washington, DC: American Psychological Association, 45–77.

- Costa, P. T., McCrae, R. R. (1992): Normal Personality Assessment in Clinical Practice: The NEO Personality Inventory, *Psychological Assessment*, 4: 5–13.
- Costa, P. T. McCrae, R. (1990) Personality disorders and the five-factor model of personality. *Journal of Personality Disorders*, 4: 362–371.
- Costa P. T., Jr., McCrae R. R., Zonderman, A. B. (1987): Environmental and dispositional influences on well-being: Longitudinal followup of an American national sample. *British Journal of Psychology* 78: 299–306.
- Costa P. T.; McCrae R. R.; Holland J. L. (1984): Personality and vocational interests in an adult sample, *Journal of Applied Psychology* 69: 390–400.
- Costa, P. T., Terracciano, A.; McCrae, R. R. (2001): Gender Differences in Personality Traits Across Cultures: Robust and Surprising Findings, *Journal of Personality and Social Psychology* 81: 322–331.
- Cott P. J., Kumari, V., Wilson G.: Hindi translation of the Gray-Wilson personality questionnaire: A cross-cultural replication of sex differences, *Journal of Social Psychology* 137: 638–646.
- Coursey R. D., Buchsbaum M. S., Murphy D. C. (1979): Platelet MAO activity and evoked potentials in the identification of subjects biologically at risk for psychiatric disorders, *British Journal of Psychiatry* 194: 372–381.
- Csorba J., Dinya E. (1994): Hungarian suicidal adolescents: Personality scales and negative life events, *Psychiatria Danubina* 6: 163–168.
- Dabbs J. M. és mtsai (1988): Saliva testosterone and criminal violence among woman, *Personality and Individual Differences* 9: 269–275.
- Daitzman R., Zuckerman M.: (1980): Disinhibitory sensation seeking personality and gonadal hormones, *Personality and Individual Differences* 1: 103–110.
- Daitzman R., Zuckerman M., Sammelwitz P., Ganjam V. (1978): Sensation seeking and gonadal hormones, *Journal of Biosocial Sciences* 10: 401–408.
- Davis, P. J. (1987): Repression and the inaccessibility of affective memories, *Journal of Personality and Social Psychology* 53: 585–593.
- Deary I. J., Ramsay H., Qilson J. A., Riad M. (1988): Stimulated salivation: Correlations with personality and time of day effects, *Personality and Individual Differences* 9: 903–909.
- Dearing, M. R. (2004): Individuality in patient self-advocacy as expressed through ego functions. *Dissertation Abstracts International* 65(6–B).
- DeLamatre, J. E., Schuerger, J. M. (1992): Concordance of Axis II concept scales and 16 PF profiles. *Psychological Reports* 70: 839–849.
- Depue R. A., Iacono W. G. (1989): Neurobehavioral aspects of affective disorders. *Annual Review of Psychology* 40: 457–492.
- Depue R. A., Krauss S. P., Spont M. R. (1987): A two-dimensional threshold model of seasonal bipolar affective disorder. In: Magnusson D., Öhman A. (eds.): *Psychopathology: An interactional perspective* (pp. 95–123). San Diego, CA: Academic Press.
- DeRaad B., Mulder E., Kloosterman K. Hofstee W. K. (1988): Personality-descriptive verb. *Journal of Personality* 2: 81–96.
- Depue R. A., Iacono W. G. (1989) Neurobehavioral aspects of affective disorders. In: Rosenzweig, M. R., Porter, L. W. (eds.): *Annual review of psychology*, 40: 457–492.
- DeVries M. W. (1984) Temperament and Infant Mortality among the Masai of East Africa, *American Journal of Psychiatry* 141: 1189–1194.
- Digman J. M. (1997): Higher-order factors of the Big Five, *Journal of Personality and Social Psychology* 73: 1246–1256.
- Digman J. M., Takemoto-Chock N. K. (1981): Factors in the natural language of personality: Reanalysis, comparison, and interpretation of six major studies. *Multivariate Behavioral Research*, 16: 149–170.

- Dillard J. P., Peck E. (2001) Persuasion and the structure of affect: Dual systems and discrete emotions as complementary models, *Human Communication Research* 27: 38–68.
- Dincheva E., Piperova-Dalbokova D. C. (1982): Differences in contingent negative variation (CNV) related to extraversion-introversion, *Personality and Individual Differences* 3: 447–451.
- Duggan, C. és mtsai (2003): Theories of general personality and mental disorder, *British Journal of Psychiatry*, 182, S 44:s19-s23.
- Etter J. F., Pelissolo A., Pomerleau C. D. és Saint-Hilaire Z. (2004): Associations between smoking and heritable personality traits, *Nicotine and Tobacco Research* 5:401–409.
- Eysenck H. J. (1982): The biological basis of cross-cultural differences in personality: Blood group antigens, *Psychological Reports* 41: 1257–1258.
- Eysenck, H. J. (1990): The biological basis of personality. In: Pervin, L. (eds.): *Handbook of personality: theory and research*, New York, Guilford 244–277.
- Eysenck, H. J. (1991). Dimensions of personality: 16, 5, or 3?—Criteria for a taxonomic paradigm. *Personality and Individual Differences*, 12: 773–790.
- Eysenck H. J. Eysenck S. B. G. (1975): *Manual of the Eysenck Personality Questionnaire*, San Edacational and Industrial Testing Service, San Diego CA.
- Eysenck S. B. G., G. Kálmánchey M., Kozéki B. (1981): Magyar és angol iskolás korú gyermekek összehasonlító vizsgálata: A Junior Eysenck Personality Questionnaire magyar változata, *Pszichológia* 2: 213–227.
- Eysenck S. B. G., Matolcsi Á. (1984): Az Eysenck-féle Személyiség Kérdőív (EPQ) magyar változata: a magyar és az angol felnőttek összehasonlító vizsgálata, *Pszichológia* 4: 231–241.
- Eysenck, H., Barrett, P., Wilson, G., Jackson, C. (1992). Primary trait measurement of the 21 components of the P-E-N system. *European Journal of Psychological Assessments*, 8: 109–117.
- Eysenck, H., Wilson, G. (1991): *The Eysenck Personality Profiler*, Corporate Assessment Network, London.
- Fallgatter A. J. és mtsai (1998): Event-related correlates of response suppression as indicators of Novelty Seeking in alcoholics, *Alcohol and Alcoholism* 33: 475–481.
- Farkas A. (2002): A vizuális ízlés és a nyitottság kapcsolata, *Magyar Pszichológiai Szemle*. 57: 563–586.
- Farley F. H., Nelson J. G., Knight W. G., Garcia-Colberg E. (1977): Sex, politics, and personality: A multidimensional study of college students, *Archives of Sexual Behavior* 6: 105–119.
- Fassino S. Daga G. A., Piero A., Leombruni P., Rovera G. G. (2002): Anorectic family dynamics: temperament and character data, *Comprehensive Psychiatry* 43 (2): 114–120.
- Feist J., Feist G. J. (2001): *Theories of Personality*, McGraw-Hill.
- Fenigstein A., Scheier M. F., Buss A. H. (1975): Public and private self-consciousness: Assessment and theory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 43: 522–528.
- Fickova E. (1980): Personality profile of asthmatics in Cattell's 16 inventory. *Studia Psychologica*, 22(3–4) 306–310.
- Fowles, D. C. (1993): Biological variables in psychopathology: A psychobiological perspective, In: Sutker P. B., Adams H. E. (eds.): *Comprehensive handbook of psychopathology* (2nd ed.). New York: Plenum, 57–82.
- Gadzella B. M. (1999): Difference among cognitive-processing style groups on personality traits. *Journal of Instructional Psychology* 26: 161–166.
- Gale A. (1983): Electroencephalographic studies of extraversion-introversion: A case study in the psychophysiology of individual differences, *Personality and Individual Differences* 4: 371–380.
- Garfield S. L. (1978): Research problems in clinical diagnosis, *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 46: 596–607.
- Gardner W. L., Martinko M. J. (1990): The relationship between psychological type, managerial behavior, and managerial effectiveness: An empirical study, *Journal of Psychological Type* 19: 35–43.

- Gardner W. L., Martinko M. J. (1996): Using the Myers-Briggs Type Indicator to study managers: a literature review and research agenda, *Journal of Management*, Spring.
- Gaster W., Tobacyk J., Dawson L. (1984): Jungian type in retail store managers, *Journal of Psychological Type* 7: 19–24.
- Gerevich J., Bácskai E., Rózsa S. (2002): A Temperamentum és Karakter Kérdőív alkalmazhatósága alkohol- és drogfogyasztók körében. Egy multicentrikus kutatás első eredményei, *Psychiatria Hungarica* 17: 182–192.
- Gerra G. és mtsai (1999): Neurotransmitters, neuroendocrine correlates of sensation seeking temperament in normal humans, *Neuropsychobiology* 39: 207–213.
- Gillespie N. A., Cloninger C. R., Heath A. C., Martin N. G. (2003): The genetic and environmental relationship between Cloninger's dimensions of temperament and character, *Personality and Individual Differences* 35: 1931–1946.
- Goldberg L. R. (1992): The development of markers for the Big-Five factor structure, *Psychological Assessment* 4: 26–42.
- Goldberg L. R., Johnson J. A., Eber H. W., Hogan R., Ashton M. C., Cloninger C. R., Gough H. G. (2006): The international personality item pool and the future of public-domain personality measures, *Journal of Research in Personality*, 40: 84–96.
- Goodenough D. R.: Mezőfüggőség, In: Szakács F. (szerk.): Személyiséglélektani szöveggyűjtemény IV/1. Személyiségdimenziók mérése, 45–100.
- Goodwin R., Engstrom G. (2002): Personality and the perception of health in the general population, *Psychological Medicine*, 32: 325–332.
- Gosling S. D., Rentfrow P. J., Swann W. B. (2003): A very brief measure of the Big-Five personality domains, *Journal of Research in Personality*, 37: 504–528.
- Gosselin C., Wilson G. D. (1980): *Fetishism (Sexual behavior); Sadomasochism; Transvestism*, Simon and Schuster, New York.
- Gray, J. A. (1995). The contents of consciousness: A neuropsychological conjecture. *Behavioral and Brain Sciences* 18 (4): 659–722.
- Gray, J. A. (1987): Perspectives on anxiety and impulsivity: A commentary. *Journal of Research in Personality*, 21: 493–509.
- Gray, J. A., Feldon, J., Rawlins, J. N. P., Smith, A. D. (1991): The neuropsychology of schizophrenia. *Behavioral and Brain Sciences*, 14: 1–19.
- Graziano W. G., Ward D. (1992): Probing the Big Five in adolescence: Personality and adjustment during a developmental transition, *Journal of Personality*, 60: 425–439.
- Gregory R. J. (2003): *Psychological Testing: History, Principles, and Applications*, Allyn and Bacon
- Grossman, L. S., Craig R. J., (1995): Comparison of MCMI-II and 16 PF Validity scales. *Journal of Personality Assessment*, 64(2), 384–389.
- Grossman, L. S., Haywood T. W., Wasyliw O. E. (1992): The Evaluation of Thruthfulness in alleged sex offenders' self-reports: 16 PF and MMPI validity scales. *Journal of Personality Assessment*, 59 (2), 264–275.
- Guilford J. P. (1975): Factors and factors of personality, *Psychological Bulletin*, 82: 802–814.
- Pszichodiagnosztikai Vademecum*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 282–301.
- Halász L., Marton M. (szerk., 1978): *Típustanok és személyiségvonások*, Gondolat, Budapest.
- Hansenne M., Anseau M. (1999): Harm Avoidance and serotonin, *Biological Psychology* 51: 77–81.
- Hare R. D. (2004): *Kímélet nélkül*, Háttér, Budapest.
- Hare R. D. (1980): A research scale for the assessment of psychopathy in criminal populations. *Personality and Individual Differences* 1: 111–119.
- Harrell T. H., Lombardo T. A. (1984): Validation of an automated 16PF administration procedure. *Journal of Personality Assessment* 48: 638–642.
- Harvey F., Hirschmann R. (1980): The influence of extraversion and neuroticism on heart rate responses to aversive visual stimuli, *Personality and Individual Differences* 1: 97–100.

- Hartshorne H., May M. A. (1928): *Studies in deceit*. McMillan, New York.
- Heath A. C., Cloninger C. R., Martin N. G. (1994): Testing a model for the genetic structure of personality: a comparison of the personality systems of Cloninger and Eysenck, *Journal of Personality and Social Psychology* 4: 762–775.
- Henderson J. C., Nutt, P. C. (1980): The influence of decision style on decision making behavior. *Management Science* 26: 371–386.
- Hendriks, A. A. J., és mtsai (2003): The Five-Factor Personality Inventory: Cross-Cultural Generalizability across 13 Countries., *European Journal of Personality*. Vol 17: 347–373.
- Hennig J. és mtsai (2000): Endocrine responses after d-fenfluramine and ipsapirone challenge: further support for Cloninger's tridimensional model of personality, *Neuropsychobiology* 41: 38–47.
- Hirschfeld, R. M. A. és mtsai (1983): Assessing personality: Effects of depressive state of trait measurement. *American Journal of Psychiatry* 140: 695–699.
- Hjelle L. A., Ziegler D. J. (1992): *Personality Theories*, 6. fejezet, McGraw-Hill, New York, 238–291.
- Hofstee W. K. B., Kiers H. A., deRaad B., Goldberg L. R. (1997): A comparison of Big Five structures of personality traits in Dutch, German and English, *European Journal of Personality*, 11: 15–31.
- Holland J. L. (1987): Current status of Holland's theory of careers: Another perspective 36: 24–30.
- Holland J. L., Gottfredson G. D., Baker H. G. (1990): Validity of vocational aspirations and interest inventories: Extended, replicated, and reinterpreted, *Journal of Counseling Psychology*, 37: 337–342.
- Holmes D. S. (1967): Pupillary responses, conditioning and personality, *Journal of Personality and Social Psychology* 5: 95–103.
- Jackson C. J. (2002): Mapping Gray's model of personality onto the Eysenck Personality Profiler, *Personality and Individual Differences* 32: 395–507.
- Jang K. L., Livesley W. J., Taylor S., Stein, M. B; Moon E. C. (2004): Heritability of individual depressive symptoms, *Journal of Affective Disorders* 80: 125–133.
- Jang K. L. és mtsai (1998): Behavioral genetics of the higher-order factors of the Big Five, *Personality and Individual Differences* 41: 261–272.
- Jogawar V. V. (1983): Personality correlates of human blood groups, *Personality and individual differences* 4: 215–216.
- John O. P. (1990): The big-five factor taxonomy. In: Pervin, L. (eds.): *Handbook of personality: theory and research* New York, Guilford, 66–100.
- John O. P., Srivastava S. (2001): The Big Five Trait Taxonomy, History, Measurement and Theoretical Perspectives, In: Pervin L., John O. P.: *Handbook of personality: theory and research*, Guilford, New York.
- Kagan, J., Reznick, J. S., Snidman, N. (1987): The physiology and psychology of behavioral inhibition in children. *Child Development*, 58: 1459–1473.
- Karson S., O'Dell J. W. (1974): Personality makeup of the American air traffic controller, *Aviation, Space, and Environmental Medicine* 45: 1001–1007.
- Karczag J. (1994): A Cattell-féle 16 faktoros személyiségteszt, In: Mérei F., Szakács F. (szerk.): *Pszichodiagnosztikai Vademecum*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 207–270.
- Karwautz A., Rabe-Hesketh S., Collier D. és Treasure J. L. (2002): Pre-morbide psychiatric morbidity, comorbidity and personality in patients with anorexia nervosa compared to their healthy sisters, *European Eating Disorders Review* 10: 225–270.
- Kaushal R., Kwantes C. T. (megjelenés alatt): The role of culture and personality in the choice of conflict management strategy, *International Journal of Intercultural Relations (EISZ)*.
- Keltikangas-Järvinen L., Ravaja N.; Viikari J. (1999): Identifying Cloninger's Temperament Profiles as Related to the Early Development of the Metabolic Cardiovascular Syndrome in Young Men Arteriosclerosis, Thrombosis, and Vascular Biology, 19: 1998–2006.

- Kerin R. A., Slocum J. W., (1981): Decision-making and acquisition of information: Further exploration of the Myers-Briggs Type Indicator. *Psychological Reports*, 49: 132–134.
- Kilmann R. H., Thomas K. W. (1975): Interpersonal conflict-handling behavior as reflections of Jungian personality dimensions, *Psychological Reports* 37: 971–980.
- Kirby R., Radford J. (1976): *Individual differences*, Methuen, London.
- Kliwer W. (1991): Coping in middle childhood: relations to competence, type A behavior, monitoring, blunting and locus of control, *Developmental Psychology* 27: 689–697.
- Kline P. (1998): *The New Psychometrics*, Routledge, London and Philadelphia.
- Kline P. (2000): *Handbook of Psychological Testing*, Routledge, London and Philadelphia.
- Kline P., Barrett P. (1983): The factors in personality questionnaires among normal subjects, *Advances in Behaviour Research and Therapy*, 5: 141–202.
- von Knorring L., von Knorring A. L., Mornstad H., Nordland A. (1987): The risks of dental caries in extraverts, *Personality and Individual Differences* 8: 343–346.
- Komlósi A. (2000, 2001): A személyiség értelmezései. In: Oláh A. és Bugán A. (szerk.): *Fejezetek a pszichológia alapterületeiből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kopp M., Prékopa A., Skrabski Á. (1978): A dysthimiás és hysteriás neurosis, valamint a pszichopathiás magatartás Eysenck–Gray-féle elméletének játékelméleti modellje, *Ideggyógyászati Szemle* 31: 154–165.
- Kopp M.: A Lazarus-féle megküzdési skála, kézirat, Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet.
- Kozéki B. (1988): Eszköz az alapvető személyiségvonások mérésére. *Pedagógiai Szemle* 5: 387–398.
- Kozéki B., Eysenck S. B. (1985): Magyar és angol iskoláskorúak összehasonlító vizsgálata – az impulzivitás – kockázatvállalás – empátia kérdőív magyar változata, *Pszichológia*, 579–601.
- Kozéki B. (1998): Motivational and personality structures in education – Individual differences in Hungarian school-aged children, In: Saklofske D. H., Eysenck S. B. G. (eds.): *Individual differences in children and adolescents*, Transaction Publishers, New Brunswick NJ.: 75–85.
- Kun Á. (1999): Van-e általános érvényű személyiségtaxonomía? Az ötfaktoros személyiségmodell, *Alkalmazott pszichológia* 1: 61–73.
- Lanyon R. I., Goodstein L. D. (1981): A személyiségvizsgálat története. In: Kulcsár Zs., Szakács F. (szerk.) *Személyiséglélektani szöveggyűjtemény I*. Tankönyvkiadó, Budapest, 263–300.
- Laverty S. G. (1958): Socium amytil and extraversion, *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry* 21: 50–54.
- Lazarus R. S. (1975): A cognitively oriented psychologist looks at biofeedback, *American Psychologist* 30: 553–561.
- Leary T. (1957): *The interpersonal diagnosis of personality*, Ronald, New York.
- Lita C. S., Mihaelca A., (2003) Insights into the psychology of the managers from oil-industry. *Revista de Psychologie* , 49(3–4.), 245–257.
- Loehlin J. C., McCrae R. P., Costa P. T. (1998): Heritabilities of Common and Measure-Specific Components of the Big Five Personality Factors, *Journal of Research in Personality* 32: 431–453.
- Lolas F. (1987): Hemispheric assymetry of slow brain potentials in relation to neuroticism, *Personality and Individual Differences* 8: 969–971.
- Luby J. L., Svrakic D. M., Przybeck T. R., Cloninger C. R. (1999): The Junior Temperament and Character Inventory: preliminary validation of a child self-report measure, *Psychological Reports* 84: 1127–1246.
- Lueder, D. C (1986): The „rising stars” in educational administration: A corollary to psychological types and leadership styles, *Journal of Psychological Type* 12: 13–15.
- Lukas J. N. (1987): Visual evoked potential augmenting-reducing and personality: The vertex augmenter is a sensation seeker, *Personality and Individual Differences* 8: 385–395.

- Lunenberg F. C., Columba L. (1993): The 16PF a predictor of principal performance: Az integration of qualitative and quantitative research methods, *Education*, 113: 68–73.
- MacAndrew C., Steele T. (1991): Gray's behavioral inhibition system: A psychometric evaluation. *Personality and Individual Differences*, 12: 157–171.
- MacDonald A. P. (1971): Internal-external locus of control. Parental antecedents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 37: 141–147.
- Matolcsi Á. (1994): Az Eysenck-féle személyiség kérdőív (EPQ) felnőtt változatának hazai adaptációja, In: Mérei F., Szakács F. (szerk.): *Pszichodiagnosztikai Vademecum*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 270–282.
- Matthews G., Gilliland K. (1999): The personality theories of H. J. Eysenck and J. A. Gray: A comparative review, *Personality and Individual Differences* 26: 583–626.
- Maushammer C., Ehmer G., Eckel K. (1981): Pain, personality and individual differences in sensory evoked potentials, *Personality and Individual Differences* 2: 335–336.
- Mazzanti C. M. és mtsai (1998): Role of the Serotonin Transporter Promoter Polymorphism in Anxiety-related traits, *Archives of General Psychiatry* 55: 936–940.
- Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. (2004): A further consideration of the issues of emotional intelligence, *Psychological Inquiry* 15: 249–255.
- McCrae R. R., Costa, P. T., (1985): Comparisons of EPI and Psychoticism scales with measures of the five-factor model. *Personality and Individual Differences* 6: 587–597.
- McCrae R. R. (1993): Moderated Analyses of Longitudinal Personality Stability *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 577–585.
- McCrae R. R., Costa P. T. (1987): Validation of the five factor model of personality across instruments and observers, *Journal of Personality and Social Psychology* 52: 81–90.
- McCrae R. R., Costa P. T. (1989): The structure of interpersonal traits: Wiggins's circumplex and the five-factor model, *Journal of Personality and Social Psychology* 56: 586–595.
- McCrae R., Costa P. (1989): Reinterpreting the Myers-Briggs Type Indicator From the Perspective of the Five-Factor Model of Personality, *Journal of Personality* 57: 17–40.
- McCrae R. R. (2002): NEO-PI® data from 36 cultures: Further intercultural comparisons, In: McCrae R. R., Allik, J. (eds): *The Five-Factor model of personality across cultures*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York.
- Melamed T., Bozionelos N. (1992): Managerial promotion and height, *Psychological Reports* 71: 976–986.
- Mendlewicz J., Massart-Guiot T., Wilmotte J., Fleiss J.Z. (1974): Blood groups in manic-depressive illness and schizophrenics, *Diseases of the Nervous System* 35: 39–41.
- Mendolia M., Moore J., Tesser A. (1996): Dispositional and Situational Determinants of Repression, *Journal of Personality and Social Psychology* 70: 856–867.
- Merydith S. P. Humphreys J. K., Ebener, D. J. (1997): Motivational distortion of the 16PF by welfare recipients. *Journal of Personality Assessment*. 69: 376–391.
- Miles S. J., Mangold G. (2001): An Examination of the Impact of Individual Team Member Characteristics on Team Performance and Member Satisfaction, *Journal of Business and Public Affairs*, (Fall) 28 (2), 34–40.
- Miller T. (1991). The psychotherapeutic utility of the five-factor model of personality: A clinician's experience. *Journal of Personality Assessment* 57: 415–433.
- Miller S. M. (1987): Monitoring and blunting: validation of a questionnaire to assess styles of information seeking under threat, *Journal of Personality and Social Psychology* 52: 345–353.
- Mills J., Robey D., Smith, L. (1985): Conflict-handling and personality dimensions of project-management personnel, *Psychological Reports* 57: 1135–1143.
- Mirowsky J., Ross C. (1986): Social patterns of distress, *Annual Review of Sociology* 12: 23–45.
- Mischel W. (1990): Personality Dispositions Visited and Revisited: A view after Three Decades, In: Pervin, L. (ed.): *Handbook of personality: theory and research* New York, Guilford, 111–131.

- Mischel W., Shoda Y., Peake P. K. (1988): The nature of adolescent competencies predicted by pre-school delay of gratification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54: 687–696.
- Monleoni-Moscardo P.J. (2003) Influence of gender in vocational preferences and personality traits in medical students. *Actas Españolas de psiquiatría*, 31(1), 24–30.
- Mylander P. O., Schlette P., Brandström S., Nilsson M., Forsgren T., Forsgren L., Adolfsson R. (1996): Migrain: temperament and character, *Journal of Psychiatric Research*, 30, 5, 359–368.
- Naveteur L. J., Baque E. F. (1987): Individual differences in the electrodermal activity as a function of subjects' anxiety, *Personality and Individual Differences* 8: 615–626.
- Newman, J. P. (1987): Reactions to punishment in extraverts and psychopaths: Implications for the impulsive behavior of disinhibited individuals. *Journal of Research in Personality*, 21: 464–480.
- Njus D. M., Brockway J. H. (1999): Perceptions of competence and locus of control for positive and negative outcomes, *Personality and Individual Differences* 26: 531–548.
- O'Connor K. (1980): The contingent negative variation and individual differences in smoking behavior, *Personality and Individual Differences* 1: 57–72.
- O'Keefe K. C. (2005): Anger and aggression in hockey players. *Disertation Abstracts International*. 65 (8-B).
- Oláh A. (2005): Érzelmek, megküzdés és optimális élmény, Trefort, Budapest.
- Okuyama Y. és mtsai (2000): Identification of a polymorphism in a promoter region of DRD4 associated with the human novelty seeking personality trait, *Molecular Psychiatry* 5: 64–69.
- Oláh A. (1982): Kérdőíves módszerek a külső-belső kontroll attitűd vizsgálatára, *Pszichológiai tanácsadás a pályaválasztásban sorozat*, Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
- Osváth A. és mtsai (2002): Cloninger Temperamentum és Karakter Kérdőívének (TCI) biológiai és pszichológiai vonatkozásai, *Psychiatria Hungarica* 17: 168–181.
- Paige, J. M. (1966). Letters from Jenny: An approach to the clinical analysis of personality structure by computer. In: P. J. Stone et al. (Eds.), *The General Inquirer: A computer approach to content analysis* (pp. 431–451). Cambridge, MIT Press.
- Pascalis V., de, Montirosso R. (1988): Extraversion, neuroticism and individual differences in event related potentials, *Personality and individual differences* 9: 353–360.
- Paunonen S. V. és mtsai (1990): The structure of personality in six cultures, *Journal of Cross-Cultural Psychology* 27: 339–353.
- Peirson A. R. és mtsai (1999): Relationship between serotonin and the Temperament and Character Inventory, *Psychiatry Research* 89: 29–37.
- Percival T. Q., Smitheram V., Kelly, M. (1992): Myers-Briggs Type Indicator and conflict-handling intention: An interactive approach, *Journal of Psychological Type* 23: 10–16.
- Pervin L. A., Cervone D., John O. P. (2005): *Personality: theory and research*, Wiley.
- Pervin L. A. (1994): A critical analysis of current trait theory, *Psychological Inquiry* 5: 103–113.
- Phares E. J.: Kontrollhely. In: Szakács F. (szerk.): *Személyiséglélektani szöveggyűjtemény IV/1. Személyiségdimenziók mérése*, 101–150.
- Phares E. J. (1957): Expectancy changes in skill and chance situations, *Journal of Abnormal and Social Psychology* 54: 339–342.
- Pickering A. D., Corr P. J., Gray J. A. (1999): Interactions and reinforcement sensitivity theory: A theoretical analysis of Rusting and Larsen, *Personality and Individual Differences* 26: 357–365.
- Quay, H. C. (1993): The psychobiology of undersocialized aggressive conduct disorder: A theoretical perspective. *Development and Psychopathology*, 5: 165–180.
- Quantz D. H. (1997): Cultural and Self Disruption: Suicide Among First Nations Adolescents, Paper submitted to the 8th Canadian Association for Suicide Prevention Conference, October, 1997, Thunder Bay, Ontario, <http://www.thesupportnetwork.com/CASP/cultural.htm>
- Robinson T. R. (1982): Properties of the diffuse thalamocortical system of human personality: A direct test of the Pavlovian/Eysenckian theory, *Personality and Individual Differences* 3: 1–16.
- Pléh Cs. (2000): *A lélektan története*, Osiris, Budapest.

- Reti I. M., Samuels J. F., Eaton, W. W., Bienvenu O. J., Costa P. T., Nestadt G. (2002): Influences of parenting on normal personality traits, *Psychiatry Research* 25: 115–125.
- Riemann R., Angleitner A., Strelau J. (1997): Genetic and environmental influences on personality: a study of twins reared together using the self- and peer report NEO-FFI scales, *Journal of Personality* 65: 449–475.
- Robins R. W., John O. P., Caspi A. (1994): The quest for self-insight: Theory and research on accuracy and bias in self-perception. In: Hogan R., Johnson J. A., Briggs S. R. (eds.): *Handbook of personality psychology*, Academic Press, San Diego, 649–679.
- Robinson T. R., Zahn T. P. (1985): Psychoticism and arousal: Possible evidence for a linkage of P and psychopathy, *Personality and Individual Differences* 6: 47–66.
- Ronai Z. és mtsai (2001): Association between Novelty Seeking and the -521 C/T polymorphism in the promoter region of the DRD4 gene, *Comment in: Molecular Psychiatry* (6): 618–619.
- Rothbart, M. K., Derryberry, D., Posner, M. I. (1994). A psychobiological approach to the development of temperament, In Bates J. E., Wachs T. D. (eds.), *Temperament: Individual differences at the interface of biology and behavior*, APA, Washington, 83–116.
- Rotter J. B. (1966): Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement, *Psychological Monographs* 33: 300–303.
- Roy D. D. (1996): Personality modell of fine artists, *Creativity Research Journal*, 9: 391–394.
- Rózsa S., Kő N., Oláh A. (2006): Reprodukálható-e a BFQ a hazai mintán? *Pszichológia* 206: 57–76.
- Rózsa Sándor és mtsai (2004): A személyiségzavarok mérésének dimenzionális modellje: a Temperamentum és Karakter Kérdőív klinikai alkalmazása, *Psychiatria Hungarica*, 19: 141–160.
- Rózsa S. és mtsai (2004): A személyiség pszichobiológiai modellje: A Temperamentum és Karakter Kérdőívvel szerzett hazai tapasztalatok, *Pszichológia* 24: 283–304.
- Rózsa S., Kállay J., Osváth A., Bánki M. Cs. (2005): Temperamentum és karakter: Cloninger pszichobiológiai modellje, *Medicina*, Budapest.
- Ruch W. (1999): Persönlichkeit und Sucht: Eine Validierungsstudie zum EPQ-R, Poster präsentiert auf der 5. Arbeitstagung der Fachgruppe Differentielle Psychologie, Persönlichkeitspsychologie und Psychologische Diagnostik, Wuppertal, 7–8. Oktober 1999.
- Saroglou, V. J., Saroglou, J.-M. (2003): A vallás pszichológiája és a személyiség az ötfaktoros modell nézőpontjából. *Magyar Pszichológiai Szemle*. Vol 58(1) 2003, 83–112.
- Saville P. (1973): The standardization of an adult personality inventory on the British population, *Bulletin of the British Psychological Society* 26: 25–29.
- Schalling D., Edman G., Asberg M., Oreland L. (1988): Platelet MAO activity associated with impulsivity and aggressivity, *Personality and Individual Differences* 9: 597–606.
- Schenk J., Pfrang H. (1986): Extraversion, neuroticism, and sexual behavior: Interrelationships in a sample of young men, *Archives of Sexual Behavior*. 15: 449–455.
- Schinka J., Kinder, B. N., Kremer T. (1997): Research validity scales for the NEO-PI®: Development and initial validation, *Journal of Personality Assessment*, 68: 127–138.
- Schlegel W. S. (1983): Genetic foundations of social behavior, *Personality and Individual Differences* 4: 483–490.
- Schroeder M. L. Wormworth J. A., Livesley W. J. (1994): Dimensions of personality disorder and the five-factor model of personality. In: Costa P. T., Widiger, T. A. (eds.). (1994): *Personality disorders and the five-factor model of personality*, APA, Washington, 117–127.
- Schuerger, J. M., Kochevar, K. F. and Reinwald, J. E. (1982): Male and Female Correction Officers: Personality and Rated Performance. *Psychological Reports*, 51: 223–228.
- Schuerger, J. M. (1992): The Sixteen Personality Factor Questionnaire and its junior versions. *Journal of Counseling and Development* 71: 231–244.
- Seeman M., Lewis S. (1995): Powerlessness, health and mortality: a longitudinal study of older men and mature women, *Social Science and Medicine* 41: 517–525.

- Shagass L., Kerenyi A. B. (1958): Neurophysiologic studies of personality, *Journal of Nervous and Mental Diseases* 126: 141–147.
- Shaughnessy M. F. és mtsai (2004): 16 PF personality profile of gifted children: preliminary report of an international study, *North American journal of psychology*, 6: 51–54.
- Shevlin M., Bailey F., Adamson G.: Examining the factor structure and the sources of differential functioning of the Eysenck Personality Questionnaire Revised – Abbreviated, *Personality and Individual Differences* 32: 479–487.
- Siegler I. C., George L. K., Okun M. A. (1979): A cross-sequential analysis of adult personality. *Dev Psychol* 15: 350–351.
- Sipos, K. és mtsai (1998): Some psychological characteristics of institutionalized delinquent teenage boys in Hungary. In: Saklofske D. H., Eysenck S. B. G. (eds.): *Individual differences in children and adolescents*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ, 86–98.
- Smith B. D., Rockwell–Tischer S., Davidson R. (1986): Extraversion and arousal: effects of attentional conditions on electrodermal activity, *Personality and Individual Differences* 5: 59–63.
- Smith B. D., Wilson R. J., Davidson R. (1984): Electrodermal activity and extraversion: Caffeine, preparatory signals and stimulus intensity effects, *Personality and Individual Differences* 5: 9–65.
- Snyder M. (1974): Self-monitoring of expressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology* 30: 526–537.
- Song Z. et al (2002): Academic achievement and personality of collage students. *Chinese Mental Health Journal*. 16(2) 121–123.
- Srivastava S., John O. P., Gosling S. D., Potter J. (2003): Development of personality in early and middle adulthood: Set like plaster or persistent change? *Journal of Personality and Social Psychology*, 84: 1041–1053.
- Stallings M. C. és mtsai (1996): Genetic and environmental structure of the Tridimensional Personality Questionnaire, *Journal of Personality and Social Psychology* 1: 127–140.
- Staner L., Couturier M., Macian F., Monreal J., Closs J. M., Stefos G.: Temperament, character and personality disorder in impulsive patients, *Biological Psychiatry* 42: 290.
- Stelmack R. M., Achorn E., Michaud A. (1977): Extraversion and individual differences in auditory evoked responses, *Psychophysiology* 20: 29–34.
- Stelmack R. M. és mtsai (1979): Extraversion and the orienting reaction habituation rate to visual stimuli, *Journal of Research in Personality* 13: 49–58.
- Stelmack R. M., Mandelzys (1975): Extraversion and pupillary response to affective and taboo words, *Psychophysiology* 12: 536–546.
- Stelmack R. M., Wilson K. G. (1982): Extraversion and the effects of frequency and intensity on the auditory brain stem evoked response, *Personality and Individual Differences* 3: 373–380.
- Stenberg G., Rosen I., Risberg J. (1988): Personality and augmenting/reducing in visual and auditory evoked potentials, *Personality and Individual Differences* 9: 571–579.
- Svrakic D. M., Draganic S.; Hill K., Bayon C., Przybeck T. R., Cloninger C. R. (2002): Temperament, character, and personality disorders: Etiologic, diagnostic, treatment issues. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 106(3), 189–195.
- Svrakic D. M., Whitehead C., Przybeck T. R., Cloninger C. R. (1993): Differential Diagnosis of Personality Disorders by the Seven-Factor Model of Temperament and Character, *Archives of General Psychiatry* 50: 991–999.
- Svrakic N. M., Svrakic D. M., Cloninger C. R. (1996): A general quantitative theory of personality development: fundamentals of a self-organizing psychobiological complex, *Developmental Psychopathology* 8: 247–272.
- Swann A. C., Johnson B. A., Cloninger C. R., Chen Y. R. (1999): Relationships of plasma tryptophan availability to course of illness and clinical features of alcoholism: a preliminary study, *Psychopharmacology* 143: 380–384.
- Szirmák Zs., de Raad B. (1994): Személyiségtaxonómia. A magyar nyelv személyleíró szókincse, *Magyar Pszichológiai Szemle* 34: 39–65.

- Szirmak Zs., de Raad B. (1994): Taxonomy and structure of Hungarian personality traits, *European Journal of Personality*, 8: 95–117.
- Szirmák Zs. (2000): A magyar személyiségleíró melléknevek szociális kívánatossága, *Magyar Pszichológiai Szemle* 1: 45–62.
- Tanaka E., Sakamoto S., Kijima N., Kitamura T. (1998): Different personalities between depression and anxiety, *Journal of Clinical Psychology* 54: 1043–1051.
- Taylor J. A. (1953): A personality scale for manifest anxiety. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 48: 285–290.
- Tellegen A. (1985): Structures of mood and personality and their relevance to assessing anxiety, with an emphasis on self-report. In Tuma A. H. Maser J. D. (eds.): *Anxiety and the anxiety disorders*, Hillsdale, NJ: Erlbaum, 681–706.
- Thomas A., Chess S. (1977): *Temperament and development*, Brunner-Masel, New York.
- Torrubia R., Tobeña A. (1984): A scale for the assessment of „susceptibility to punishment” as a measure of anxiety: Preliminary results. *Personality and Individual Differences* 5: 371–375.
- Trull, T. J. (1992): DSM-III-R personality disorders and the five-factor model of personality: An empirical comparison, *Journal of Abnormal Psychology* 101: 553–560.
- Torrubia R., Ávila C., Moltó J. Caseras X. (2001): The Sensitivity to Punishment and Sensitivity to Reward Questionnaire (SPSRQ) as a measure of Gray’s anxiety and impulsivity dimensions, *Personality and Individual Differences* 31: 837–862.
- Tucker, I. F. (1991): Predicting scores on the Rathus assertiveness schedule from Myers-Briggs Type Indicator categories. *Psychological Reports*, 69: 571–576.
- Tzeng O. C. S., Ware R., Chen, J. (1989): Measurement and utility of continuous unipolar ratings for the Myers-Briggs Type Indicator, *Journal of Personality Assessment* 53: 727–738.
- Vallacher R. R., Wegner D. M. (1989): Levels of personal agency: Individual variations in action identification. *Journal of Personality and Social Psychology* 57: 660–671.
- Van Hemert, D. A., Van de Vijver, F. J. R., Poortinga, Y. H., Georgas, J. (2002): Structural and functional equivalence of the Eysenck Personality Questionnaire within and between countries. *Personality and Individual Differences* 33: 1229–1249.
- Venturini R., Pascalis V., de Imperiali M. G., Martini P. S. (1981): EEG alpha reactivity and extroversion-intraversion, *Personality and Individual Differences* 2: 215–220.
- Vermigli P., Toni A. (2004): Attachment and Field Dependence: Individual Differences in Information Processing, *European Psychologist* 9: 43–55.
- Vörösne Rövid Z. (2000): Minőségbiztosítás az osztályfőnöki munkában – A Kozéki-féle személyiségvizsgálat és gyakorlati vonatkozásai, *Új Pedagógiai Szemle*, március.
- W. Németh K. (1992–1993): Személyiségdimenziók táplálkozási zavarokban, *Magyar Pszichológiai Szemle* 48–49: 398–429.
- Wallston K. A., Wallston B. S., DeVallis R. (1978): Development of the multidimensional health locus of control (MHLC) scale, *Health Education Monographs* 6: 5–25.
- Watson D., Clark L. A., Tellegen A. (1988): Development and validation of brief measures of positive and negative affect: the PANAS scales, *Journal of Personality and Social Psychology* 37: 395–412.
- White J. K., Hendrick S. S., Hendrick C. (2004): Big five personality variables and relationship constructs, *Personality and Individual Differences* 37: 1519–1530.
- Widiger T. A., Trull T. J. (1997): Assessment of the Five-Factor Model of Personality. *Journal of Personality Assessment* 68: 233–236.
- Wiggins J. S. Pincus A. L. (1989): Conceptions of personality disorders and dimensions of personality, *Psychological Assessment*, 1: 305–316.
- Williams R. J. (1959): A test of the validity of P-technique in the measurement of internal conflict, *Journal of Personality* 27: 418–437.

- Williams S. B., Bicknell-Behr J. (1992): Assertiveness and psychological type, *Journal of Psychological Type* 23: 27–37.
- Williams, L. R., Parkin W. A. (2004): Personality factors of three hockey groups. *International Journal of Sport Psychology*, 11(2): 113–120.
- Wilson G. D., Barrett P. T., Gray J. A. (1989): Human reactions to reward and punishment: A questionnaire examination of Gray's personality theory. *British Journal of Psychology*, 80: 509–515.
- Wilson, G. D., Gray, J. A., Barrett, P. T. (1990): A factor analysis of the Gray-Wilson Personality Questionnaire. *Personality and Individual Differences*, 11: 1037–1045. Received July 1, 1996.
- Witkin, H. A. (1965): Pszichés differenciáció és különböző formái. In: Komlósi, A. (szerk.) *A megismerőfolyamatok differenciálpszichológiája*, 9–37.
- Wolfenstein M., Trull T. J. (1997): Depression and openness to experience, *Journal of Personality Assessment* 69: 614–632.
- Wundt W. (1903): *Grundzuge der physiologischen Psychologie*, Psychologie, Vol. 3. Leipzig, Engelmann.
- Yang C-K és mtsai (2005): SCL-90-R and 16 PF profiles of senior highschool students with excessive internet use, *Canadian Journal of Psychiatry* 50: 407–414.
- Zuckerman M. (1991): *Psychobiology of personality*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Zuckerman M., Joireman J., Kraft M., Kuhlman D. M. (1999): Where do motivational and emotional traits fit within the three factor model of personality? *Personality and Individual Differences* 26: 4087–4504.
- Zuckerman M. (1983): Ingerkeresés, In: Szakács F. (szerk.): *Személyiséglélektani szöveggyűjtemény IV/1. Személyiségdimenziók mérése*, 291–358.
- Zuckerman M. (1974): Dimensions of sensation seeking, *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 36: 45–52.
- Zuckerman M., Ballinger J. C., Post R. M. (1984): The neurobiology of some dimensions of personality, *International Review of Neurobiology* 25: 391–436.
- Zuckerman M., Kuhlman D. M., Teta P., Joireman J., Kraft M. (1993): Comparison of three structural models of personality: The big three, the big five and the alternate five, *Journal of Personality and Social Psychology* 65: 757–768.
- Zuckerman M., Neeb M. (1979): Sensation seeking and psychopathology, *Psychiatry Research* 1: 255–274.
- Zuckerman M., Simons R. E., Como P. (1988): Sensation seeking and stimulus intensity as modulators of cortical, cardiovascular and electrodermal response: a cross-modality study, *Personality and Individual Differences* 9: 361–372.
- Zuckerman M., Tushup R., Finner S. (1976): Attitude and personality correlates and changes produced by a course in sexuality, *Journal of Consulting and Clinical Psychology* 44: 7–19.

Internetes források

Big Five dimenziók munkalélektani meghatározása: www.captain.hu – Szamosközi István: Személyiséglélektan – <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/pszicho/szemlel/szemlel.htm> <http://www.redcrow.demon.co.uk/Ctombs/Articles/PsychometricTesting.html> Folyton változunk – ahogy az idő múlik? Srivastava kutatása <http://www.fn.hu/cikk.php?id=31&cid=59644> <http://www.addictionnetwork.co.uk/Casebook.htm> – Cloninger addiktológiai vizsgálata <http://www.macses.ucsf.edu/Research/Psychosocial/notebook/control.html> – Külső és belső kontroll <http://www.innerexplorations.com/catpsy/3.htm> – Sheldon elmélete www.ship.edu/~cgboeree – Személyiségelméletekről

<http://psychclassics.yorku.ca/Allport/Traits/> – Allport elméletéről
<http://psychclassics.yorku.ca/Allport/concepts.htm> – Allport elméletéről
<http://www.eugenics.net/papers/eb7.html> – Interjú Raymond Cattell-lel
http://www.psichi.org/pubs/articles/article_340.asp – Barlow összefoglalója a szorongásos zavarokra való veszélyeztetettségéről
<http://psychobiology.wustl.edu/research/inResearch.htm> – A TCI változatairól a szerzőtől

A Big Five-tesztekről:

http://www-personal.umich.edu/~markvodo/PAGES/RESEARCH/PROJECTS/ACQUAINTANCE/neo_ffi_results.htm
<http://www2.msstate.edu/~cs12/CourseNotes/Testingnotes/Personality/Pers.html>
<http://www.psych.mcgill.ca/perpg/fac/knaeuper/psychtest/powerpoint/NEOnew.doc>
<http://www.wilderdom.com/personality/L6-1PersonalityTypes.html#Somatotypes> – Személyiség típusok
<http://www.facet5.com/technicalreview/TheMagicNumber5.pdf> – Facet5-öt bemutató publikáció